

SOSYAL BİLİMLER DEĞERLENDİRMELERİ

Editör: Prof.Dr. Hatice EROL

yaz
yayınları

Sosyal Bilimler Değerlendirmeleri

Editör

Prof.Dr. Hatice EROL

yaz
yayınları

2025

Sosyal Bilimler Değerlendirmeleri

Editör: Prof.Dr. Hatice EROL

© YAZ Yayınları

Bu kitabın her türlü yayın hakkı Yaz Yayınları'na aittir, tüm hakları saklıdır. Kitabın tamamı ya da bir kısmı 5846 sayılı Kanun'un hükümlerine göre, kitabı yayınlayan firmanın önceden izni alınmaksızın elektronik, mekanik, fotokopi ya da herhangi bir kayıt sistemiyle çoğaltılamaz, yayınlanamaz, depolanamaz.

E_ISBN 978-625-8508-37-6

Ekim 2025 – Afyonkarahisar

Dizgi/Mizanpaj: YAZ Yayınları

Kapak Tasarım: YAZ Yayınları

YAZ Yayınları. Yayıncı Sertifika No: 73086

M.İhtisas OSB Mah. 4A Cad. No:3/3
İscehisar/AFYONKARAHİSAR

www.yazyayinlari.com

yazyayinlari@gmail.com

info@yazyayinlari.com

İÇİNDEKİLER

Nitel Veri Analizi.....	1
<i>Kübra ASLAN</i>	
Sosyal Bilimlerde Otonom Sürüşün Önemi.....	28
<i>Başak Gül AKAR, İlker İbrahim AVŞAR</i>	
Hitit Kanunlarının İçeriği	50
<i>Hilal KUTLU ALANCI</i>	
Anonim Şirketlerde Pay Sahiplerinin Rüçhan Haklarının Hukuki Niteliği	61
<i>Ergün SÜMER</i>	
Mehmet Emin Paşa'nın (Ö.1892) Seyahatnamesine Göre Unyoro ve Buganda Krallıklarındaki Kadınların Toplumsal Rollerini.....	82
<i>Gülşen İSTEK</i>	
Arnavutluk Meselesi	123
<i>Mehibe ŞAHBAZ</i>	
Sağlık Çalışanlarına Karşı İşlenen Suçlarda Ceza Artırımı ve Soruşturma Usulü	139
<i>Sami AKPİRİNÇ</i>	
Bilişsel Davranışçı Kuram Perspektifinde Bir İnceleme: İfk Hadisesi.....	160
<i>Emre YILMAZ, Rüya TİRYAKİ SELLÜM</i>	
What Set Sukufe Nihal Apart?	191
<i>Melek KAYMAZ MERT</i>	

**II. Şapur Döneminde Hristiyanlık: İnanç ve
Siyasallaşma Arasında Bir Varoluş Mücadelesi.....204**

Ahmet ALTUNGÖK, Nihat YILMAZTEKİN

**Futbol Antrenörlerinin Örgütsel Adalet Algıları ve
Karizmatik Liderlik Özellikleri237**

Buket Pelin UZUN, Melisa Cansu UZUN

**Carbon Pricing and Border Policy: Effects on Export
Competitiveness in Türkiye.....255**

Seda KÖYMEN ÖZER, Daniela MAGGIONI

"Bu kitapta yer alan bölümlerde kullanılan kaynakların, görüşlerin, bulguların, sonuçların, tablo, şekil, resim ve her türlü içeriğin sorumluluğu yazar veya yazarlarına ait olup ulusal ve uluslararası telif haklarına konu olabilecek mali ve hukuki sorumluluk da yazarlara aittir."

NİTEL VERİ ANALİZİ

Kübra ASLAN¹

1. GİRİŞ

Nitel veri analizi; deneyimlenerek öğrenilebilen, esnek ve izahı belirgin olarak yapılamayan çabalar toplamıdır. Buzdağının görünmeyen yüzüne anlam verme gayretidir (Sandelowski, 1995: 372). Özellikle nicel yaklaşımlardaki muğlaklıklardan (İlgar ve İlgar, 2014: 36-37) ötürü, güncel çalışmalarda kullanılabilirliği giderek artan nitel araştırma, çalışmanın özüne ve detayına (Yıldırım, 1999: 13) odaklandığı için çalışmacının titizliğine ihtiyaç duyar. Nicel çözümlemelerle karşılaştırıldığında, genel olarak işin özündeki yolculuk benzerdir. Mesele; kategorilerin belirlenmesi, incelenmesi, ilişkilendirilmesi ve sonuç olarak anlamlı bağlantıların ortaya çıkarılmasıdır (İlgar ve İlgar, 2014: 36-37).

Bir araştırmada keşfetme ihtiyacı olduğunda, nitel teknikler devreye girmektedir (Thorne, 2000: 68-70). Araştırmacının zihnini meşgul eden bu güçlü keşif isteği, araştırmanın seyrini etkiler. Nicel olarak yüzde yüz ölçülemeyen veya tam karşılığı sayısal ifadelerle verilemeyen, geride kalma ve göz ardı edilme ihtimali olan manaların görünür kılınması amacıyla nitel araştırma yürütölür. Bu süreçte, var olan bilgilerin tekrar tekrar kullanılması yerine yeni bilgilerin keşfedilmesi ile sıradanlıktan uzaklaşılır (Soysal ve Pullu, 2020: 46). Nitel araştırmada daha derin ve doğal olan verilere odaklanılır. Subjektif veriler kodlama, kategorizasyon, tema-

¹ Doktora Öğrencisi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sağlık Kuruluşları Yöneticiliği ABD, aslankubra6058@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3866-617X.

tematik kodlama (İlgar ve İlgar, 2014: 39-40) süreçleriyle işlenir. Görüşme, gözlem ve belge analizi metotları kullanılır. Katılımcılara daha kısa, belirli ve öz sorular sorulur. Nicel araştırmadaki gibi sayılara bağlı istatistiksel çıktılar ve genellenebilirlik durumu yoktur. Daha spesifik ve kısıtlı genellemeler ortaya çıkmaktadır. Keşfedici ve zihinsel aktivasyona daha müsait olan soru-cevap çalışmasıyla daha keskin ve özel veri analizi yapılabilir. Sosyal bilimlerde nitel araştırmaların kullanılması daha fonksiyoneldir çünkü mevzu toplum ve insandır (Baltacı, 2019: 368-388; İlgar ve İlgar, 2014: 38). Nicele göre daha esnek olan nitel çalışmalarda; araştırmacı tarafından hipotez kurulması gerekli değildir. Bu nedenle genellikle hipotez kurulması tercih edilmez ve problem, sorulan sorularla çözülmeye çalışılır (Baltacı, 2019: 373). Dolayısıyla nitel analiz yapılırken hipotez testi söz konusu değildir. Ancak araştırmacı isterse zaruri olmayan hipotezleri kurup çalışabilir (Gökçe, 2022: 43).

2. NİTEL VERİ ANALİZİ

Nitel verilerin analizi, veri setinde yinelenen fikirleri açığa çıkarmaya yarayan bir nevi irdeleme faaliyetidir. İrdelenen örüntüler sosyolojik bir boyutta anlamlandırılır (Neuman, 2019: 820). Nitel araştırmaya naturel araştırma da denilir çünkü araştırmacının doğasında doğallık ve dipteki gerçekliğe erişme (İlgar ve İlgar, 2014: 38; Sandelowski, 1995: 372) arzusu vardır. Araştırmacıyı araştırmaya iten problem olgusunun net ve açık bir biçimde ortaya çıkarılması söz konusudur (Toker, 2022: 321).

Nitel çözümlemenin net, keskin (Graue, 2015: 8) ve sınırlı bir içeriği bulunmamaktadır. Her nitel araştırma standardı olmayan ve kalıplara sokulmayan bir yapıda olduğundan dolayı kendine hastır. Analize dair pek çok farklı yol ve farklı inceleme

biçimleri olmasına karşın araştırmacının seçtiği teknik, halihazırda özgün/kendine has olan nitel araştırmanın biricikliğini destekler (İlgar ve İlgar, 2014: 33).

Çok sayıda örneklem yerine daha az kişilik çalışma gruplarına (Baltacı, 2019: 369) yönelen nitel analizler gerçekleştirilirken, çalışılan örneklem sayısı (Yıldırım, 1999: 13) sıklıkla “az” yani ortalama 10 olarak ifade edilmektedir. Bunun yanı sıra 20 kişilik gruplarla da çalışılabilmektedir (Çalıkoglu, 2023: 107).

Analiz yöntemleri olarak sıklıkla söylem analizi, ilişkisel analiz, çıkarımsal analiz, betimsel analiz ve içerik/tematik analizi kullanılmaktadır (Çalıkoglu, 2023: 107). Ancak literatürden yararlanılarak söylenilebilir ki; nitel veri analizleri olarak anlatı analizi, tematik analiz, söylem analizi, anahtar kelime analizi, etnografya analizi, etnometodolojik analiz, domain analizi, parça analizi ve kelime sayma gibi pek çok kavram karşımıza çıkmaktadır (Özdemir, 2010: 333). Öte yandan nitel makalelerin analiz edildiği bir araştırmaya göre; “nitel makalelerde tercih edilen analiz teknikleri şunlardır: İçerik analizi (tümdengelimsel analiz), betimsel analiz (tümevarımsal analiz), doküman analizi, bibliyometrik analiz, eleştirel söylem analizi, metafor analizi, betimsel istatistik/frekans ve yüzde, fenomenolojik veri analizi, rubrik, tanılayıcı analiz.” (Akdemir ve Kılıç, 2021: 496). Neuman ise; en sık tercih edilen nitel analiz tekniklerini kitabında şu şekilde ifade etmektedir:

- **İdeal Tip:** Toplumsal bir sorunsalın incelenmesinde kültürel manada, belli şartların ve bakış açılarının üzerinde durur (Neuman, 2019: 822).
- **Ardışık Yaklaşma:** Kodlamaya benzemekle birlikte; tekrarlamalar esasına dayanan, sonuca ulaşırken defalarca başlangıca döndüren, kavramlar ve kanıtlar

ilişkisini sürekli yapılandıran bir analizdir (Neuman, 2019: 823).

- **Örnekleyici Yöntem:** Bu teknikte; kuramlar ve kanıtlarla vaka incelemeleri yapılmaktadır (Neuman, 2019: 824).
- **Alan Analizi:** Verilerden yola çıkılarak kültürle ilintili alanların tanımlanmasını, betimlenmesini ve irdelenmesini konu edinen bir tekniktir (Neuman, 2019: 824; Onwuegbuzie, Leech, ve Collins; 2012: 13-22).
- **Analitik Karşılaştırma:** Birden fazla olmak koşuluyla fakat az sayıda ve yoğun detaylar içeren vakaların varlığında kullanılır. Bu teknik; sayıca çok ve detaysız vakaları çalışmayı yeğlememektedir (Neuman, 2019: 829).
- **Anlatı Analizi:** Bireylerin günlük yaşam rutinlerinden ve tecrübelerinden kaynak alan farklı biçimdeki hikayelerin irdelenmesidir (Neuman, 2019: 831).
- **Negatif Vaka Yöntemi:** Var olanın aksine yok olanın değerlendirildiği bir tekniktir. Benzer bir ifadeyle; yaşanmamış bir olayın analizi söz konusudur (Neuman, 2019: 837).
- **Diğer Teknikler:** Haritalama, Grafiklendirme, Ağ Analizi, Çoklu Sınıflandırma Prosedürleri ve Analizi, Zaman Tahsisi Analizi ve Akış Çizelgesi ve Zaman Sıralaması Analizi (Neuman, 2019: 842-845).

Yukarıda da sayıldığı gibi nitel analizde tek bir tekniğe/yola/doğruya bağlı kalmadan derindeki bilgiler yüzeye çıkartılır. Bu süreç; “daha önce söz edildiği gibi” kodlama, kategori türetme, temaları atama (Williamson, Given ve Scifleet, 2018: 455-456) verilerdeki benzerlik ve farklılıklara ulaşma ve raporlama olarak ifade edilmektedir (Lester, Cho ve Lochmiller,

2020: 94-96; Karataş, 2015: 74). Başlangıçta; aynı ve ayrı olan verilerin tasnifiyle kategoriler belirlenir. İlerleyen dönemde ihtiyaç halinde “alt kategoriler” de belirlenebilir. Sonrasında, kategorilerle verilerin buluşması gerçekleşir. Yakın bir ifade ile; verilerin çözümlenme yolculuğunda, asıl verilerin kategorik verilere eklendiği aşama ikinci duraktır. Ardından kategorilerin ilişkileri irdelenir. Son durakta ise; yapılan yorucu yolculuğa değdiği gösteren nitelikli, kıymetli ve keşfedilmiş anlamlar açığa çıkarılır (İlgar ve İlgar, 2014: 36-37).

Nitel araştırmanın aksine veri elde etme sürecinde aynı zamanda verilerin analizinin de yapıldığı nitel analizde inşa edilen çıktı manadır (Bal, 2016: 255). Verilerin alınması ve çözümlenmesi işlemleri eş zamanlı (Thorne, 2000: 68-70) olarak yapılır. Kodlar belirlenmeden evvel araştırmacı katılımcıların tüm sözlerini yoğun bir enerji harcayarak okur (Sandelowski, 1995: 373) ve yazıya döker. Ardından araştırmaya katkı sağlayacak kısımları zihnine yerleştirerek beyin fırtınası yapar. Kodlar, kategoriler ve alt kategoriler inşa edilirken araştırmacı gerektiği hallerde sürecin önceki adımlarına geçebilir. Başka bir deyişle; nitel araştırma süreci doğrusal ve tek yönlü değildir. Araştırmacının analizle meşgul olduğu anlarda bile verinin ilk elde ediliş kısmı ve içeriği gündeme gelebilir (de Casterle vd, 2012: 360-365).

Nitel içerik çözümlemesinde ham verilerin hangi evrenden alındıkları, neler oldukları, veri alanının sınırları ve analizin hedefi belirtilmelidir (Hepkul, 2002: 7-8).

Nitel veri işleme sürecinde olanın değiştirilmeyip olduğu gibi ifade edilmesi (nesnellik) için çalışılır (Toker, 2022: 321). Nesnellik vurgusu yapılırken dikkat edilmesi gereken nokta şudur; analiz edilen içeriğin kökeni göz ardı edilmemelidir. Benzer bir ifade ile; orijinallik hiçbir biçimde zedelenmemeli (Smith ve Firth, 2011: 60), ham verilere müdahale edilmemelidir.

ve katkısız bir biçimde açıkça çalışılmalıdır (Hepkul, 2002: 7-8), aksi halde kaynağın/içeriğın aslında bozulmalar olabilmekte ve ortaya yeni bir metin çıkabilmektedir. Bu husustan dolayı araştırmacı nesnellik ilkesine bağılı kalmak için yoğun bir çaba sarfetmeli ve öznel çıktılarından sıyrılarak çalışmalıdır (Demir, 2008: 71-72; İlgar ve İlgar, 2014: 38).

Analize yardımcı olan “görselleştirme” kavramına değinilecek olursa; nitel analizde verilerin görselleştirilmesi, anlaşılması güç bağlantıların, veriler arası ilişkilerin ve kaotik fikir yığınlarının kolay algılanıp anlaşılabilir hale getirilmesi işlemidir. Görsellik aracılığıyla analizin haritası çıkarılmakta ve araştırmacının can alıcı noktaları sembolize edilmektedir (Çelik, Başer Baykal ve Kılıç Memur, 2020: 396).

Nitel analizin bitiş noktası ise, bulgulardan sonuçlar çıkarma aşamasıdır. Benzer bir ifade ile; ham verilerin pişirilmesiyle analiz nihayetlenir (Sandelowski, 1995: 373). Araştırmacının araştırma süresince öğrendiğı ve ortaya koyduğu çıktıların sunulduğu, bu çıktıların literatürdeki teorilerle karşılaştırıldığı, ayrıca verilerin birbirleriyle olan ilişkilerinin yorumlandığı (Williamson, Given ve Scifleet, 2018: 461) ve mukayese edildiğı bu bitiş aşamasında, araştırmacının başlamasına sebep olan sorunun cevabı verilmeye çalışılır. Bir araştırma raporu yazılarak nitel araştırma tamamlanır (Çelik, Başer Baykal ve Kılıç Memur, 2020: 397-398; İlgar ve İlgar, 2014: 40-41).

Nitel analiz üzerinde çalışan bir bilim insanı etik ilkelere bağılı kalmalı ve akademik sorumluluk noktasında sağduyulu olmalıdır (Kıral, 2020: 186). Araştırmaya geniş bir yelpazede katkı sunan nitel içerikler ne kadar işlevsel ve hatasız analiz edilirse sonuçlar o denli tatmin edici olur (Akdemir ve Kılıç, 2021: 490-491).

2.1. İçerik Analizi

Bireyi günlük hayatta var eden dil, bilimsel çalışmalara konu olmuştur. Cümlelerin ve kelimelerin benzer koşullarda incelenmesiyle bilim temelli benzer, genellenebilir ve güvenli sonuçların (İlgar ve İlgar, 2014: 40) ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. İçerik analizi nedir sorusuna cevap verebilmek için insanlar çaba harcamışlardır. Günümüzdeki manasıyla içerik analizini inceleyen ve çalışan ilk araştırmacı Berelson'dur (Taylan, 2011: 65). 16. yüzyılda filizlenen nitel içerik analizi tekniği 20. yüzyıl ve sonrasında gazeteciliğin yerleşimi, teknolojinin gelişimi ve bilgi çağına erişimle özellikle sosyal bilimlerde olmak koşuluyla sıklıkla kullanılabilir bir teknik haline gelmiştir (Metin ve Ünal, 2022: 275-276). Sonuç olarak 1941 yılından itibaren bilim dünyasında kullanılan (İlgar ve İlgar, 2014: 38) içerik analizi, söylenen ve yazılanların tarafsız bir biçimde, frekans dikkate alınarak kategorileştirilmesi ve nicele dönüştürülmesi işlemidir. Başka bir ifade ile, bir yazının/içeriğin metodolojik olarak ölçülmesidir (Hepkul, 2002: 2-3). Tümevarımsal ve tümdengelimsel anlayışların birlikte kullanılabildiği (Akdemir ve Kılıç, 2021: 490-491) içerik analizi kısaca; harflerin sayıya dönüşmesi, yazının bilimsel çözümlenmesi sürecidir. Literatürde farklı tanımlar yapılsa da özde, söylenmek istenen aynıdır (Koçak ve Arun, 2006: 21-22).

Bir araştırma öncesinde hedeflenen sonuçlara ulaşmak için seçilen içerik analizi tekniğinde; tasnif edilebilir ve ilişkilendirilebilir verilerin ışığında bahse konu olan alan ile ilgili kavramsal çıktılar göze çarpmaktadır (Uygun ve Sönmez, 2019: 57). Yakın bir ifade ile; kategoriler, kodlamalar ve temalar aracılığıyla seçilen içeriğin içerisinde barınan anlamın görünür ve bilimsel olması için gerçekleşen sistematik çaba, geleneksel nicel tekniklerde yer alan sayılara bağlılık sürecinin alternatifi olarak bilim insanlarının gözdesidir. Bilimin yükselmesi adına

nitel içerik analizi bir zenginliktir (Sallan Gül ve Kahya Nizam, 2021: 185).

Başlangıçtaki tanımda da yer aldığı gibi, içerik analizinde “tarafsızlık/yansızlık” ilkesi olmazsa olmazdır ve bu ilke gereğince başka bir araştırmacı da aynı verilerle aynı yolda yürüdüğünde aynı sonuçlara erişebilmelidir. Yani araştırmacı, başka araştırmacıların da benzer koşullarda benzer sonuçlara ulaşabilmeleri için titiz, dikkatli ve özenli olmalıdır. Aksi bir durumda tarafsızlık ilkesinin zarar görmesi söz konusudur (Özdemir, 2010: 335). Metinsel veya görsel kaynakların açık, sistemli, tarafsız ve nesnel bir biçimde incelendiği bu yaklaşım, araştırılan olguya yönelik önemli çıkarımları ve çözümlemeleri ortaya koymaktadır (Olgun, 2008: 66; İlgar ve İlgar, 2014: 38). Berelson’a göre de içerik analiz edilirken; veriler tarafsız, sistemli ve nicel olarak işlenmektedir (Taylan, 2011: 65). Hedefte, zor ulaşılan ve diplerde saklı kalmış kavramları gün yüzüne çıkarmak vardır. Böylelikle araştırma konusunun mahremi objektif bir biçimde irdelenerek tekrarlanabilir, fonksiyonel ve sistemli bir çıkarım elde edilebilir (Metin ve Ünal, 2022: 275-276). Bu süreç ve sonuçlar nesneldir ancak sonuçların yorumlanması noktasında her araştırmacı özgürdür ve kendi yorumunu öznel bir biçimde ifade edebilir (Koçak ve Arun, 2006: 23).

İçerik analizi tekniğinde ele alınan parça, bir sözcük veya bir cümle olabileceği gibi bir ses veya video da olabilmektedir. (Demir, 2008: 71-72). Öz bir deyişle; kayıtlı olan her tür birikim “nesne” olabilmektedir. Şöyle ki; nutuklar, ders kitapları, kamusal belgeler, filmler, görseller, fotoğraflar, gazeteler, raporlar, dini içerikler, tarihi dokümanlar, vaka incelemeleri, makaleler, ses ve video kayıtları, haber bültenleri, mektuplar, anket sonuçları ve akla gelebilecek her türlü metin örnek olabilir (Bal, 2016: 258-259; İlgar ve İlgar, 2014: 39). Metin, belge veya yazılardaki karmaşık, anlaşılması güç olan bilgi birikimleri

içerik analizi sayesinde kolay bir şekilde organize edilmektedir. Nicel çalışmaların aksine evreni temsil eden daha küçük örneklem gruplarıyla amaçlı örnekleme çalışılmaktadır (Metin ve Ünal, 2022: 278-279).

İçerik analizi yapılırken ilk etapta araştırma sorunsalı saptanır. Akabinde örneklem belirlenir ve analiz edilecek ham veri için analiz birimleri oluşturulur (Metin ve Ünal, 2022: 278-279). Veri analizine giriş yapılırken sahadan ele geçen tüm birikim yazıya dökülür. Her materyal tek tek metin şeklinde düzenlenerek deşifre edilir (Sandelowski, 1995: 373). Ardından araştırmacı verilere alışkın olmak maksadıyla tüm verileri etraflıca okur. Zihninde keşifler yaparak “veriye dalma” eylemini gerçekleştirmiş olur. Araştırmacının bu eforu, yapılan bilimsel çalışmanın verimini artırır. Sonrasında anlamlandırılma ihtiyacı olan ham veri seti bölümlenerek kodlama basamağına geçilir (Gökçe, 2022: 49; Metin ve Ünal, 2022: 278-279). Kodun tanımını yapmak gerekirse; yazılı veya şekilli, veri setini temsil etme yeteneğı bulunan, veriyi kategorize etmeye ve anlamlandırmaya yarayan, araştırmacı tarafından inşa edilen ve olguyu dikkat çekici bir biçimde özetleyen sembollerdir (Toker, 2022: 324).

Kodlama çizelgesi ya yeni bir biçimde oluşturulur ya da daha önceden var olan bir çizelge kullanılır (Gökçe, 2022: 49). Lakin şunu belirtmekte fayda vardır; kodlama sürecinde önceden hazırlanmış kod listesi tercih edilebilir ancak nitel araştırmanın doğasında felsefik yoğunluk ve öze varma kavramları barındığı için araştırmacının araştırmasına has kod listesi oluşturması daha yerinde olabilmektedir. Çünkü her olgu kendine biriciktir ve hazır kod listesi sebebiyle asıl ulaşılmak istenen sonuca ulaşılama ihtimali vardır (Çelik, Başer Baykal ve Kılıç Memur, 2020: 384-388).

Kodları anahtar kelimeler, kategorileri kodlar, temaları ise kategoriler ifade etmektedir (Gökçe, 2022: 49). Burada, veri setinin anlamını muhafaza etmesine dikkat edilir. Böylelikle parçaların anlamları bütünün anlamını temsil etmiş olacaktır. Belirlenen kodların frekansına göre araştırmanın kod sayıları nihayetlendirilebilir. Ancak sadece kodun geçme sıklığına göre bir değerlendirme yapmak yetersiz olabilir çünkü nitel araştırmalarda olgunun derinine inildiği için az sayıdaki kodlar da olgunun araştırılmasında kayda değer fikirler verebilir. Kod isimleri araştırmacı tarafından belirlenebilir ayrıca in-vivo kodlama denilen yöntem kullanılarak katılımcıların fikirleri olduğu gibi de aktarılabilir (Çelik, Başer Baykal ve Kılıç Memur, 2020: 384-388).

Kodları oluşturan araştırmacı için kodlama süreci tamamen bitmemektedir (İlgar ve İlgar, 2014: 40). Bu süreçte kod cetveli test edilmekte ve güvenilirliğine bakılmaktadır (Metin ve Ünal, 2022: 278-279). Sürekli olarak gözden geçirme yapılmaktadır. Kodların temsil yeteneğinin yetmediği veya olgunun karşılanamadığı durumlarda kodların farklılaştırılması, eksiltilmesi, yenilenmesi kısaca revize edilmesi gerekebilmektedir (Çelik, Başer Baykal ve Kılıç Memur, 2020: 388).

Kodlar oluşturulduktan sonra sözcük veya sözcük dizilerinden oluşan (Ültay vd., 2021: 192) kategorileştirme/temalaştırma işlemi gerçekleştirilir. Bu aşamada; ham verilerden soyut çıktılarına ulaşmak amacıyla parçadan bütüne doğru ilerlenir. Ana ve alt kategoriler belirlenir. Kodların kategorilere/temalara uyum sağlayıp sağlamadığına bakılır. Duruma göre araştırmacı kategori değişikliği yapabilir. Genel olarak bu süreçte hem tümevarım hem tümdengelim yaklaşımları kullanılır. Kategori sayısı ve soyutlaştırma arasında ters bir orantı bulunmaktadır şöyle ki; kategori sayısı ne kadar az olursa o kadar çok soyutlaştırma yapılmış demektir. Ayrıca

kategori sayısının giderek azalması bulguların birbirleriyle olan ilişkilerinin daha güçlü olduğunu ifade etmektedir. Bir kategori oluştururken belli başlı kriterler göz önünde bulundurulmalıdır. Kategoriler spesifik, hassas, işlevsel ve kapsayıcı olmalıdırlar. Okunduklarında ne ifade etmek istedikleri keskin ve net bir biçimde anlaşılmalıdır (Çelik, Başer Baykal ve Kılıç Memur, 2020: 392-393). Nitel içerik analizinde; nicel analizdeki gibi kategorilerin frekansı değil kendisi işlevseldir. Başka bir deyişle; kategorilerin tanımlanması ve kodlarla olan ilişkileri (İlgar ve İlgar, 2014: 39), kodlara uyumsuzluk durumunda kategorilerin değişmesi yahut boşluk olan yerde yeni kategorilerin üretilmesi gibi hususlar nitel içerik analizinin odağındadır (Bal, 2016: 26-265; Akdemir ve Kılıç, 2021: 490-491).

Kategorizasyon süreci, titizlikle hazırlanması ve zaman açısından daha cömert olunması gereken, araştırmacının zihnini fazlasıyla meşgul eden ve araştırmacıya ter döktüren meşakkatli bir aşamadır ancak analizin değerini arttıran da esasında bu kısımdır. Bu adımda, analizin ikna kabiliyetinin arttırılması bakımından analizi yapılan araştırmaların hangi amaçla yapıldığının okuyuculara takdim edilmesi gerekmektedir. Akabinde amaçların akılda kalıcılığını arttırmak ve görsel açıdan daha estetik bir biçimde okuyucuya bilgi vermek adına tablolaştırma işlemi gerçekleştirilmelidir. Bir sonraki adımda ise tabloda, kategorilerin frekanslarına göre bir bilgi sunumu yapılmalıdır (Ültay vd., 2021: 191-192). Tablo sunumlarında kısaltmalara başvurulabilir ancak kısaltmaların neyi ifade ettikleri ilgili tablonun altında gösterilmelidir (Ültay vd., 2021: 195).

Son aşamada ise; veri analizi gerçekleştirilir (Metin ve Ünal, 2022: 278-279). Bu teknikte, kalıplaşmış ve standartlaşmış katı kuralların aksine esnek bir yaklaşım mevcuttur ki bu durum, yukarıda geçtiği gibi nitel araştırmanın

zengin ve sıkıcı olmayan temelinden kaynaklanmaktadır. Her araştırma sonucu, kendine özgülük ilkesiyle gün yüzüne çıkmaktadır. Nitel içerik analiz süreci; özetleme, açıklama ve yapılandırma aşamalarının bütünüdür. Analizin hedefine sadık kalınarak verilerin azaltılması özetleme aşamasının çalışmasıdır. Veri setinin detaylı bir şekilde anlatılması (Yıldırım, 1999: 13) ve verilerin tek tek incelenmesi ise açıklama aşamasının olmazsa olmazlarıdır. Son olarak yapılandırma aşamasına gelindiğinde; veri setinde filtreleme, analizin amacına yönelik veri revizyonları ve verilerin kriterlere göre sunumları söz konusudur (Toker, 2022: 328).

Analiz öncesinde ve sırasında araştırmacı tarafından not/günlük tutulması araştırmanın aktif ve canlı kalmasını sağlamakta ve araştırmacının merakını diri tutmaktadır. Düşünce dünyasındaki bilgiler detaylıca not edilme biçimiyle (Sandelowski, 1995: 373) somutlaştırılabilmekte ve çalışılan olguya dair yeni ufuklar açılabilir. Bu sayede; kavramlar ve kodlar arasındaki ilişki ve bağlantıları güçlü bir biçimde yorumlayabilme imkânı bulan araştırmacı araştırmadan soğumadan motive bir biçimde çalışabilmektedir (Çelik, Başer Baykal ve Kılıç Memur, 2020: 389-390). Ek olarak; araştırmacının tuttuğu notlar araştırmanın niteliğini olumlu yönde etkileyerek araştırma içeriğini zenginleştirmektedir. Araştırmacının yaptığı dokunuşlarla çalışma öznellik kazanmaktadır ki niteli nicelden farklılaştıran da budur (Baltacı, 2017: 6).

İçerik analizi, maliyetli ve eforlu olduğu kadar zaman da alıcıdır. Metinsel birimlerin köküne inilerek fonksiyonel bir kazıma yapılmaktadır ki ortaya çıkan manalar araştırmanın ihtiyaçlarına cevap verebilsin. Örnek ifade etmek gerekirse; bir sağlık probleminin analizi, işletmelerin çeşitli iş analizleri, hukuksal ve politik analizler gibi (Bal, 2016: 261).

Araştırmacı, içerik analizine görsel anlamda katkıda bulunmak amacıyla grafiksel görüntüleri ekleyebilir (Ültay vd., 2021: 196).

İçerik analizinin birçok çeşidi bulunmaktadır. Bunlar sayılacak olursa; Frekans Analizi, İlişki Analizi, Kategorisel Analiz, Değerlendirici Analiz, Kapalılık Göstergesi, Vokabülerin Zenginliği, Okunabilirlik Göstergesi, Özetleyici İçerik Analizi, Açıklayıcı İçerik Analizi, Yapısal İçerik Analizi, Duygusal Yön Analizi, Anlamsal İçerik Analizi (Semantik analiz) ve Niyet-Güdü Çıkarımları İçin İçerik Analizidir (Yüksel, 2008: 47-59).

2.2. Meta-Sentez Tekniği/Tematik İçerik Analizi

Günümüzde sosyal bilim araştırmalarında nitel yaklaşımın popülaritesi artmaktadır. Bu durum benzer çalışmaların harmanlanması ve daha kolay değerlendirilebilmesi için meta-sentez tekniğinin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Bu teknik ile nitel araştırmalar kılı kırk yararak ele alınmakta ve bahsi geçen konu ayrıntılı bir biçimde değerlendirilmektedir. Kuramsal çerçeveye değişik perspektiflerle bakılmakta, böylece var olan kurama yeni bir soluk getirilerek geliştirilebilmektedir. Bu anlamda, literatürün zenginleşmesi için meta-sentez çalışmalarının rolü önemsenmeye değerdir. Çünkü ortaya çıkarılan iş için geri planda hummalı ve disiplinli bir araştırma süreci yürütülmektedir. Veriler, bulgular, temalar ve alt başlıklar en ince noktasına kadar irdelenmektedir. Meta-sentez tekniğine farklı isimlerle rastlamak mümkündür. Şöyle ki; “meta etnografi”, “tematik içerik analizi” ve “nitelin meta analizi” şeklinde isimlemeler mevcuttur. Sonuç olarak her biri aynı hususu simgelemektedir ki bu durum da kavram kargaşasının aşılabilir olduğunu ifade etmektedir (Polat ve Ay 2016: 58-59).

Bu teknikte benzerlik, farklılık ve ilişkilere ulaşmak hedefi vardır. Veri setindeki benzerliklerin yorumlanması ve

aynı örneklerin bir araya getirilmesi şeklinde çalışılır. Bunun yanı sıra; verilerin spesifik ve farklı yanlarına da odaklanılır. Temel hedef ortaklıklara işaret etmek olsa da zıtlıklar da zaman zaman tematik analize yön verebilmektedir (Toker, 2022: 331).

Alanyazına bakıldığında; tematik analiz için altı aşamaya dikkat çekilmektedir. Sırasıyla; verilerle tanışma, ilk kodların belirlenmesi, temaların bulunması, potansiyel temalara bakış, temalarla tanışma ve temaların isimlendirilmesi, son olarak da rapor etme şeklinde ifade edilmektedir (Toker, 2022: 331). Ana temalar, alt temalar ve kodlar araştırmaya uygun bir biçimde oluşturulmaktadır (Kozikoğlu ve Senemoğlu, 2018: 346). Böylece belli bir standartlaştırma çerçevesinde çalışmakta ve metaforlar kod listesinin ilgili kısımlarına aktarılmaktadır (Gezer, 2020: 1516). Çünkü tematik analiz, metaforlar aracılığıyla şekillenmektedir (Gezer, 2020: 1516). Metafor tanımlanacak olursa, insanların zihinsel birikimlerine ve kognitif fonksiyonlarına bağlı olarak herhangi bir kavram ile ilgili zihinlerinde beliren imaj ve izlenimlerdir. Psikososyal durum, eğitim seviyesi ve mental kapasite metafor oluşturmayı etkileyebilmektedir (Gezer, 2020: 1522).

2.3. Betimsel Analiz

Nitel verilerin belirlenmiş şekillerde betimlendiği bu analiz tekniğine tümdengelsel analiz de denilebilmektedir (Akdemir ve Kılıç, 2021: 490-491).

Betimsel analiz; kendinden sonraki çalışmalara kılavuzluk yapmakta, ilgili konuda genel bir tespit elde etmekte ve kümülatif ilerleyen bilime katkı sağlamaktadır. Başlangıç olarak; konu edilen yayınlara ulaşılması bakımından etraflı bir alanyazın taraması gerçekleştirilmelidir zira herhangi bir aksaklık çalışmanın niteliğini zedeleme riski taşımaktadır. Kaynak taramasında can alıcı ve işlevsel anahtar kelimeler yazılmalıdır ki (Sandelowski, 1995: 373) hem zaman yönetimi

doğru yapılabilsin hem de konunun dışında kalan yayınlar elenebilsin (Ültay vd., 2021: 190-191).

Günümüzden geriye gidildiğinde analiz edilen içerikler olarak; dergiler, kitaplar, gazeteler, öyküler, edebi, dini veya tarihsel belgeler, fotoğraflar, filmler, kayıtlar karşımıza çıksa da bugüne baktığımızda artık değişimin gerçekleştiği bir noktada olduğumuzu görmekteyiz. Şöyle ki; artık elektronik postalar, internet sayfaları, online videolar, ses kayıtları, sosyal medya içerikleri, teknolojik kaynaklar ve dijital materyaller analiz edilmektedir (Öztürk, Şener ve Süher, 2006: 364). Vaka incelemeleri, TV ve radyo yayınları, resmi ve yasal içerikler, raporlar, mektuplar, bülten ve afişler, poster ve billboard görselleri, resim ve reklamlar da halihazırda çözümlenen diğer kaynaklardır (Sallan Gül ve Kahya Nizam, 2021: 182).

Betimsel analizde hedef, mevcut “özgün” verilerin bozulmadan takdim edilmesidir. Bu işlemin başında, analizin ayrıntılarına dair bir kavramsal çerçeve oluşturulur. Temaların belirlenmesine, oluşturulan çerçeve rehberlik eder. Ardından araştırmaya uygun olan ve olmayan verilerin düzenlenmesi gerçekleştirilir. Bir sonraki aşamada bulgular ortaya çıkarılır ve çalışmanın bitiminde yorumlanır (Karataş, 2015: 73; İlgar ve İlgar, 2014: 37-38). Betimsel analizler, içerik analizleriyle desteklendiği takdirde daha değerli ve daha anlaşılır çıktılara erişilebilir (Akdemir ve Kılıç, 2021: 490-491).

İçerik analizinin tersine betimsel analizde ayrıntının payı oldukça düşüktür. Yakın bir cümleyle; betimsel analiz yüzeyseldir, içerik analizi derine bakar (Baltacı, 2019: 377; Karataş, 2015: 74). Bu teknikte, olanın olduğu gibi ve dikkat çekici bir biçimde aktarılması için “doğrudan alıntılar” sıklıkla kullanılmaktadır (Karataş, 2015: 72).

2.4. Söylem Analizi

Analize yer vermeden önce söylemin ne olduğuna bakmak gerekirse; söylem kavramı, bireyleri ve toplulukları yönlendirebilmek için (Williamson, Given ve Scifleet, 2018: 468) beden dilini ve sözcükleri kullanmak veya başka bir deyişle bir konu ile ilgili duygu ve düşünceleri ifade etmek biçimidir (Güngör, 2020: 10). Söylem, dil ile taşınan fikirlerin ve sosyolojik eylemlerin insanın odağında yeni ve belirsiz bir yapı olarak ortaya çıkmasıdır. İnsanların toplumda birbirleriyle olan aktif ilişkileri göz önüne alındığında söylem, dinamik (Oğuz, 2008: 53-54) bir durumu ifade etmektedir (Demir, 2008: 2-11). İktidar, görüşme, bilgi, fikir, beyanat ve diyalog kurma gibi iletişim aktivitelerinin dil aracılığıyla ifade edilmesi söz konusudur. Sosyolinguistik çalışma olarak da adlandırılan söylem, söz ve yazı ile insana ulaşır (Oğuz, 2008: 53-54).

Fairclough'a göre söylemin içerisindeki kelimelerin üç tür anlamı vardır:

1. **Deneyimsel Değer (Experimental Value):** “Dikkat çekici ve tekrar edilen kelimeler var mı? Eş ve zıt anlamlı kelimeler var mı? İdeolojik kelime bulunuyor mu? Söylemi üreten kişi dış dünyayı nasıl algılıyor?” gibi soruların cevapları aranır.
2. **İlişkisel Değer (Relational Value):** “Söylenmesi güç ve tedirgin edici ifadeler yumuşatılmış mı? Söylemde barınan sosyal ilişkilerin durumu nedir?” soruları sorulur.
3. **Anlatım Değeri (Expressive Value):** “Kelimeler hangi anlamları içeriyor? Söylemi üreten kişi, olguyu nasıl inceliyor?” soruları irdelenir (Bal, 2016: 392-393).

Söylem analizi, belirli bir ideoloji çerçevesinde dili daha kapsamlı bir biçimde ele alan hem yazılı hem de sözlü

birikimlere odaklanan çok daha bütünsel bir tekniktir (Sallan Gül ve Kahya Nizam, 2021: 189). Bu teknikte; söylemin hedefi, hedef kitlesi, zamanı, gramer yapısı, dilbilgisel öğeleri, konuşmacının stratejisi ve hitabetin özellikleri dikkate alınmalıdır (Çelik ve Ekşi, 2013: 111-113). Dilin işlevleri göz önüne alınarak yapılan ve konuşmalar, yorumlar, kelimeler ve ses kayıtları gibi verilerin işlendiği (Güngör, 2020: 5) söylem analizinde, dile yoğunlaşılır ki böylece insanın dil aracılığıyla anlatmaya çalıştığı zihinsel öğeler ve gerçeklikler aydınlatılabilir (Demir, 2008: 2-11).

Her söylem, söylemler zincirindeki bir diğer halkayı oluşturmaktadır. İç içe geçen ve değişerek yeniden türeyen söylemlerin analizine nitel araştırmalarda denk gelmekte (Güngör, 2020: 10) ve bu teknik özellikle de sosyal ve beşerî bilimler ön planda olmak üzere disiplinler arası bir oluşum olarak değerlendirilmektedir (Demir, 2008: 30). Esas olarak sosyoloji biliminde büyüüp yeşerse de günümüzde siyaset, psikoloji, tarih, felsefe ve iletişim gibi pek çok alanda kullanılmaktadır (Sallan Gül ve Kahya Nizam, 2021: 189).

Söylem analiz edilirken veri toplanmasından bahsedilmez onun yerine araştırmanın problemi, sorgulama (Williamson, Given ve Scifleet, 2018: 468) ile başlar. Analiz süresince sosyal gerçekliğin nasıl yapılandığına vurgu yapılır çünkü söylem analizi insanların söylemi algılama biçimlerine odaklanmamaktadır. Bu özelliğiyle söylem analizi kendine mahsustur (Oğuz, 2008: 53-54).

Söylem analizi; yorumlama, yapılandırma ve makro yapılandırma basamaklarından oluşmaktadır. İlk olan yorumlama basamağında; söylemi var eden cümle, kelime ve söz dizilerinin manalarına odaklanılmakta, cümlelerin birbirleriyle olan ilişkileri çözümlenmekte, söylemi oluşturan kelimeler parçalanmakta ve anlamlandırılmaktadır. Bir sonraki

adım olan yapılandırma basamağında ise; subjektif bir yaklaşımla kelimelerin yeni anlamları türetilmekte, benzer bir ifade ile parçalanmış kelimelerin cümle içi anlamları yeniden biçimlendirilmektedir. Son olarak makro yapılandırma basamağına gelindiğinde; söylemin genel amacına vurgu yapılarak söylemden makro çıktılar elde edilmekte ya da başka bir ifadeyle anlatılmak istenen ileti geniş çaplı bir biçimde yansıtılmaktadır (Çelik ve Ekşi, 2013: 111-113; Güngör, 2020: 5).

2.5. Eleştirel/Kritiksel Söylem Analizi

Söylemin eleştirel boyutta ele alınmasını sağlayan multidisipliner bir tekniktir (Şah, 2020: 214-216). Bu teknikte; güç, ideoloji ve sosyal yapının beraberinde egemenlik, eşitsizlik, mücadele, toplumsal sınıf, toplumsal cinsiyet ve ırkçılık kavramları yer almaktadır (Sallan Gül ve Kahya Nizam, 2021: 190-191).

Ruth Wodak, Teun A. van Dijk ve Norman Fairclough eleştirel söylem analizinin (ESA) geliştirilmesinde önemli rol oynayan fikir insanlarıdır (Bal, 2016: 329). Wodak, dominant sosyolojik problemlerin çözümü için ESA'yı kullanmıştır (Bal, 2016: 330). Van Dijk'in söylem analizinde ise; söylemin içerisinde yer alan ideolojinin sürekli bir biçimde olumsuzluk çağrıştırması söz konusu değildir. Olumsuzlukların karşısında olumlu ideolojiler de söylem analizine kaynaklık edebilmektedir. Örneğin; ırkçılık karşıtı ideoloji gibi (Bal, 2016: 348). Norman Fairclough'a göre ESA'ya değinilecek olursa; söylemin incelenmesi, söylemin diğer söylemlerle olan etkileşimi ve son olarak söylemin içinde bulunduğu bağlamın analizi olmak üzere ESA'nın üç basamağı mevcuttur (Bal, 2016: 390).

2.6. Foucaultcu Söylem Analizi

Foucault, söylemi olay ile eşleştirmektedir. Bir olayın varlığı onun analiz edilebilmesine yeterli gelmektedir. Bu sebeple Foucault'un söylem analizine “Olay Analizi” de denilmektedir (Bal, 2016: 301).

20. yüzyılda Foucault'un üstünde durduğu söylem analizinin temelinde tenkit/eleştiri bulunmaktadır (Çelik ve Ekşi, 2013: 113). Foucault, sosyal yapı içerisinde var olan güç ilişkilerini dilsel öğelerden istifade ederek siyasi bir zeminde incelemiş ve kendi ekolünü kurmuştur (Sallan Gül ve Kahya Nizam, 2021: 190-191). Foucault'un söylemlerinde gündem olan iktidardır. Dil ise gücü ifade ederek subjektif bir işlev kazanmaktadır (Sallan Gül ve Kahya Nizam, 2021: 190-191). Menfaat, egemenlik, ırkçılık, ideolojik yapılanma, iktidar ve sosyal baskıların dil ile eyleme geçişlerinin konu edildiği söylemlerde, dilin toplum ve birey arasında nasıl bir köprü kurduğu ve dilin fonksiyonları göz ardı edilmeden eleştirel bir bakış açısıyla yeni fenomenler üretilmektedir (Çelik ve Ekşi, 2013: 111-113).

Foucault, söylem analizinde kazı/arkeolojik analiz tekniğini kullanarak söylemleri açığa çıkarmaktadır. Bu, söylemlerin özgür bir biçimde ifade edilmesinde önemlidir. Çünkü söylemler kendine özgüdür ve bir başka söylemle karışmaması için ayırt edilmesi gerekmektedir. Kazı tekniği de bu amaca hizmet etmektedir. Foucault, soybilim çözümlemesinde ise; iktidarın ve onun gücünün incelenmesi noktasında çalışmaktadır. Diğer bir Foucault tekniği olan etik çözümlemeye ise; kişinin özüyle olan ilişkisi hakimdir (Şahin, 2017: 127-128).

2.7. Belge Analizi

Kimi zaman tek başına kimi zaman da diğer tekniklere ek olarak kullanılan doküman/belge analizi yöntemi birincil

kaynak olarak nitelendirilen dokümanların detaylı bir biçimde incelenmesi demektir. Bu yöntemi içine alan çalışmaların sayısında bir yükselme olduğu ifade edilse de öteki yöntemlerle kıyaslandığında halen nicelik olarak kısıtlı bir durum söz konusudur. Bu yöntemin avantajlarının ön plana alınmayıp az tercih edilmesinin sebebi ise bilgi eksikliğidir denilebilmektedir. Ayrıca doküman analizinin bir veri toplama veya veri işleme metodu olup olmadığı açık değildir (Sak vd., 2021: 228). Doküman/belge analizi, diğer tekniklerle karşılaştırıldığında daha ekonomiktir. Bu durum araştırmacı açısından bir avantaj sağlayabilmektedir (Dalglish, Khalid ve McMahon, 2020: 1430).

2.8. Fenomenolojik (Olgubilimsel) Analiz

Bireyin zihinsel, emosyonel ve fiziksel durumlarını bütünsel olarak irdeleyen ve sıklıkla tıp ve psikoloji disiplinlerinde kullanılan fenomenolojik analizde, iletişim ve dilin dinamik yapısı ön plandadır. Araştırmacı, katılımcılarla genellikle yüz yüze görüşmeler gerçekleştirmektedir. Katılımcıların duygu, algı, tecrübe ve fikirlerini kaydederek veri toplamakta, kayıtları kategorik bir biçimde parçalamakta ve kategorilere uyumlu temalar geliştirmektedir. Temaların verilere uygun olup olmadığına bakıldıktan sonra gerekiyorsa tema revizyonu yapılmalıdır. Son olarak araştırmacı, analiz sonuçlarını öznel bir biçimde sergilemelidir (Özdemir, 2010: 334-335).

2.9. Yerleşik (Gömülü) Kuram Deseninden Hareketle Sabit Karşılaştırma Analizi

Bu tekniğin hedefi; verilerin içinde barınan temaları gün yüzüne çıkartmak ve temalara dair kuramlar oluşturmaktır. Başlangıçta, birbirleriyle ilişkili olan veriler tespit edilmektedir. Ardından bu kategorizasyonun temelinde temalar geliştirilmektedir. Sonrasında bu temalar denence cümlelerine

dönüşmektedir (Özdemir, 2010: 336-337; Corbin ve Strauss, 1990: 3-20; Onwuegbuzie, Leech, ve Collins; 2012: 13-22).

2.10. Etnografik Analiz

İnanç ve kültür temelli bu teknikte gerçeklik ve yaşanmışlık doğal ortamında incelenmektedir (Thorne, 2000: 69; Onwuegbuzie, Leech, ve Collins; 2012: 13-22).

3. SONUÇ VE ÖNERİLER

Nitel analiz, bilimsel temelli uzun soluklu ve emek yoğun bir süreçtir. Çalışmacı, sahadan topladığı verileri felsefik bir bakış açısıyla işleyerek, yorumlayarak ve anlamlandırarak (Sandelowski, 1995: 372; Thorne, 2000: 68-70; Williamson, Given ve Scifleet, 2018: 461) sonuca gider. Burada, hacimli veri setinden minimal ancak işlevsel bulgulara erişilir. Başka bir ifadeyle; sahadan elde edilen devasa verilerin mantıksal çerçevede küçültülmesiyle özet örüntülere ulaşılır. Bu noktada; çalışmacının okumaları (Sandelowski, 1995: 373), gözlemleri, bilgi birikimi, alanla ilgili donanımı, somut ve soyut kavramlarla kurabildiği bağlantılar, analitik düşünme biçimi ve genel çabası çalışmanın niteliği açısından önemlidir (Çelik, Başer Baykal ve Kılıç Memur, 2020: 379-382).

KAYNAKÇA

- Akdemir, A. B. & Kılıç, A. (2021). Nitel Makalelerin Yöntem Analizi. *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 8 (2), 486-502. DOI: 10.21666/muefd.834707
- Bal, H. (2016). Nitel Araştırma Yöntem ve Teknikleri (Uygulamalı-Örneklî). İstanbul: Sentez Yayıncılık.
- Baltacı, A. (2017). Nitel Veri Analizinde Miles-Huberman Modeli. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(1), 1-14. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/aeusbed/issue/30008/290583>
- Baltacı, A. (2019). Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır? . *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5 (2) , 368-388. DOI: 10.31592/aeusbed.598299
- Corbin, J. M., & Strauss, A. (1990). Grounded theory research: Procedures, canons, and evaluative criteria. *Qualitative sociology*, 13(1), 3-21.
- Çalıkoglu, A. (2023). Türkiye’de Yükseköğretimin Uluslararasılaşması: Tematik ve Metodolojik Bir Analiz. *Üniversite Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 98-113. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/uad/issue/73715/1190476>
- Çelik, H. & Ekşi, H. (2013). Söylem Analizi. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 27 (27), 99-117. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/maruaebd/issue/365/2517>
- Çelik, H., Baykal, N. B. & Memur, H. N. K. (2020). Nitel Veri Analizi ve Temel İlkeleri. *Eğitimde Nitel Araştırmalar*

Dergisi, 8(1), 379-406. DOI: 10.14689/issn.2148-2624.1.8c.1s.16m

DalGLISH, S.L., Khalid, H., & McMahon, S.A. (2020). Document analysis in health policy research: the READ approach. Health policy and planning.

de Casterlé, B. D., Gastmans, C., Bryon, E., & Denier, Y. (2012). Quagol: A guide for qualitative data analysis. International journal of nursing studies, 49(3), 360-371.

Demir, İ. (2008). İçerik Analizi Tekniğinde Yargı Cümlelerinin Analizi. Sosyoloji Notları 3 Aylık Yaygın Sosyoloji Dergisi, s. 71-72

Demir, Z. (2008). Bir Dini Söylem Analizi (Psikolojik Bir Yaklaşım). Yüksek Lisans Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Gezer, M. (2020). Sosyal Bilgiler Eğitimi Alanında Metafor Kullanılan Araştırmaların Tematik İçerik Analizi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 24 (3),1513-1528. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunisobil/issue/57299/782153>

Gökçe, E. U. (2022). Uluslararası İlişkiler Çalışmalarında Açıklamaya ve Anlamaya Dayalı Nitel Araştırma Süreci, Yöntemler ve Bilgisayar Destekli Veri Analizi. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl 2022 Sayı 51: Özel sayı 1, 37-53. DOI: 10.30794/pausbed.1116961

Graue Carolin, 2015, Qualitative Data Analysis, Retailing and Marketing, Vol. 4, No. 9,

Güngör, B. (2020). Söylem Yaklaşımı Üzerine Bir Kavram Çalışması ve Eleştirel Söylem Analizi. Kritik İletişim

- Çalışmaları Dergisi, 2 (2), 1-11. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kritik/issue/57533/751198>
- Hepkul, A. (2002). Bir Sosyal Bilim Araştırma Yöntemi Olarak İçerik Analizi. Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 18 (1) , 1-12 .
- İlgar, S. C., İlgar, M. Z. (2014). Nitel veri analizinde bilgisayar programları kullanılması. İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 3(5), 31-78.
- Karataş, Z. (2015). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. Manevi temelli sosyal hizmet araştırmaları dergisi, 1(1), 62-80.
- Kıral, B. (2020). Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi. Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,8(15), 170-189. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/susbid/issue/54983/727462>
- Kirsty Williamson, Lisa M. Given and Paul Scifleet, Monash University and Charles Sturt University, Chapter 19 Qualitative data analysis, Australia Swinburne University of Technology, Australia Research Methods: DOI: <http://dx.doi.org/10.1016/B978-0-08-102220-7.00019-4>, 2018 Kirsty Williamson, Lisa M. Given, and Paul Scifleet. Published by Elsevier Ltd.
- Koçak, A. & Arun, Ö. (2013). İçerik Analizi Çalışmalarında Örneklem Sorunu. Selçuk İletişim,4(3),21-28.Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/josc/issue/19013/200754>
- Kozikoğlu, İ. & Senemoğlu, N. (2018). Mesleğe Yeni Başlayan Öğretmenlerin Karşılaştıkları Güçlükler: Nitel Bir Çözümleme. Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi, 6(3), 341-371. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/enad/issue/40655/490127>

- Lester, J. N., Cho, Y., & Lochmiller, C. R. (2020). Learning to do qualitative data analysis: A starting point. *Human Resource Development Review*, 19(1), 94-106.
- Metin, O. ve Ünal, Ş. (2022). İçerik analizi tekniği: İletişim bilimlerinde ve sosyolojide doktora tezlerinde kullanımı. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(Özel Sayı 2), 273-294.
- Neuman, W. L. (2019). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri* (Cilt 2). Ankara: Siyasal Kitap.
- Oğuz, M. C. (2008). Söylem Analizi. *Sosyoloji Notları 3 Aylık Yaygın Sosyoloji Dergisi*, s. 53-54.
- Olgun, C. K. (2008). Nitel Araştırmalarda İçerik Analizi Tekniği. *Sosyoloji Notları 3 Aylık Yaygın Sosyoloji Dergisi*, s. 66.
- Onwuegbuzie, A. J., Leech, N. L., & Collins, K. M. (2012). Qualitative analysis techniques for the review of the literature. *Qualitative Report*, 17, 56.
- Özdemir M (2010). Nitel veri analizi: Sosyal bilimlerde yöntembilim sorunsalı üzerine bir çalışma. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 323-343.
- Öztürk E, Şener G ve Süher H K (2016) Sosyal Medya Çağında Ürün Yerleştirme: Instagram ve Instabloggerlar Üzerine Bir İçerik Analizi, *Global Media Journal TR Edition*, 6 (12): 355-386.
- Polat, S. ve Ay, O. (2016). Meta-sentez: Kavramsal bir çözümleme. *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi-Journal of Qualitative Research in Education*, 4(1), 52-64.

- Sak, R., Şahin Sak, İ. T., Öneren Şendil, Ç., & Nas, E. (2021). Bir araştırma yöntemi olarak doküman analizi. Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi, 4(1), 227-250.
- Sallan Gül, S. & Kahya Nizam, Ö. (2021). Sosyal Bilimlerde İçerik ve Söylem Analizi. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl 2021 Sayı 42: Özel sayı 1, 181-198. DOI: 10.30794/pausbed.803182
- Sandelowski, M. (1995). Qualitative analysis: What it is and how to begin. Research in nursing & health, 18(4), 371-375.
- Smith, J., & Firth, J. (2011). Qualitative data analysis: the framework approach. Nurse researcher, 18(2).
- Soysal, Y. & Pullu, A. (2020). Söylem-Biliş İlişkileri Bağlamında Çocuklar İçin Felsefe: Söylem Analizi Yaklaşımı. İstanbul Aydın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 6(1), 29-73. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iauefd/issue/54744/747997>
- Şah, U., (2020). Eleştirel Söylem Analizi: Temel Yaklaşımlar. Kültür Araştırmaları Dergisi, 2020, Sayı: 7, s. 210-231.
- Şahin, Ş., Ökmen, B., & Kılıç, A. (2018). Söylem Analizi Model Önerisi. Iltercongress (s. 752-760). Amasya: www.iltercongress.org.
- Şahin, Y. (2017). Michel Foucault'da Söylem Analizi. Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (SKAD), 3(6), 119-135. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/skad/issue/33118/368590>
- Taylan, H. H. (2011). Sosyal Bilimlerde Kullanılan İçerik Analizi ve Söylem Analizinin Karşılaştırılması. Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1(2), 63-76. Retrieved from <http://busbed.bingol.edu.tr/tr/pub/issue/29514/400435>

- Thorne, S. (2000). EBN notebook Data analysis in qualitative research. EBN Notebook, 3, 68–70.
- Toker, A. (2022). Sosyal Bilimlerde Nitel Veri Analizi İçin Bir Kılavuz. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl 2022 Sayı 51: Özel sayı 1, 319-345. DOI: 10.30794/pausbed.1112493
- Uygun, D. & Sönmez, A. (2019). Mobil öğrenme üzerine güncel çalışmalarla ilgili bir içerik analizi. Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi, 5(1), 53-69. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/auad/issue/44098/543492>
- Ültay, E., Akyurt, H., Ültay, N. (2021). Sosyal bilimlerde betimsel içerik analizi. IBAD Sosyal Bilimler Dergisi, (10), 188-201.
- Yüksel, Yusuf. (2008). İçerik Çözümlemesi, Erişim Adresi: <https://www.academia.edu/24209083> ..., 2015, Erişim Tarihi: 27.05.2023.

SOSYAL BİLİMLERDE OTONOM SÜRÜŞÜN ÖNEMİ

Başak Gül AKAR¹

İlker İbrahim AVŞAR²

1. GİRİŞ

Yapay zekâ teknolojisi, makinelere belirli durumlar karşısında bağımsız kararlar alabilme yetisi kazandırmaktadır. Günümüzde bazı makineler, bu gelişmeler sayesinde otonom bir yapıya kavuşmuş ve dışarıdan herhangi bir yönlendirmeye ihtiyaç duymaksızın kendi kararlarını verebilir hâle gelmiştir. Bu teknolojik dönüşüm, beraberinde hem olumlu hem de olumsuz pek çok tartışmayı gündeme getirmiştir (Akkurt, 2019; Feyzioğlu & Yorulmaz, 2023).

Otonom araçlar, ulaşımda yepyeni bir vizyon sunmaktadır (Altun vd., 2022; Ortataş vd., 2023). Temel olarak otonom araçlar, yapay zekâ teknolojileri ile sensör sistemlerinin etkileşimi sonucu ortaya çıkan yeni bir ulaşım vizyonunu temsil etmektedir. Bu araçlar, çevrelerinden sürekli olarak veri toplayabilmekte ve bünyelerinde bulunan gelişmiş algoritmalar aracılığıyla bu verileri analiz edebilmektedir. Veri işleme süreci sonucunda ise, çeşitli sürüş koşullarına ilişkin bağımsız kararlar alma yeteneğine sahiptirler. Bu özellik, otonom araçları geleneksel sürücülü araçlardan ayıran temel farklılıklardan biri olarak öne çıkmaktadır (Seyhan, 2025).

¹ Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi, Kozan İşletme Fakültesi, bgakar@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7258-4402.

² Dr. Öğretim Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Bahçe MYO, Lojistik, iibrahimavsar@osmaniye.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2991-380X.

Otonom sistemler, birçok alanda köklü dönüşümler yaratma potansiyeline sahip yenilikçi teknolojilerdir (Özlüoymak, 2024). Bu bağlamda Akkaya & Özbay (2022) otonom araçların olumlu ve olumsuz yönlerini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda; otonom araçlar, insan hatalarından kaynaklanan kazaları ortadan kaldırarak daha güvenli bir ulaşım sağlama potansiyeline sahiptir. Ayrıca, ulaşım sürelerini kısaltarak ve trafik sıkışıklığını azaltarak daha verimli bir sürüş deneyimi sunabilir. Otonom araçlar, yakıt tüketimini azaltma potansiyeline sahip oldukları için çevre dostu bir yaklaşım sergiler. Bunun yanı sıra, bu teknoloji yeni bir endüstri yaratacak ve birçok kişiye iş fırsatları sağlayacaktır. İnsanlar, otonom araçlar sayesinde zamanlarını daha verimli kullanabilir ve günlük yaşamlarında daha fazla esneklik kazanabilirler. Bu fırsatları doğru şekilde değerlendiren ülkeler ve işletmeler, gelecekte daha fazla söz sahibi olacak ve küresel ölçekte rekabet avantajı elde edecektir.

Otonom araçların sunduğu çeşitli avantajlara rağmen, bu teknolojilerin bazı önemli riskleri de beraberinde getirdiği görülmektedir. Bu çerçevede, söz konusu riskler günümüzde akademik çevrelerin dikkatini çekmekte ve giderek artan bir şekilde araştırmalara konu olmaktadır. Nitekim Şimşek & Kirişçi (2023) tarafından yürütülen çalışmada, otonom araçlarda güvenlik meselesi ele alınmakta ve bu sistemlerin siber saldırılara karşı ne ölçüde savunmasız olduğu değerlendirilmektedir. Araştırmacılar, özellikle bilgisayar korsanlarının otonom sistemler üzerindeki muhtemel müdahalelerine karşı alınabilecek önlemleri ayrıntılı biçimde tartışmaktadır.

Serttaş vd. (2019) tarafından gerçekleştirilen araştırmada da görüldüğü üzere, sürücülü araçlar da bilimsel incelemelerin önemli bir konusu olarak değerlendirilmektedir. Bu durum, yalnızca otonom araçlara özgü olumsuzlukların değil, aynı zamanda sürücülü araçlarda da insan faktöründen kaynaklanan

çeşitli olumsuzlukların dikkate alınması gerektiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, her iki araç türü de farklı risk unsurlarını barındırmaktadır.

Bu çalışma, günümüzde giderek önem kazanan ve yeni bir araştırma alanı olarak öne çıkan otonom araçlar konusunu ele almaktadır. Otonom araçlar, sahip oldukları teknolojik ve toplumsal potansiyel nedeniyle farklı disiplinlerin dikkatini çekmektedir. Bu çerçevede, söz konusu araştırma sosyal bilimler alanının bu konuya olan akademik ilgisini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Çalışma kapsamında, alana ilişkin akademik yayınlara dair temel göstergeler analiz edilmiştir. Bu inceleme, literatürün genel yapısını ve eğilimlerini ortaya koyması bakımından önemli bir katkı sunmaktadır.

Bu araştırma beş bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde giriş yapılmakta, ardından literatür taraması sunulmaktadır. Üçüncü bölümde içerik ve yöntem ele alınırken, dördüncü bölümde veriler ve tartışma yer almaktadır. Son bölüm ise araştırmanın sonuçlarını içermektedir.

2. LİTERATÜR

2.1. Otonom Teknolojiler

İlerleyen yıllar içerisinde dünya nüfusunun büyük bir çoğunluğunun kentlerde yaşaması beklenmektedir. Bu durum gelişen teknolojileri iyi bir şekilde kullanarak daha verimli yaşam alanları geliştirmeyi zorunlu kılmaktadır. Gelecek akıllı şehirlerdedir ve bunun için akıllı şehir alt yapılarının hızlıca geliştirilmesi gerekmektedir. Geleceğin şehirlerinin otonom sürüşe uygun olması gerekmektedir (Akkaya & Özbay, 2022).

İlk aracın icadından günümüze kadar, taşıtlar teknolojik, tasarımsal ve işlevsel açıdan önemli bir dönüşüm sürecinden geçmiştir (Yüzgeç & Şahin, 2017). Otonom araçların gelişimiyle

birlikte etik, hukuki ve teknolojik boyutları kapsayan çok sayıda tartışma gündeme gelmiştir. Özellikle insan faktörünün devre dışı kaldığı senaryolarda, meydana gelebilecek olumsuz durumların sorumluluğunun kime ait olacağı meselesi, ciddi ve çözülmesi gereken bir etik-hukuki sorun olarak öne çıkmaktadır. Bu durum, otonom sistemlerin toplumsal kabulü açısından da önemli bir engel teşkil etmektedir (Akkurt, 2019; Seyhan, 2025).

Günümüzde artan trafik kazaları ve çevresel kaygılar, otonom araçlara olan ilgiyi her geçen gün artırmakta ve bu teknolojileri daha popüler hale getirmektedir. Sanayi Devrimi'nin bir ürünü olan taşıt teknolojilerinde konfor beklentisinin sürekli olarak yükselmesi, otonom araçları hem endüstri hem de toplum nezdinde daha fazla ön plana çıkarmaktadır. Özellikle toplumsal düzeyde büyük bir merakla beklenen otonom sürüş teknolojilerinin hayata geçirilebilmesi için ise halen çözülmeyi bekleyen çeşitli sorunlar bulunmaktadır. Bu sorunlar arasında yüksek geliştirme maliyetleri, bazı uygulamalarda karşılaşılan teknik yetersizlikler, işletme giderlerinin fazlalığı, altyapı eksiklikleri, trafik güvenliğinin sağlanması, durak ve park alanlarının planlanması, yolcu beklentilerindeki değişimler ve ulaşımda fiyatlandırma gibi çok boyutlu unsurlar yer almaktadır. Tüm bu engellerin aşılabilmesi için yalnızca teknik değil, aynı zamanda sosyal ve ekonomik düzeyde de kapsamlı çözüm arayışlarının geliştirilmesi gerekmektedir (Taştan & Kaynaz, 2021).

2.2. Otonom Sürüş Konulu Yayınlar

Rowe et al. (2024) tarafından otonom sürüş sistemlerinin kapsamlı bir incelemesi, bibliyometrik yöntemle yapılmıştır. İnceleme, Scopus veri tabanından elde edilen 217 yayına dayanmaktadır. Araştırmada, kümeleme yaklaşımının etkili bir şekilde kullanıldığı gözlemlenmiştir. Bulgular, otonom araçlarla

ilgili sorumluluk dağılımında belirgin bir belirsizlik olduğunu ortaya koymaktadır.

Man vd. (2025) tarafından otonom araçların yayalarla etkileşimini inceleyen bir bibliyometrik araştırma yapılmıştır. Araştırmada, 2014-2023 yılları arasını kapsayan 234 adet WoS verisi kullanılmıştır. Yapılan analizler sonucunda, 2018 yılından itibaren yayın sayısında belirgin bir artış olduğu görülmüştür. Elde edilen yayınların incelenmesi sonucunda ise yayaların otonom araçlara verdikleri tepkilerin yaş, milliyet, araç rengi ve sinyal gibi dikkat dağıtıcı faktörlerden etkilendiği ortaya çıkmıştır.

Özkan & Sevgili (2025) tarafından yapılan bibliyometrik araştırma, otonom gemi teknolojisini incelemektedir. Veriler, WoS veri tabanından elde edilen 2.015 yayına dayanmaktadır. Araştırmada, R-Bibliometrix ve VOSviewer yazılımları kullanılmıştır. İnceleme sonucunda, 2010 yılından sonra otonom nakliye konusundaki yayınlarda hızlı bir artış yaşandığı belirlenmiştir. Bu araştırmalarda, Uzak Doğu ve Avrupa kökenli araştırmacılar öncü konumda yer almaktadır. Trend konular arasında ise çarpışmadan kaçınma ve yörünge takibi, öne çıkan gündem maddeleri olarak dikkat çekmektedir.

3. İÇERİK VE YÖNTEM

23.02.2025 tarihinde Scopus veri tabanı "autonomous driving" anahtar kelimesi kullanılarak sorgulanmıştır. Sorgulama sonucunda 27.782 adet yayına ulaşılmıştır. Yayınlar sosyal bilimler araştırma alanına göre filtrelenmiştir ve filtreleme sonucunda 1.995 adet yayın elde edilmiştir ve analizler bu yayınlar üzerinde yapılmıştır.

Scopus veritabanı, bibliyometrik analiz yöntemiyle yapılan araştırmalarda kullanılabilir (Etta vd., 2025). Verilerin

işlenmesinde R- Bibliometrix paketi kullanılmıştır ve bu paket Aria & Cuccurullo (2017) tarafından geliştirilmiştir.

Sawangproh vd. (2025) tarafından yapılan bibliyometrik araştırmada, Scopus veritabanı taranmıştır ve 425 yayına ulaşılmıştır. Filtrelemeler sonucu geriye kalan 247 yayın üzerinde R-Bibliometrix kullanılarak analizler gerçekleştirilmiştir. Analizlerde, yayınların yıllara göre dağılımı, ülkelerin yayın üretme oranları ve yayınların bilim dallarına göre dağılımı gibi sayısal odaklı yöntemler uygulanmıştır. Ayrıca, yazar iş birlikleri gibi kümeleme yaklaşımıyla yapılan analizler de mevcuttur. Bu araştırmada da benzer yaklaşımlar kullanılarak analizler gerçekleştirilmiştir.

4. VERİ VE TARTIŞMA

4.1. Temel İstatistikler

Tablo 1’de, otonom sürüşle ilgili yayınların temel istatistikleri sunulmaktadır. Scopus veri tabanında yapılan incelemeye göre, bu alandaki yayınların 1994 yılına kadar uzandığı görülmektedir. Toplamda 1.995 yayın, 529 farklı kaynaktan yer almakta olup, bu durum konunun çeşitli platformlar tarafından ilgi gördüğünü göstermektedir. Yayın sayısının yıllık %13,93 oranında artması, otonom sürüşe yönelik akademik ilginin canlılığını koruduğunu ortaya koymaktadır. Çalışmalarda toplam 5.178 yazarın büyük ölçüde ortak araştırmalar yürüttüğü belirlenmiştir. Yazarlar arasındaki uluslararası iş birliği oranı ise %18,5 seviyesindedir. Bu bulgular, otonom sürüş konusunun küresel ölçekte akademik iş birliklerine açık bir alan olduğunu göstermektedir.

Tablo 1. Temel İstatistikler

Konu	Değer	Konu	Değer
ANA BİLGİLER		YAZARLAR	
Zaman	1994:2025	Yazarlar	5178
Kaynaklar (Dergiler, Kitaplar, vb.)	529	Tek yazarlı belgeler	118
Belgeler	1995	Belge başına ortak yazarlar	3,97
Yıllık Büyüme Oranı %	13,93	Uluslararası ortak yazarlıklar %	18,5
Belge Ortalama Yaşı	3,91	BELGE İÇERİĞİ	
Belge başına ortalama atıflar	13,39	Anahtar Sözcükler-Artı (ID)	9035
Referanslar	66219	Yazarın Anahtar Sözcükleri (DE)	4542

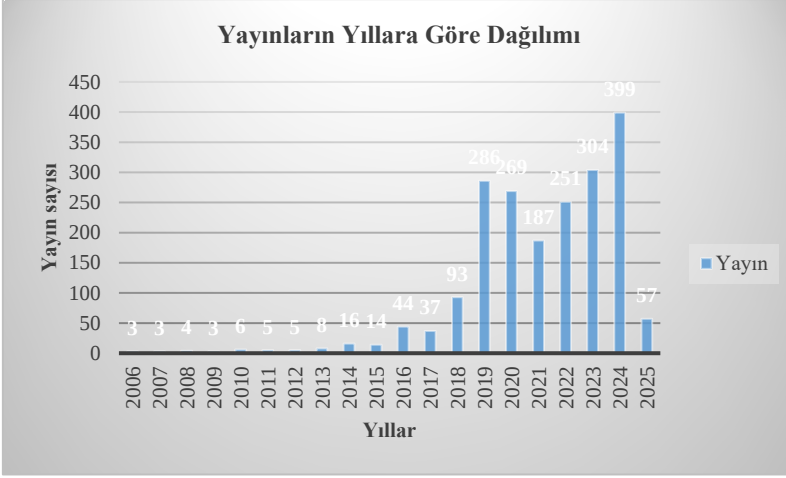
Kaynak: Bibliometrix kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

4.2. Yıllara Göre Yayınların Dağılımı

Şekil 1’de, otonom sürüşle ilgili yayınların yıllara göre dağılımı gösterilmektedir. 1994 yılında yalnızca bir yayın bulunurken, 1995-2005 yılları arasında herhangi bir yayına rastlanmamıştır. Bu nedenle grafik, 2006 yılından itibaren başlayan verilerle oluşturulmuştur. Grafik incelendiğinde, otonom sürüş konusunun özellikle 2016 yılından sonra hızla popülerlik kazandığı görülmektedir. 2025 yılı itibarıyla toplam 57 yayın kaydedilmiş olup, bu yayınlar 1 Ocak 2025 - 23 Şubat 2025 tarihleri arasında kapsamaktadır.

Günümüzde otonom sürüş üzerine yapılan araştırmalar hızla artmaktadır. Bu eğilim, alanda çalışmak isteyen araştırmacılar için önemli fırsatlar sunarken, yayıncıların da konuya büyük ilgi gösterdiğini ortaya koymaktadır. Aynı zamanda, bu gelişme politika yapıcılar açısından da kritik bir öneme sahiptir. Politika yapıcılar, otonom sürüşün yükselen bir trend olduğunu görerek gelecek planlamalarını buna göre şekillendirmelidir. Çünkü otonom sürüş, yalnızca bir teknoloji değil, aynı zamanda köklü bir paradigma değişimini temsil

etmektedir. Eğitimden hukuka, ekonomiden ulaşımaya kadar birçok alanda dönüşümün önünü açan bu yenilik, iş yapış biçimlerini de derinden etkileme potansiyeline sahiptir. Bu nedenle, özel ve kamu kurumlarının süreci doğru analiz ederek stratejik planlamalarını buna uygun şekilde yapmaları büyük önem taşımaktadır.

Şekil 1. Yayınların Yıllara Göre Dağılımı

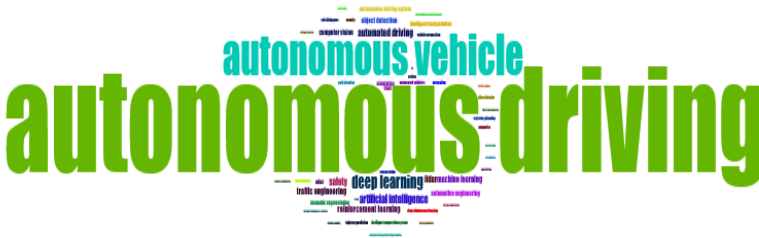
Kaynak: Scopus, 2025

4.3. Kelime Bulutu

Şekil 2’de, yazarların en sık kullandığı 50 anahtar kelimeye dayanarak oluşturulan kelime bulutu gösterilmektedir. Bu bulutta, “autonomous vehicle” ve “autonomous vehicles” ile “autonomous driving system” ifadeleri eş anlamlı kabul edilmiştir. Kelime bulutunda yer alan terimlerin ayrıntılı listesi ise Ek 1’de sunulmaktadır.

Kelime bulutunda, 506 kez kullanılarak en çok yer alan terim otonom sürüş olmuştur. Bunu, 196 kullanımla ikinci sırada otonom araçlar terimi takip etmektedir. İlk terim, yayın sorgulamalarında kullanılmış olup konunun temelini oluştururken, ikinci terim de konuyla yakından ilişkilidir.

Bu bölümde en dikkat çekici sonuçlardan biri, üçüncü sırada yer alan derin öğrenme ve dördüncü sırada bulunan yapay zekâ anahtar kelimeleridir. Bu veriler, sosyal bilimler alanında bu iki konunun ilgi gördüğünü ve gündemde olduğunu göstermektedir. Ayrıca, otonom sürüş konusunun derin öğrenme ve yapay zekâ ile yakından ilişkili olduğu da açıkça görülmektedir.

Şekil 2. Yazar Anahtar Kelimelerine Göre Kelime Bulutu

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Derin öğrenme ve yapay zekâ, otonom sürüş konulu yayınlarda önemli çalışma alanları arasında yer almaktadır. Bu bölümde, bu iki konuyla ilgili örnek çalışmaların ana temaları sunulmaktadır:

- Otonom sürüş için hiyerarşik tahmin belirsizliğinde hareketin şerit değiştirme senaryolarına uygulanması (Yao & Sun, 2025).
- Araç yörünge tahmininde derin öğrenme (Yin vd., 2025).
- Otoyollarda hız ve şerit değiştirme karalarında derin öğrenme (S. Zhang vd., 2025).
- Tahmin kontrol yöntemiyle trafik salınımının azaltılması (Long vd., 2024).
- Kavşaklarda araç yörünge tahmini (Liu vd., 2024).

- Güvenli ve verimli otonom sürüş (Huang vd., 2024).
- Otonom sürüş için yeni bir sinir ağı mimarisi (Y. Li & Qu, 2024).
- Araç-sürüş-yörünge tahmin yöntemlerinin incelenmesi (Shao vd., 2024).
- Derin öğrenme ile yeşil ışık optimum hız tavsiyesi (Xu vd., 2024).
- Otonom araçlarda hız kontrolü ile otoyollarda sıkışıklığı önlemek (Elmorshedy vd., 2024).
- Otonom sürüş için derin öğrenme ile güvenlik ve kaynak tahsisi (H. Zhang vd., 2024).
- Derin öğrenme tabanlı araç ve yaya algılama algoritmaları hakkında inceleme (X. Zhang vd., 2024).
- Otonom sürüş için bütünleşik karar alma çerçevesinin DeepAD ile incelenmesi (Shi vd., 2024).
- Otonom sürüşte büyük veri (Mao et al., 2024).
- Derin öğrenmeye dayalı değişken hız sınırı kontrolü (Gao vd., 2024).
- Otonom sürüş için yol senaryoları (Luo vd., 2024).
- Otonom elektrik araçlar, enerji verimliliği ve derin öğrenme (Wu vd., 2024).
- İnsan aktörü ve otonom sürüşlerde davranış tahmini (Raiyn & Weidl, 2024).
- Otonom araçlarda kazaları önlemek için derin öğrenmeden yararlanmak (Thote et al., 2024).

- Otonom araç algısını geliştirmek (M. Li et al., 2024).

Görüldüğü üzere, otonom araçlara yönelik birçok farklı yaklaşımla gerçekleştirilen araştırmalar mevcuttur. Yukarıda verilen örnekler, otonom sürüş ve derin öğrenme odaklı çalışmaların temel eğilimlerini ortaya koymaktadır. Bu alanın günümüzde yoğun ilgi gördüğü ve özellikle genç araştırmacılar için önemli fırsatlar sunduğu göz ardı edilmemelidir.

4.4. Ülke İş Birlikleri

Şekil 3'te, otonom sürüş konusunda yayın yapan yazarların ülke iş birlikleri gösterilmektedir. Grafik oluşturulurken, en düşük kenar değeri 2, kenar boyutu değeri ise 5 olarak belirlenmiştir.

Çin, Almanya ve ABD, otonom sürüş konusunda öne çıkan ülkeler arasında yer almaktadır. İş birlikleri incelendiğinde:

- Çin ile Kanada arasında 25,
- Çin ile Hong Kong arasında 20,
- Çin ile Japonya arasında 13,
- Çin ile Birleşik Krallık arasında 18,
- Çin ile ABD arasında 57 iş birliği bulunmaktadır.

Bunun yanı sıra, Almanya ile ABD arasında 19, Almanya ile Avusturya arasında ise 13 iş birliği mevcuttur.

Şekil 3. Ülkelerin İş Birliği Haritası

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

4.5. Kurum İş Birlikleri

Tablo 2’de, kurum iş birlikleri listelenmektedir. Küme analizi gerçekleştirilirken aşağıdaki parametreler kullanılmıştır:

- Ağ düzeni: Otomatik
- Kümeleme algoritması: Walktrap
- Normalizasyon yöntemi: "Association"
- Düğüm sayısı: 50
- İtme kuvveti: 0,1
- En düşük kenar sayısı: 1
- İzole düğümler: Kaldırılmıştır.

Kurumlar incelendiğinde, ikinci grupta yer alan Tsinghua Üniversitesi önemli bir konumda bulunmaktadır. Aynı grupta yer alan Tongji Üniversitesi ise ikinci sırada yer almaktadır. Bu iki kurumun, otonom sürüş konusuna büyük önem verdikleri ve bu alanda dikkate değer çalışmalar yürüttükleri görülmektedir. Otonom sürüş alanıyla ilgilenen kurumlar için, listede ön sıralarda yer alan üniversitelerle yapılacak iş birlikleri, daha avantajlı ve verimli sonuçlar üretebilir.

Tablo 2. Kurum İş Birlikleri

Kurum Adı	Küme	Arasındalık	Yakınlık	SayfaSırası
Halmstad University	1	33	0,01	0,031
Monash University	1	0	0,007	0,027
Tsinghua University	2	208,395	0,018	0,094
Tongji University	2	153,122	0,017	0,077
Chang'an University	2	9,371	0,013	0,031
Beihang University	2	34,388	0,014	0,056
Wuhan University of Technology	2	73,821	0,014	0,029
Shanghai Jiao Tong University	2	15,77	0,014	0,04
Central South University	2	11,315	0,013	0,035
Southeast University	2	54,394	0,014	0,048
Jilin University	2	31,187	0,014	0,056
University of Michigan	2	1,404	0,012	0,019
Hefei University of Technology	2	8,708	0,012	0,031
University of Waterloo	2	66,955	0,014	0,035
Zhejiang University	2	6,174	0,013	0,027
Huazhong University of Science and Technology	2	0	0,011	0,012
Beijing	2	5,659	0,013	0,023
Chalmers University of Technology	2	64,532	0,014	0,019
Peking University	2	4,663	0,012	0,017
School of Transportation Science and Engineering	2	0	0,011	0,008
Fudan University	2	0,286	0,013	0,022
Nanyang Technological University	2	3,519	0,011	0,018
South China University of Technology	2	0	0,012	0,016
The Hong Kong University of Science and Technology (Guangzhou)	2	0	0,011	0,012
Chongqing University	2	5,792	0,013	0,028
Delft University of Technology	3	33	0,01	0,019
Rwth Aachen University	3	0	0,007	0,012
Wuhan University	4	33	0,01	0,02
Beijing University of Civil Engineering and Architecture	4	0	0,007	0,013
Beijing Jiaotong University	5	21,98	0,014	0,033
Southwest Jiaotong University	5	2,693	0,011	0,02
Purdue University	5	0	0,011	0,012
Beijing University of Technology	5	0,506	0,011	0,016
Dalian University of Technology	5	5,17	0,012	0,016
The Hong Kong Polytechnic University	5	9,198	0,013	0,028

5. SONUÇ

Otonom sürüş konusundaki akademik yayınların tarihsel gelişimi, teknolojinin ilerleyişiyle doğrudan ilişkilidir. 1994'teki

tekil yayının ardından uzun bir duraklama dönemi yaşanmış, 2006 yılında konu yeniden akademik ilgiyi çekmeye başlamış ve 2016 itibarıyla belirgin bir artış göstermiştir. 2024 yılına gelindiğinde 399 yayına ulaşılması, otonom sürüşün hem akademik hem de ticari açıdan önemli bir alan haline geldiğini göstermektedir. Bu artış, özellikle yapay zekâ, sensör teknolojileri ve büyük veri analitiği gibi alanlardaki gelişmelerin etkisiyle hızlanmış olabilir.

Otonom sürüşle ilgili akademik yayınlarda kullanılan anahtar kelimeler, bu alandaki çalışmaların derin öğrenme ve yapay zekâ konularıyla yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. Bu doğrultuda, araştırmacılar çalışmalarını bu alanlara odaklanarak şekillendirebilirler. Aynı şekilde, otonom sürüş alanında söz sahibi olmak isteyen ülkeler, politika ve stratejilerini bu doğrultuda belirleyerek geleceğe yönelik planlamalar yapabilirler. Yapay zekâ konusunda yetkin bireylerin yetiştirilmesi ise, ülkelerin bu alanda küresel ölçekte rekabet edebilmesine önemli katkılar sağlayabilir.

Otonom sürüş alanında Çin, Almanya ve ABD lider konumda bulunmaktadır. Gelişmekte olan ülkeler, bu alandaki bilgi birikiminden ve teknolojik gelişmelerden faydalanmak için bu ülkelerle iş birlikleri kurabilir. Bu bağlamda, Çin; Kanada, Japonya, Hong Kong, Birleşik Krallık ve ABD ile ortak çalışmalar yürütmektedir. Diğer gelişmiş ülkeler ise öncelikli olarak akademik iş birlikleri kurarak bilgi paylaşımını artırabilir ve ardından ticari iş birlikleri geliştirerek sektördeki konumlarını güçlendirebilirler. Bu kapsamda, Tablo 2'de yer alan kurumlar incelenerek otonom sürüş alanında öne çıkan üniversiteler belirlenebilir. Bu üniversiteler, akademik iş birlikleri ve araştırma projeleri açısından önemli bir rol oynamakta olup, alandaki gelişmelere yön veren kurumlar arasında yer almaktadır.

Açıklamalar

Çıkar Çatışması Bildirimi

Makalenin yazarları, aralarında herhangi bir çıkar çatışmasının bulunmadığını bildirmektedir.

Yazarlık Katkısı

Tüm yazarlar, çalışmaya eşit düzeyde katkı sunduklarını ifade etmektedir.

Etik Onay Bildirimi

Bu çalışmada insan ya da hayvan denekler üzerinde herhangi bir araştırma yapılmadığından etik kurul onayına ihtiyaç duyulmamıştır.

EK

EK 1. En Sık Kullanılan Anahtar Kelimeler

Terim	Sıklık	Terim	Sıklık
autonomous driving	506	automotive	14
autonomous vehicle	196	deep reinforcement learning	14
deep learning	68	driver behavior	14
artificial intelligence	43	human factors	14
automated driving	40	intelligent transportation systems	14
safety	39	security	14
reinforcement learning	36	self-driving cars	14
lidar	35	trajectory prediction	14
traffic engineering	35	traffic safety	13
machine learning	34	5g	12
object detection	29	convolutional neural network	12
computer vision	28	image processing	12
automotive engineering	27	localization	12
autonomous driving system	25	slam	12
adas	23	3d object detection	11
intelligent transportation	22	acceptance	11
semantic segmentation	22	driving behavior	11
simulation	22	driving simulator	11
trust	20	optimization	11
automated vehicles	17	road safety	11
path planning	16	shared autonomous vehicles	11
vehicle automation	16	trust in automation	11
automation	15	automated driving and intelligent vehicles	10
review	15	decision-making	10
sensor fusion	15		
trajectory planning	15		

KAYNAKÇA

- Akkaya, S., & Özbay, H. (2022). Otonom Araçların Akıllı Ulaşım Politikaları Üzerindeki Etkileri. *Akıllı Ulaşım Sistemleri ve Uygulamaları Dergisi*, 5(2), 200-210. <https://doi.org/10.51513/jitsa.1160891>
- Akkurt, S. S. (2019). Yapay Zekânın Otonom Davranışlarından Kaynaklanan Hukukî Sorumluluk. *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, (13), 39-59. <https://doi.org/10.18771/mdergi.581875>
- Altun, K., Özcan Berber, R., Kurt, R., ... Bektaş, E. (2022). Otonom sürüş için ön koltuk geliştirme: Yenilikçi ürün geliştirme vakası. *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 37(3), 1441-1452. <https://doi.org/10.17341/gazimmfd.936325>
- Aria, M., & Cuccurullo, C. (2017). bibliometrix : An R-tool for comprehensive science mapping analysis. *Journal of Informetrics*, 11(4), 959-975. <https://doi.org/10.1016/j.joi.2017.08.007>
- Elmorshedy, L., Smirnov, I., & Abdulhai, B. (2024). Freeway congestion management on multiple consecutive bottlenecks with RL-based headway control of autonomous vehicles. *IET Intelligent Transport Systems*, 18(6), 1137-1163. <https://doi.org/10.1049/itr2.12492>
- Etta, L. A., Matovu, B., & Lukambagire, I. (2025). A bibliometric analysis of the marine fishing landscape in Africa and its implications for sustainable coastal communities' resilience and governance to the increasing human-environmental risks. *Anthropocene Coasts*, 8(1), 4. <https://doi.org/10.1007/s44218-024-00059-5>
- Feyzioğlu, İ., & Yorulmaz, M. (2023). Otonom Gemilerin STCW Sözleşmesindeki Mevcut Düzenlemelere Etkisi. *Akıllı*

- Ulaşım Sistemleri ve Uygulamaları Dergisi, 6(2), 393-424. <https://doi.org/10.51513/jitsa.1297852>
- Gao, H., Jia, H., Wu, R., Huang, Q., Tian, J., Liu, C., & Wang, X. (2024). Variable Speed Limit Control for Mixed Traffic Flow on Highways Based on Deep-Reinforcement Learning. *Journal of Transportation Engineering, Part A: Systems*, 150(3). <https://doi.org/10.1061/JTEPBS.TEENG-8116>
- Huang, Z., Sheng, Z., Ma, C., & Chen, S. (2024). Human as AI mentor: Enhanced human-in-the-loop reinforcement learning for safe and efficient autonomous driving. *Communications in Transportation Research*, 4, 100127. <https://doi.org/10.1016/j.commtr.2024.100127>
- Li, M., Lu, Y., & Yao, Y. (2024). Enhancing Autonomous Vehicle Perception: A 6-DOF Pose Estimation Framework Using Deep Learning. 2024 IEEE 7th International Conference on Information Systems and Computer Aided Education (ICISCAE), 26–30. <https://doi.org/10.1109/ICISCAE62304.2024.10761397>
- Li, Y., & Qu, J. (2024). A novel neural network architecture and cross-model transfer learning for multi-task autonomous driving. *Data Technologies and Applications*, 58(5), 693–717. <https://doi.org/10.1108/DTA-08-2022-0307>
- Liu, Y., Liang, G., Chen, Y., Yang, X., & Chen, Z. (2024). Multicolumn Self-Attention GRU Model for Intersection Vehicle Trajectory Prediction. *Journal of Transportation Engineering, Part A: Systems*, 150(12). <https://doi.org/10.1061/JTEPBS.TEENG-8557>
- Long, K., Liang, Z., Shi, H., Shi, L., Chen, S., & Li, X. (2024). Traffic oscillation mitigation with physics-enhanced residual learning (PERL)-based predictive control.

- Communications in Transportation Research, 4, 100154.
<https://doi.org/10.1016/j.commtr.2024.100154>
- Luo, T., Chen, Y., Luan, T., Cai, B., Chen, L., & Wang, H. (2024). IDS-MODEL: An Efficient Multitask Model of Road Scene Instance and Drivable Area Segmentation for Autonomous Driving. *IEEE Transactions on Transportation Electrification*, 10(1), 1454–1464.
<https://doi.org/10.1109/TTE.2023.3293495>
- Man, S. S., Huang, C., Ye, Q., Chang, F., & Chan, A. H. S. (2025). Pedestrians' Interaction with eHMI-equipped Autonomous Vehicles: A Bibliometric Analysis and Systematic Review. *Accident Analysis & Prevention*, 209, 107826. <https://doi.org/10.1016/j.aap.2024.107826>
- Mao, Z., Liu, Y., & Qu, X. (2024). Integrating big data analytics in autonomous driving: An unsupervised hierarchical reinforcement learning approach. *Transportation Research Part C: Emerging Technologies*, 162, 104606.
<https://doi.org/10.1016/j.trc.2024.104606>
- Ortataş, F. N., Çetin, E., Aydoğan, M., Yalçın, E. (2023). Elektrikli ve Otonom Araçlar için Sürüş Kontrol Kartının Geliştirilmesi. *Bozok Journal of Engineering and Architecture*, 1(2), 1-7.
- Özkan, E. D., & Sevgili, C. (2025). Future horizons: a bibliometric analysis of autonomous shipping technologies. *Ships and Offshore Structures*, 1–15.
<https://doi.org/10.1080/17445302.2025.2454306>
- Özlüoymak, Ö. B. (2024). Hassas Tarımda Kullanılan Otonom Donanım Sistemleri. *Düzce Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 2(1), 21-31.
- Raiyn, J., & Weidl, G. (2024). Predicting Autonomous Driving Behavior through Human Factor Considerations in

- Safety-Critical Events. *Smart Cities*, 7(1), 460–474.
<https://doi.org/10.3390/smartcities7010018>
- Rowe, F., Jeanneret Medina, M., Benoit Journé, Coëtard, E., & Myers, M. (2024). Understanding responsibility under uncertainty: A critical and scoping review of autonomous driving systems. *Journal of Information Technology*, 39(3), 587–615.
<https://doi.org/10.1177/02683962231207108>
- Sawangproh, W., Paejaroen, P., Afifah, L., & Phaenark, C. (2025). Microbial pesticides: a bibliometric analysis of global research trends (1973–2024). *Egyptian Journal of Biological Pest Control*, 35(1), 2.
<https://doi.org/10.1186/s41938-025-00840-9>
- Serttaş, T. N., Gerek, Ö. N., & Hocaoglu, F. O. (2019). Gerçek Zamanlı Sürüş Verileri ile Sürücü Davranışlarının Belirlenmesi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen ve Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 19(3), 676-681.
<https://doi.org/10.35414/akufemubid.581894>
- Seyhan, A. (2025). Otonom Araçlarda Haksız Fiil Sorumluluğu. *İstanbul Aydın Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 11(1). 47-83.
- Shao, L., Ling, M., Yan, Y., Xiao, G., Luo, S., & Luo, Q. (2024). Research on Vehicle-Driving-Trajectory Prediction Methods by Considering Driving Intention and Driving Style. *Sustainability*, 16(19), 8417.
<https://doi.org/10.3390/su16198417>
- Shi, Y., Liu, J., Liu, C., & Gu, Z. (2024). DeepAD: An integrated decision-making framework for intelligent autonomous driving. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, 183, 104069.
<https://doi.org/10.1016/j.tra.2024.104069>

- Şimşek, N., & Kirisci, M. (2023). A New Risk Assessment Method For Autonomous Vehicle Driving Systems: Fermatean Fuzzy Ahp Approach. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 22(44), 292-309. <https://doi.org/10.55071/ticaretfbid.1300893>
- Tastan, Y., & Kaymaz, H. (2021). Otonom Araçların Önündeki Zorluklar. *International Journal of Advances in Engineering and Pure Sciences*, 33(2), 195-209. <https://doi.org/10.7240/jeps.741594>
- Thote, R., Barhate, A., Tale, A., & Verma, P. (2024). Deep Reinforcement Learning In Autonomous Cars To Preventing Road Accident. 2024 2nd DMIHER International Conference on Artificial Intelligence in Healthcare, Education and Industry (IDICAIEI), 1–6. <https://doi.org/10.1109/IDICAIEI61867.2024.10842783>
- Wu, J., Song, Z., & Lv, C. (2024). Deep Reinforcement Learning-Based Energy-Efficient Decision-Making for Autonomous Electric Vehicle in Dynamic Traffic Environments. *IEEE Transactions on Transportation Electrification*, 10(1), 875–887. <https://doi.org/10.1109/TTE.2023.3290069>
- Xu, M., Zuo, D., & Li, J. (2024). Adaptive Frequency Green Light Optimal Speed Advisory Based on Deep Reinforcement Learning. *Journal of Transportation Engineering, Part A: Systems*, 150(10). <https://doi.org/10.1061/JTEPBS.TEENG-8392>
- Yao, R., & Sun, X. (2025). Hierarchical prediction uncertainty-aware motion planning for autonomous driving in lane-changing scenarios. *Transportation Research Part C: Emerging Technologies*, 171, 104962. <https://doi.org/10.1016/j.trc.2024.104962>

- Yin, C., Cecotti, M., Auger, D. J., Fotouhi, A., & Jiang, H. (2025). Deep-learning-based vehicle trajectory prediction: A review. *IET Intelligent Transport Systems*, 19(1). <https://doi.org/10.1049/itr2.70001>
- Yüzgeç, U., & Şahin, S. (2017). Mobil Otonom Park Etme (MOPA) Uygulaması Geliştirilmesi. *Türkiye Bilişim Vakfı Bilgisayar Bilimleri ve Mühendisliği Dergisi*, 9(2), 27-34.
- Zhang, H., Liang, H., Wang, L., Yao, Y., Lin, B., & Zhao, D. (2024). Joint resource allocation and security redundancy for autonomous driving based on deep reinforcement learning algorithm. *IET Intelligent Transport Systems*, 18(6), 1109–1120. <https://doi.org/10.1049/itr2.12489>
- Zhang, S., Zhuang, W., Li, B., Li, K., Xia, T., & Hu, B. (2025). Integration of Planning and Deep Reinforcement Learning in Speed and Lane Change Decision-Making for Highway Autonomous Driving. *IEEE Transactions on Transportation Electrification*, 11(1), 521–535. <https://doi.org/10.1109/TTE.2024.3393293>
- Zhang, X., Huang, H., Yang, J., & Jiang, S. (2024). Research on Deep Learning-Based Vehicle and Pedestrian Object Detection Algorithms. *The International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences*, XLVIII-4/W10-2024, 213–220. <https://doi.org/10.5194/isprs-archives-XLVIII-4-W10-2024-213-2024>

HİTİT KANUNLARININ İÇERİĞİ

Hilal KUTLU ALANCI¹

1. GİRİŞ

Hitit dünyasında yazılı kanunların varlığı, Boğazköy’de bulunan belgeler arasında, kanun maddelerini içeren iki tablet, bu tabletlerin çeşitli zamanlarda kopyaları yapılarak çoğaltılmış versiyonlarının ve imparatorluğun son dönemlerinde yazılmış bir paralelinin ortaya çıkarılması sonucu anlaşılmıştır (Dinçol, 1990, s. 84).

Kanun metinlerinde yer alan *karū ... kinuna* ‘önceden şöyle şöyle yapıldı, fakat şimdi şöyle şöyle yapılır’ ibaresi kanun maddelerinin zaman içerisinde reforma uğradığını gösterir. Hitit kanunlarındaki bu *karū ... kinuna* ibaresi ile ilgili olarak E. Neufeld, Hitit kanunlarının ölüm cezaları ve şiddetli fiziksel cezalar (§§92, 101, 121, 166-167) gibi çok katı hükümler içeren *karū* aşamasının Hitit kanunlarının ‘örfi hukuk’unu ve *kinuna* ibaresi ile ifade edilen, tazminat oranlarının aşağı çekilmesi ve kimi tüyler ürperten cezaların yerini daha hoşgörülü olanların almasıyla hukukun ileri bir seviyesini yansıtan kanunların da ‘yazılı hukuk’u temsil ettiğini ileri sürer (Neufeld, 1951, s. 98-99). Bununla birlikte, S. A. Jackson, *karū* aşamasındaki katı hükümlerin farklı bir kültürel yapının ürünü olabileceğini öngörür ve bu aşamadaki tüyler ürperten katı hükümleri erken bir Eski Hitit döneminden ziyade daha da önceki bir evreye, yani Asur Ticaret Kolonileri

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, hilalkutlu@kilis.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4094-4498

dönemine tarihlenebileceğini önerir (Jackson, 2008, s. 235, 241).

Hitit kanunları iki tabletten oluşan bir koleksiyondan ibarettir. Her bir tablet Hitit katipleri tarafından bu tabletlerin ilk maddelerinin başlangıç kelimeleri olan *ták-ku* LÚ-*aš* “Eğer bir adam” (kanunların 1’den 100’e kadar olan kısmını içeren I. Tablet) ve *ták-ku* ^{GIŠ}GEŠTIN-*aš* “Eğer bir bağ” (kanunların 101’den 200’e kadar olan kısmını içeren II. Tablet) olarak adlandırılmıştır.² I. ve II. tablette ele alınan konular birbirine benzemekle beraber I. Tablet çoğunlukla bireylerin hukuku ve mülkiyet konularına değinirken II. Tablet arazi edinme, tarım gereçlerine sahip olma ve cinsel suçlar gibi çeşitli konuları ele almanın yanı sıra fiyat ve ücret düzenlemelerini de içermektedir.

Hitit toplumu gibi karmaşık ve güçlü sosyal örgütlenme düzeyine sahip topluluklar için 200 tane kanun maddesi çok gerçekçi ve işe yarar bir rakam gibi görünmediğinden, kimi araştırmacılar bu maddelerin hukuk sisteminin tümünü kapsıyor olma ihtimaline çok sıcak bakmamaktadır. Kuşkusuz başka tabletlerin de var olması gerekmektedir, kimi araştırmacılar bu tabletlerin bir defada yazılmadığını, bunların zaman içerisinde karşılaşılan suçlar ve cezalarının unutulmaması için yazıya geçirilmiş olabileceğini düşünmektedir. Dolayısı ile buradan yola çıkılarak Hitit kanunlarının Mezopotamya’daki kanunlar gibi bir ‘Codex’ yani kanunlar kitabı olarak düşünülmemesi gerektiğini savunurlar (Doğan, 2008, s. 72).

² Tabletten kendisi ele geçmemiş olmakla birlikte, arşivde bulunmuş bir etiket üzerinde “Eğer bir adam” şeklindeki içerik özetinin varlığı bulunan iki tablete ek olarak muhtemel bir üçüncünün daha yazıldığını göstermektedir. Bknz. Erkut, 2009, s. 60; Balkan, 1948, s. 52.

2. YASAL MESELELER

Kanun maddelerinin sıralanmasında bazı prensiplerin olduğu yönünde çeşitli görüşler vardır. Bu bağlamda Koroşec (bknz. Alp, 1947, s. 471; Neufeld, 1951, s.104) maddelerin sıralanmasında değerliden daha az değerliye gitme prensibinin hakim olduğunu ileri sürer. Alp bu sıralanmanın bazen suçun türüne göre, bazen suç neye ve kime karşı işlenmişse ona göre, bazen de gelişi güzel birbiriyle doğrudan alakası olmayan maddelerin yan yana gelmesinden ibaret olduğunu belirtir (Alp, 1947, s. 471). Öte yandan Haase (Haase, 1988, s. 70-71) ve Hoffner (Hoffner, 1997, s. 15) kanun maddelerinin sıralanışında ‘ilgili ilkesine’ dikkat çeker ve bazı yasal meselelerin bir dizi şeklinde sıralanışında belli bir ifadede yer alan bir motif ya da sözcüğün benzer meseleleri çağrıştırmasının etken olduğunu ileri sürer. Bu görüş, 41-46 maddelerini birbirine bağlayan anahtar kelime *lahha* “yolculuk” ve 37-38 maddelerini birbiri ile ilgili kılan *şardiyaş* “destekleyici” gibi örneklere dayandırılır.

Hitit kanun maddelerinin her bir seriye göre kapsadığı yasal meseleler anahatları ile şu şekildedir:

1. Tablet Adam öldürme (1-6) Şahıs yaralama (7-18) Adam kaçırma (19-21) Kaçak köleler (22-24) Evlilik (26-36), Adam öldürme (37-38) <i>şahhan ve luzzi</i> yükümlülükleri (39-41) Adam öldürme (42-44) <i>şahhan ve luzzi</i> yükümlülükleri (46-56) Kayıp mülk (45) Çiftlik hayvanları ile ilgili suçlar (57-92) Ev soygunu (93-97) Kundakçılık (98-100)	2. Tablet Toprağın işlenmesi ile ilgili suçlar (101-110) Büyücülük (111) <i>şahhan ve luzzi</i> yükümlülükleri (112) Bağlara zarar verme (113), Boşluk (114-118) Hırsızlık (119-44) Bir satışa üçüncü bir şahsın müdahalesi (145-49) Ücret tarifeleri (150-61) Sulama hakları (162) İhmalkarlıktan doğan hasar (163) Dini yaptırımlar (kurban gibi) gerektiren kimi suçlar (164-170) Evlilik, kralın emrine itaatsizlik gibi çeşitli konularda hükümler (171-178a) Ücret tarifeleri (178b-88) Cinsel suçlar (188-200a) Çıracılık eğitimi (200b)
---	---

Birçok durumda para cezaları suçlu ya da mağdurun sosyal statüsü veya cinsiyetine göre değişkenlik gösterir. Kölelere ve kadınlara uygulanan para cezaları çoğunlukla özgürlere ve erkeklere uygulananın yarısı oranındadır (§§7-8, 13-18 ve §§3-4, II-IV, XVI, 6, 17). Benzer şekilde kadınlara ödenen ücretler genel olarak erkeklere ödenen ücretlerin yarısı kadardır (§§24, 158). Ancak, niteliksiz bir erkek ya da kadına ödenen ücret aynı iken (§177), para cezaları konusunda kölelerde cinsiyet ayırımına gidilmemiştir (§§1-2).

2.1. Adam Öldürme

Cinayet ya da bir insanı öldürme konuları Hitit Kanunları'nın 1. – 6., III.-IV., 43. – 44 paragrafları arasında işlenmiştir. Madde 1 ve 2 bir kavga sırasında meydana gelen adam öldürme olayı ile ilgilidir ve maktûlün özgür bir kişi olması durumunda kanun kurbanının mirasçısına suçlu tarafından tazminat olarak dört kişi vermeyi şart koşarken, maktûlün köle olması halinde kurbanın mirasçısına iki kişiyi tazminat olarak vermeyi şart koşar. Kanun maddeleri 43 ve 44 adam öldürme ile ilgili iki sıradışı konuyu detayları ile örneklendirir ve iki durumda da suçlunun kendisi kurbanın mirasçısına verilir.

Adam öldürme ile ilgili en yüksek tazminat miktarı madde III'te bir tüccarın mallarını çalmak için işlenen cinayetle ilgilidir ve çalınan mallarının üç katının verilmesini ve para türünden tazminini (miktarı belirten kısım kırık) gerektirir. Öte yandan, herhangi bir mala sahip olmayan bir tüccarın kavga sırasında öldürülmesi halinde ise tazminat miktarı altı mina gümüşe düşer. Madde 3 ve 4 kazara adam öldürme ile ilgili olup özgür bir insanın kazayla öldürülmesinin bedelini iki köle olarak belirtirken bir kölenin kazara öldürülmesi durumunda bedel bir köledir.

Kurbanın mirasçısına tazminat ödeme durumu, suçlu yakalanamadığı hallerde dahi ortadan kalkmamaktadır. Cinayet

ekili bir tarla üzerinde gerçekleşmişse madde 6 maktülün bulunduğu tarlanın sahibini tarlasının geniş bir kısmını tazminle yükümlü kılarken, paralel metindeki madde IV tazminatın miktarını ve türünü tüm tarla, ev ve 6040 şekel gümüş olarak arttırır.

2.2. Yaralama

Hitit Kanunları'nın §§7 - 16. maddeleri bir kişinin dışının kırılması, baş, göz, burun, kulak, kol ve ayak yaralanmaları ve bir bayanın düşük yapmasına sebebiyet verme ile ilgili suçları konu edinir. Bu tür suçlarda cezalar genelde para türünden olup suçluya, yaralanan kişinin iş kaybını önlemek için onun yerine çalışacak birini temin etme ve onun doktor masraflarını karşılama zorunluluğu getirir.

2.3. Adam Kaçırma

Hitit Kanunları'nın 19 – 21 maddeleri adam kaçırma ile ilgili olup, meseleyi kaçırana ya da kaçırılan kişinin Hititli ya da yabancı olup olmadığı ve kaçırmanın Hatti'den mi yoksa Hatti'ye mi olduğu gibi kriterlerle ele alır. Kaçak kölelerin iade edilmesindeki ödül miktarı ise bulan kişinin kaçağı yakaladığı yerin ırmağa yakın mesafede ya da düşman bir ülkede bulunması gibi ölçütlere göre değişkenlik gösterir (§§ 22-23).

2.4. Maddi Hasar

Mülkiyete verilen tahribatla ilgili birçok kanun maddesi bulunmaktadır. Bunlar evlere ve binalara (§§ 98-100), tarlaya ve mahsullere (§§105-107, 113), veya hayvanlara (§§60-78, 86-90) verilen hasarlarla ilgilidir. Bir yangın sonucu tahribata yol açan bir kişi yanan binayı yeniden inşa etmenin yanı sıra evin içinde hasara uğrayan insan, hayvan ya da eşya ne varsa bunları tazminle de yükümlüydü (§§ 98-100). Hayvanlara verilen zarar bir hayvanın kısırlaştırılmasına (§§ 60-62), kol, bacak ve boynuzlarının kırılmasına (§ 74), düşük yapmasına, kör

olmasına (§ 77), vahşi hayvanlar tarafından yaralanmasına (§ 74) sebebiyet verme ve bir hayvana değnek ya da kamçı ile kötü muamelede bulunma (§78) gibi durumları kapsıyordu. Başka birinin mahsullerine verilen tahribat ise ya bir yangına sebebiyet verme (§§ 105-106) ya da birinin hayvanlarının komşusunun arazisine girmesine izin vermesi sonucu gerçekleşiyordu (§ 107).

2.5. Hırsızlık

Hitit Kanunları'nın 93 – 97 arasındaki paragrafları eve girme ve hırsızlıkla ilgilidir. Madde 93 hırsızın eve girip birşey çalmadığı hali ele alır. Özgür bir adam için tazminat bedeli 12 şekel gümüşken, köle biri için bu miktar 6 şekeldir. Eşya çalınması halinde ise 94-97 arasındaki paragraflarda bu eve girmeye karşılık ödenen tazminata ek olarak çalınan eşyalara bağlı olarak ek cezalar vardır. Hırsızlığı yapan köle ise bu cezalara ek olarak burun ve kulaklarının kesilme cezası alır (§95).

Büyükbaş hayvan, koyun ve at hırsızlığı (§§57-71, 91-92) ile ilgili yaptırımlar aynı olup çalınan hayvan ne ise onun belirli sayılarda tazmin edilmesidir. Domuz hırsızlığı ile ilgili tazminat türü ise paradır ve bedeli de besili olanlar için 12 şekel gümüşken sıradan domuzlar için 6 şekel gümüştür (§§81-85). Çalınması halinde tazminat türünün para olduğu bir başka hayvan türü de eğitilmiş kuşlardır. Tazminat bedeli besili bir domuzunki ile aynı olup 12 şekel gümüştür (§§119-120).

Bitki ve mahsul hırsızlıkları ile ilgili olarak kanun maddeleri ambardan tahıl (§§96-97), bağdan üzüm (§ 108) ve tarladan soğan (§101) alınması durumlarını kapsar ve çalınan malların iadesine ek olarak hırsız tazminat ödenmekle yükümlü tutar.

2.6. Büyücölük

Hitit Kanunları'nda büyü ya da kara büyü (*alwanzatar*) ile ilgili olarak iki paragraf yer alır. Madde 44b arındırma ritüelinin kirli atıklarını başka birisinin arazisine bırakmayı ve madde 111 de kilden bir heykelcik yapmayı büyücölük suçu olarak tanımlar. Her iki durumda da ceza belirtilmemiştir. Yalnızca bunların *DIN LUGAL*, “kral mahkemesinin bir konusu” olduğunun kaydedilmesi bunların ölüm cezası gerektiren suçlar olduğunu göstermektedir.

2.7. Cinsel Suçlar

Yakın akraba ile cinsel ilişki, tecavüz ve hayvanlarla cinsel ilişkiye girme Hitit Kanunları'nın değindiği başlıca cinsel suçlardır. Yakın akraba ile cinsel ilişkiye girme oğlu ve annesi arasında (§189), oğlu ve üvey annesi arasında (§190), bir erkek ve anne kız olan iki özğür kadın arasında (§194), bir erkek ve onun üvey kızı arasında (§195b) ve bir erkek ve kayınvalidesi arasında (§195c) durumlarını kapsar. İlgili kanun maddeleri bu durumlarla ilgili olarak herhangi bir cezai yaptırım belirtilmeyip sadece bunların uygunsuz bir cinsel birleşme olduğunu ifade eder.

Tecavüz konusu yalnızca madde 197'de bir adamın bir kadını dağlarda, açık arazide yakalaması ile ilgili olarak ele alınır ve bu durumda kanun kadını suçsuz olarak görüp adamı idam ile cezalandırır.

Hitit Kanunları hayvanlarla cinsel ilişkiye girmeyi bir öküzle (§187), bir koyunla (§188), bir dişi köpek ya da domuzla (§199), veya bir kısrak ya da katırla (§200a) olması bağlamında ele alır. Bütün bu durumlarda fail sadece ritüel olarak kirli sayılırken yalnızca bu durumun bir köpek ya da domuz ile gerçekleştirilmesi hali cezaya tabiidir ve ölümle cezalandırılır.

2.8. Evlilik

Evliliğin gerçekleşmesi için üç aşamalı bir süreç izlenirdi. Birinci aşama 28. maddede yer alan evlilikten önce kızın ailesinin söz kesmesiydi. Genelde damat ve ailesi gelinin ailesine evlenme teklifi ve hediye önerisiyle gider ve eğer gelinin ailesi hediye kabul ederse, kızlarının evlenmesine söz vermiş olurlardı. Eğer kızın ailesi daha sonra kızlarını vermemeye karar verirlerse, ek ceza olmadan sadece hediye geri gönderirlerdi. Ardından, erkeğin türlü hediyelerinin eşlik ettiği nişanlanma gelmekteydi ve damat tarafı *kuşata* olarak adlandırılan başlık parasının kararlaştırılmış miktarını ödediğinde kız nişanlanmış oluyordu. Eğer gelinin ailesi daha sonra kızı vermezse, *kuşata*'nın iki katı kadar tazminat (§ 29) ödemek zorundaydı (madde XXII'ye göre bu miktar üç katıdır). Eğer bu aşamada anlaşmayı bozan damat tarafı ise, verdikleri *kuşata*'dan vazgeçmeleri gerekiyordu (§30). Baba evinden çıkarken kıza baba mirasına talip olmamasına karşılık “*ivaru*” denilen bir çeyiz parası veriliyordu (§30). Süreç, düğün yapılarak evliliğin tamamlanması ile sona erdirilirdi. İnandık'ta bulunan vazo, en alttan en üste kadar birbirini takip eden frizlerde yer alan tasvirlerle, evliliğin düğün ile tamamlanmasını açıklayan görsel örneklerden biridir (Özgüç, 1988).

Evlenen kız babasının evinden kocasının evine gittiği gibi genç erkek de karısının evine ya da kayın babasının evine gidebilirdi. Böyle bir gencin adı Hititçe *LÚantiyant*'dır³ (§36).

Hitit toplumundaki özgürlerle köleler arasında gerçekleşen evlilikler de kanunlarda beyan edilmiştir (§§31-36). Madde 34-36'da *kuşata*'yı kimin ödediği ya da bu başlık parasının ödenip ödenmemesi büyük önem taşımaktadır.

³ Bu kelimenin anlamı hakkındaki çeşitli görüşler için bakınız Balkan, 1948, s. 147-155.

Evliliğin sona ermesi eşlerden birinin vefatı ya da anlaşamayarak boşanma sonucunda gerçekleşiyordu. Boşanma hakkındaki kanun maddesi (§26) kısmen kırık olduğundan konuyla ilgili açık bir bilgi vermemekle birlikte temelde çocukları kimin alacağıyla ilgilidir. Köle bir kadınla özgür bir adamın ayrılması ile ilgili olan madde 31'e göre taraflar ev eşyalarını eşit olarak paylaşırlar, fakat köle kadın çocukların sadece birini alır. Özgür insanlar arasındaki boşanmalar için de aynı hükümlerin geçerli olmuş olabileceği muhtemeldir (Alp, 1947, s. 474). Kadının kocasının evinde ölmesi durumundaysa, çeyizi -muhtemelen çocuklarına paylaştırmak üzere- kocası tarafından alınırdı. Kadın eğer babasının evinde ölürse bu görevi kadının babası yerine getirirdi. Koca karısı ile birlikte yaşarken ölürse de kadın kocasından kalan hissesini alırdı (§ 192). Bu hissenin oranı hakkında kanunun elimize geçen kısımları bilgi vermediği gibi, çocukların ana babadan miras yoluyla elde ettikleri hakkında bizi aydınlatması beklenen § 192'nin sonu kırıktır.

2.9. Ücretler, Fiyatlar ve Kira

Hitit Kanunları insanların kiralanması ile ilgili olarak, birinin çeşitli hizmetleri yerine getirmesi karşılığında ücret almasını içeren dört iş türünden bahseder: çeşitli hayvanların boyunduruğa koşulması (§75), ekin demetlerinin bağlaması (§158), bir çift öküzün boyunduruğa koşulması (§159) ve ücret karşılığı bir işe girilmesi (§150). Bunlardan başka madde 145 bir yapı ustasının ve madde 160 ile 161 de bir demircinin işçi olarak alacağı ücretten bahseder. Birkaç kanun maddesi de çeşitli türden bronz baltaların (§157) ve koşum hayvanlarının kiralanması (§§151, 152) ile ilgilidir.

Hitit Kanunları'nın 176- 186 arasındaki paragrafları hammaddelerin fiyatları ile ilgili bir fiyat tarifesi içerip bunların

‘şehir’de (URU) uygulanacağını belirtirken bu şehrin hangi şehir olduğu konusunda spesifik bir ifade içermez.

3. SONUÇ

Hitit yasa metinleri Hitit toplumundaki evlat edinme, miras, evlenme usulleri ve önceden tasarlayarak adam öldürme gibi birçok konu hakkında hüküm belirtmemektedir. Buradan anlaşılıyor ki, önceleri sözlü alışkanlık kuralları geçerliydi ve bu yüzden belirttiğimiz maddeler hala örf ve adet kurallarıyla düzenlenmiş olmalıydı. Bize ulaşan yasa maddeleri de daha çok özel olay ve anlaşmazlıklarla, kralın adalet mahkemesi tarafından verilmiş hükümlere ilişkin kurallar derlemesi sonucu oluşturulmuş olmalıydı. Esasen, eskiçağın bütün yasaları daha çok özel nitelikteki sorunlar ve alışılmamış olayları konu edinirler.

KAYNAKÇA

- Alp, S. (1947). “Hitit Kanunları Hakkında”, *DTCF Dergisi* Vol. 5.
- Balkan, K. (1948). "Eti hukuku ve İçgüveylilik", *DTCF Dergisi*, Sayı V.
- Balkan, K. (1948). *Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesinde Bulunan Boğazköy Tabletleri*.
- Dinçol, A. (1990). “Hitit Yasalarının Ana Çizgileri ve Eski Mezopotamya Hukuku ile Etkileşimi”, *Anadolu Araştırmaları Dergisi* 12.
- Doğan, E. (2008). *Hitit Hukuku Belleklerdeki “Kayıp”*.
- Erkut, S. (2009). “Hititlerde Hukuk” *Ankara Barosu yayınları*.
- Haase, R. (1988). “Some Problems of Hittite Law and Jurisdiction”, in *Society and Economy in the Eastern Mediterranean (c. 1500-1000 B.C.)*, *Proceedings of the International Symposium*, University of Haifa, April-May, 1985, eds. M. Heltzer ve E. Lipinski, 1988.
- Hoffner, H. A. (1997). *The Laws of the Hittites: A Critical Edition*.
- İmparatı, F. (1992). (*Le Leggi Ittite*) , *Hitit Yasaları*, Çev.: Eren Özbayoğlu, 1992.
- Jackson, S. A. (2008). *A Comparison of Ancient Near Eastern Law Collections Prior to the First Millennium BC*, 2008.
- Neufeld, E. (1951). *The Hittite Laws*, 1951.
- Özgüç, T. (1988). *İnandıktepe Eski Hitit Çağında Önemli Bir Kült Merkezi*, TTKY V. Dizi, Sayı 43, 1988.

ANONİM ŞİRKETLERDE PAY SAHİPLERİNİN RÜÇHAN HAKLARININ HUKUKİ NİTELİğİ

Ergün SÜMER¹

1. GİRİŞ

Anonim şirketler, sermaye piyasasında yatırımcıların haklarının korunması ve şirketin sürdürülebilir yönetimi açısından özel bir öneme sahiptir. Bu çerçevede, sermaye artırımına ilişkin süreçlerde pay sahiplerinin haklarının korunması kritik bir konudur. Rüçhan hakkı, anonim şirketlerde mevcut pay sahiplerinin yeni çıkarılan payları satın alma önceliğine sahip olmalarını sağlayan hukuki bir mekanizmadır. Bu hak, hem pay sahiplerinin mevcut sermaye oranlarını korumalarını hem de şirketin sermaye yapısının adil ve dengeli bir şekilde genişletilmesini temin eder.

Rüçhan hakkı, Türk Ticaret Kanunu (TCK)'nın ilgili hükümleri çerçevesinde düzenlenmiş olup, pay sahipleri ile şirket arasında hukuki bir denge oluşturur. şirketin sermaye artırımı yaparken mevcut pay sahiplerinin haklarını gözetmesi, hem yatırımcı güveninin artırılması hem de şirketin sermaye piyasalarındaki itibarının korunması açısından önemlidir. Bu bağlamda, rüçhan hakkının uygulanması ve sınırları, hem teorik hem de pratik açıdan ele alınması gereken önemli bir konudur.

Bu bölümde, öncelikle rüçhan hakkının kavramsal çerçevesi ve hukuki dayanakları incelenecek, ardından anonim şirketlerde uygulanıő biçimleri, sınırları ve ilgili yargı kararları

¹ Öğr. Gör., Tokat Gaziosmanpaőa Üniversitesi / Tokat Meslek Yüksekokulu / Büro Hizmetleri ve Sekreterlik Bölümü, ergunsumer@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1316-6467

üzerinden analiz yapılacaktır. Ayrıca, rüçhan hakkının sermaye piyasalarındaki rolü ve pay sahiplerinin korunmasına katkısı da ele alınacaktır. Böylece, hem akademik hem de uygulamaya yönelik bir perspektif sunularak, rüçhan hakkının anonim şirketlerdeki işlevi detaylı bir şekilde açıklanacaktır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Rüçhan Hakkının Tanımı

Rüçhan hakkı, anonim şirketlerde mevcut pay sahiplerinin, şirketin sermayesini artırması durumunda yeni çıkarılan payları, mevcut pay oranlarını koruyacak şekilde öncelikli olarak satın alma hakkını ifade eder (Türk Ticaret Kanunu [TTK], 2012, m. 461). Bu hak, pay sahiplerinin sermaye artışı sırasında paylarının seyrelmesini önlemeyi ve şirket içi dengeyi sağlamayı amaçlar.

Hukuk literatüründe rüçhan hakkı, "mevcut pay sahiplerinin sermaye artırımlarına katılma önceliği" olarak tanımlanmakta ve şirket yönetiminde adil pay dağılımını temin eden temel bir araç olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda rüçhan hakkı, sadece pay sahiplerinin korunmasını sağlamakla kalmaz, aynı zamanda şirketin sermaye piyasalarında güvenilirliğini artırır ve yatırımcıların şirkete olan güvenini pekiştirir (Atmaca Ülkü, 2025).

Rüçhan hakkının kapsamı ve uygulanma biçimi, TTK'da ayrıntılı olarak düzenlenmiştir. Mevcut pay sahipleri, sermaye artırım kararının ilan edilmesinden itibaren belirli bir süre içinde yeni payları talep etme hakkına sahiptir. Bu süre sonunda kullanılmayan haklar, şirketin belirlediği diğer yatırımcılara sunulabilir. Böylece rüçhan hakkı, hem pay sahiplerinin haklarını koruyan hem de şirketin sermaye artırımını düzenleyen önemli bir hukuki mekanizma olarak öne çıkar (Topcan, 2023).

Rüçhan hakkının başlıca işlevleri şunlardır (Yavuz, 2021):

- **Sermaye Oranının Korunması:** Mevcut pay sahiplerinin şirket üzerindeki sahiplik oranlarını korumasına imkan tanır.
- **Yatırımcı Güveninin Sağlanması:** Pay sahiplerinin haklarının korunması, sermaye piyasalarında güven ortamını destekler.
- **Şirketin Sermaye Yapısının Düzenlenmesi:** Yeni pay alımlarında adil bir dağılım mekanizması sağlar.

Sonuç olarak, rüçhan hakkı, anonim şirketlerde hem pay sahiplerinin finansal ve yönetsel haklarını koruyan hem de şirketin sermaye yapısının dengeli bir şekilde gelişmesini sağlayan temel bir hukuki mekanizma olarak değerlendirilebilir.

2.2. Hukuki Niteliği ve Hukuki Dayanağı

2.2.1. Hukuki Niteliği

Rüçhan hakkı, anonim şirketlerde pay sahiplerine tanınan, sermaye artışı durumunda yeni payları öncelikli olarak satın alma hakkıdır. Hukuki literatürde, bu hak sınırlı kişisel hak veya ayrıcalıklı alım hakkı olarak değerlendirilmektedir (Pulaşlı, 2023).

Rüçhan hakkı, pay sahibinin mevcut pay oranını korumasına imkân tanır ve şirketin sermaye yapısında dengesiz bir değişim olmasını önler. Bu bağlamda, hak şahsa bağlı bir hak niteliği taşır; yalnızca mevcut pay sahipleri tarafından kullanılabilir ve devredilemez. Ancak, hak kullanılmadığı takdirde, sermaye artırımından yararlanma fırsatı diğer yatırımcılara sunulabilir (Pulaşlı, 2023).

Hukuki doktrinde rüçhan hakkının niteliği, pay sahibine tanınan öncelikli satın alma hakkı olarak tanımlanmakta ve sahip

olunan payın sermaye içindeki oranını koruma amacı taşıyan bir ön alım hakkı olarak kabul edilmektedir. Bu yönüyle rüçhan hakkı, hem pay sahibini hem de şirketin sermaye yapısını koruyan bir mekanizma olarak işlev görür.

2.2.2. Hukuki Dayanağı

Rüçhan hakkının hukuki dayanağı, 6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu'nda açıkça düzenlenmiştir. TTK'nın 461-478. maddeleri, sermaye artırım ve rüçhan hakkının kapsamını detaylı şekilde belirler (TTK, 2012).

- **TTK m. 461:** Pay sahiplerinin sermaye artırımına katılma ve yeni payları öncelikli olarak alma hakkını düzenler.
- **TTK m. 464:** Sermaye artırım kararının ilanı ve rüçhan hakkının kullanılma süresini belirler.
- **TTK m. 478:** Rüçhan hakkının kullanılmaması durumunda hakların devri ve üçüncü kişilere satışa ilişkin hükümleri içerir.

Ayrıca, hukuki uygulamada rüçhan hakkı, hem pay sahiplerinin korunması hem de şirketin sermaye piyasalarındaki güvenilirliğinin sağlanması açısından önem taşır. Yargıtay kararları da, rüçhan hakkının pay sahiplerine tanınan temel bir hak olduğunu ve şirketin bu hakları ihlal etmesi durumunda hukuki sorumluluk doğacağını teyit etmektedir (Kayıhan, 2025).

Rüçhan hakkının hukuki niteliği ve dayanağı, sermaye artırım süreçlerinde pay sahiplerinin korunmasını sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda şirketlerin adil ve şeffaf bir sermaye yönetimi yürütmesini temin eder (Kayıhan, 2025).

2.3. Rüçhan Hakkının Kullanılması

2.3.1. Rüçhan Hakkının Kullanım Süreci

Rüçhan hakkı, mevcut pay sahiplerine sermaye artırımı sırasında yeni payları öncelikli olarak satın alma imkânı tanır. Türk Ticaret Kanunu'nun 464. maddesi uyarınca, sermaye artırımı kararı, şirket tarafından ilan edilir ve pay sahiplerine rüçhan haklarını kullanmaları için belirli bir süre tanınır (TTK, 2012).

Rüçhan hakkının kullanım süreci genel olarak şu adımlardan oluşur (Ülgen, 2022):

- **Sermaye Artırımı Kararının İlanı:** Yönetim kurulu, sermaye artırımı kararını pay sahiplerine bildirir.
- **Rüçhan Hakkının Duyurulması:** Pay sahipleri, yeni payları alma önceliklerini kullanabilmeleri için bilgilendirilir.
- **Talep ve Ödeme Süresi:** Pay sahipleri, TTK'da öngörülen süre içinde (en az 2 hafta) yeni payları talep eder ve ödemeyi gerçekleştirir.
- **Kullanılmayan Hakların Devri:** Süre sonunda kullanılmayan haklar, diğer yatırımcılara sunulur.

2.3.2. Hakların Kullanılmaması ve Sonuçları

Rüçhan hakkı kullanmak pay sahibinin tercihiine bağlıdır; hak kullanılmadığında şirket, kullanılmayan payları diğer yatırımcılara devredebilir. Bu durum, hem pay sahiplerinin ekonomik çıkarlarını korumak hem de sermaye artırımlarının etkin şekilde gerçekleşmesini sağlamak açısından önemlidir (Özsungur, 2014).

2.3.3. Hukuki Sonuçlar

Rüçhan hakkının ihlali durumunda, pay sahipleri aşağıdaki hukuki yolları kullanabilir (Güçlü, 2022):

- **Genel Kurul Kararlarının İptali:** Sermaye artırımını ile ilgili kararların hukuka aykırı olması halinde iptal davası açabilirler.
- **Tazminat Talebi:** Hakların ihlali nedeniyle oluşan zararların tazmini talep edilebilir.
- **Hakların Devri:** Kullanılmayan haklar, TTK ve esas sözleşme hükümleri çerçevesinde üçüncü kişilere devredilebilir.

Rüçhan hakkının doğru ve hukuka uygun şekilde kullanımı, pay sahiplerinin korunmasını sağlarken, şirketlerin sermaye artırımlarında şeffaflık ve güvenilirlik ilkesine uygun hareket etmesini temin eder.

2.4. Rüçhan Hakkının Sınırları ve Devri

2.4.1. Rüçhan Hakkının Sınırları

Rüçhan hakkı, anonim şirketlerde pay sahiplerinin sermaye artırımlarında sahip oldukları öncelikli alım hakkını ifade etse de, bu hakkın bazı sınırları bulunmaktadır. Öncelikle, rüçhan hakkı sadece mevcut pay sahipleriyle sınırlıdır ve yeni pay çıkarımı sırasında üçüncü kişilere doğrudan geçmez (Atmaca Ülkü, 2025).

Ayrıca, TTK'nın 464. maddesi uyarınca, rüçhan hakkının kullanılabilmesi için pay sahibinin belirlenen süre içinde talepte bulunması gerekir. Bu süre sona erdiğinde hak, otomatik olarak kaybolmaz; ancak hak kullanılmadığında şirketin diğer yatırımcılara payları sunma hakkı doğar. Bu durum, rüçhan hakkının ekonomik değerini sınırlayan bir unsur olarak değerlendirilir (Atmaca Ülkü, 2025).

Rüçhan hakkının sınırları, aynı zamanda pay sahibinin finansal kapasitesi ve hakların devri konusundaki yasal düzenlemelerle de bağlantılıdır. Örneğin, pay sahibi finansal imkânsızlıklar nedeniyle rüçhan hakkını kullanamazsa, hak kullanılmamış sayılır ve şirket bu payları diğer yatırımcılara tahsis edebilir (Atmaca Ülkü, 2025).

2.4.2. Rüçhan Hakkının Devri

Rüçhan hakkı, temel olarak kişisel bir hak olarak tanımlanmış olsa da, belirli şartlar altında devredilebilir. TTK'nın 478. maddesi uyarınca, rüçhan hakkı kullanılmadığında veya pay sahibi devretmek istediğinde şirketin belirlediği usullere göre üçüncü kişilere aktarılabilir (Pulaşlı, 2023).

Hak devri, pay sahipleri arasında veya üçüncü yatırımcılara satış yoluyla gerçekleşebilir. Bu durum, sermaye artırım sürecinde hakların etkin ve adil kullanımını sağlar. Yargıtay kararlarında da vurgulandığı üzere, rüçhan hakkının devri, pay sahiplerinin ekonomik çıkarlarını korumak ve sermaye piyasasında şeffaflığı sağlamak amacıyla sınırlandırılmıştır (Pulaşlı, 2023).

2.4.3. Hukuki Sonuçlar

Rüçhan hakkının sınırlarına ve devrine ilişkin hükümler, hem pay sahiplerinin korunmasını hem de şirketin sermaye artırımlarında hukuka uygun hareket etmesini garanti eder. Hakkın ihlali durumunda, pay sahipleri genel kurul kararlarının iptali veya tazminat talebinde bulunabilir. Bu mekanizma, rüçhan hakkının yalnızca bir ön alım hakkı değil, aynı zamanda hukuki bir güvence olduğunu göstermektedir (Çelikboya, 2021).

2.5. Rüçhan Hakkının Sınırlanması ve Kaldırılması

2.5.1. Rüçhan Hakkının Sınırlandırılması

Rüçhan hakkı, anonim şirketlerde pay sahiplerinin mevcut pay oranlarını korumak amacıyla düzenlenmiş bir ön alım hakkıdır. Ancak, TTK’nda öngörülen bazı istisnalar ve uygulama ihtiyaçları doğrultusunda bu hak sınırlandırılabilir (Altaş, 2025).

Özellikle sermaye artırımlarında, TTK m. 479 ve m. 480 uyarınca, pay sahiplerinin rüçhan hakları şirket esas sözleşmesinde belirtilen koşullarla veya yönetim kurulu kararıyla sınırlandırılabilir. Örneğin, halka açık anonim şirketlerde, sermaye artırımlarının hızlı bir şekilde gerçekleştirilmesi gerektiğinde, yönetim kurulu rüçhan hakkının kısıtlanmasına karar verebilir. Bu sınırlama, hem şirketin finansal ihtiyaçlarına uygun hareket etmesini sağlar hem de piyasa koşullarına esneklik kazandırır (Altaş, 2025).

Sınırlandırmanın diğer bir biçimi, yeni payların belirli yatırımcılara tahsis edilmesi veya sermaye artırımlarının belirli koşullar altında gerçekleştirilmesidir. Bu tür uygulamalar, rüçhan hakkının ekonomik değerini sınırlayabilir, ancak TTK’nın ilgili hükümleri çerçevesinde hukuka uygundur (Altaş, 2025).

2.5.2. Rüçhan Hakkının Kaldırılması

Rüçhan hakkının tamamen kaldırılması ise, TTK m. 479 uyarınca mümkündür. Şirket esas sözleşmesinde veya genel kurul kararında, sermaye artırmı sırasında rüçhan hakkının kullanılmayacağına dair hüküm konulabilir. Ancak bu durumda, pay sahiplerinin haklarının korunması ve eşit muamele ilkesi gözetilmelidir (Koçak, 2024).

Yargı uygulamaları, rüçhan hakkının kaldırılmasının keyfi ve pay sahiplerinin zararına olacak şekilde yapılamayacağını ortaya koymaktadır. Hakların kaldırılması, pay sahiplerinin bilgilendirilmesi ve sürecin şeffaf yürütülmesi

koşuluna bağlıdır. Aksi takdirde, genel kurul kararları iptal edilebilir veya tazminat davalarına konu olabilir (Koçak, 2024).

2.5.3. Hukuki Sonuçlar

Rüçhan hakkının sınırlandırılması veya kaldırılması, hem şirketin sermaye artırımını sürecini hızlandırabilir hem de pay sahiplerinin haklarının korunması açısından hukuki sorumluluk doğurabilir. Bu nedenle, sınırlandırma veya kaldırma kararları, yönetim kurulu ve genel kurul yetkileri çerçevesinde ve TTK hükümlerine uygun şekilde alınmalıdır (Koçak, 2024).

Sermaye artırımlarında rüçhan hakkının sınırlandırılması veya kaldırılması, şirketlerin esnekliğini artırırken, pay sahiplerinin korunmasını temin eden hukuki denetim mekanizmalarıyla dengelenir.

3. YARGITAY VE BÖLGE ADLİYE MAHKEMESİ (BAM) KARAR ÖZETLERİ

3.1. İstanbul Bölge Adliye Mahkemesi 12. H.D. 2021/1015 E. 2024/101 K. 18.01.2024

Davacı, davalı şirkette %30 hisseye sahip olduğunu, 20.11.2017 tarihinde yapılan olağan genel kurul toplantısında sermayenin 100.000 TL'den 3.000.000 TL'ye çıkarıldığını, kendi rüçhan hakkının ihlal edildiğini ve bazı imzaların sahte olduğunu iddia ederek, genel kurul kararlarının iptali ve yok hükmünde sayılmasını talep etmiştir.

Davalı şirket, davacının hisselerini 07.11.2017'de devrettiğini, davanın süre aşımına uğradığını, toplantıya vekil ile katılım sağlandığını ve kararın usulüne uygun olduğunu savunmuştur. Mahkeme, davanın süresinde açıldığını, davacının aktif husumet ehliyetinin bulunduğunu kabul etmiş, genel kurul kararının TTK hükümlerine aykırı olarak oy dağılımını

içermediğini ve davacının rüçhan hakkının usulüne uygun kullandırılmadığını belirterek genel kurul kararını iptal etmiştir.

Davalı şirket, davacının hisseyi devrettiğini, davanın devralan tarafından açılması gerektiğini, genel kurul tutanağının doğru tutulduğunu ve sermaye artırımının usulüne uygun olduğunu iddia ederek mahkeme kararının kaldırılmasını istemiştir.

TTK hükümlerine göre, pay devri şirketin onayı olmadan geçerli değildir; dolayısıyla davacı hâlâ aktif husumet ehliyetine sahiptir. Genel kurul karar tutanağı, oy oranlarını ve davacının olumsuz oyunu göstermediği için TTK'ya aykırıdır. Rüçhan hakkı, pay sahibinin sermaye oranının korunması için sağlanmıştır; davacıya bu hak usulüne uygun kullandırılmamıştır. Sermaye artırımında davacının %30 hissesi %1'e düşürülmüş ve davet prosedürü usulüne uygun yapılmamıştır. Mahkeme kararında bir isabetsizlik görülmediği için davalı şirketin istinaf başvurusu reddedilmiştir.

Mahkeme, hem rüçhan hakkının ihlali hem de usul eksikliklerini dikkate alarak genel kurul kararını iptal etmiştir. İstinaf mahkemesinin de bu kararı onaması, TTK'nın koruyucu hükümlerinin etkin biçimde uygulanabileceğini göstermektedir. Karar şirket hukukunda pay sahipliği haklarının korunması ve sermaye artırımını süreçlerinde hukuka uygun usulün önemi konusunda bir emsal teşkil eder.

3.2. İstanbul Bölge Adliye Mahkemesi 13. H.D. 2020/1453 E. 2022/1536 K. 27.10.2022

İlk derece mahkemesi, şirket ortakları arasında çıkan uyuşmazlıkta davacının ileri sürdüğü iddiaları yeterli bulmayarak davayı reddetmiştir. İstinaf üzerine dosyayı inceleyen İstanbul BAM 13. HD, delillerin usulüne uygun toplandığını, kararın hukuka uygun olduğunu ve istinaf sebeplerinin kararı

değiştirecek nitelikte olmadığını belirterek başvuruyu esastan reddetmiştir (HMK m. 353/1-b.1). Bu karar doğrudan rüçhan hakkına ilişkin olmasa da, anonim şirketlerdeki ortaklar arası pay ilişkilerinden doğan uyuşmazlıkların yargısal denetimi bakımından önem taşımaktadır. Rüçhan hakkı, 6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu'nun (TTK) 461. maddesinde düzenlenmiş olup, esas sermaye artırımlarında mevcut ortakların paylarını korumaya yönelik öncelikli satın alma hakkını ifade eder.

Bölge Adliye Mahkemesi'nin bu tür uyuşmazlıklarda benimsediği yaklaşım, şu hususları ortaya koymaktadır:

- **Mahkemelerin Sınırlı Müdahalesi:** Şirket içi işlemlere ve ortakların haklarının kullanımına dair ihtilaflarda, mahkemeler yalnızca açık hukuka aykırılıklar bulunduğu müdahale etmektedir.
- **Rüçhan Hakkının Korunması:** Rüçhan hakkı, şirket ortaklarının eşitlik ilkesi çerçevesinde korunması gereken temel haklardanır. Ancak bu hakkın sınırlandırılması veya kaldırılması TTK m. 461/2'de sıkı şartlara bağlanmıştır.
- **Yargısal Denetim:** Eğer bir ortağın rüçhan hakkı ihlal edilmişse, bu durumda mahkemelerin yapacağı inceleme, şirket kararlarının iptali ya da geçersizliği üzerinden yürütülmektedir. Kararın gösterdiği gibi, mahkeme incelemesinde delillerin isabetli değerlendirilmesi ve usule uygunluk büyük önem taşır.

Rüçhan hakkının korunmasına dair yargı içtihatları, şirketler hukukunda azınlık ortakların haklarının güvence altına alınması bakımından kritik rol oynamaktadır. İlgili karar, rüçhan hakkının kullanımıyla doğrudan ilgili olmasa da, şirket ortakları arasındaki menfaat dengesi gözetilerek yapılan yargısal

incelemenin niteliğini ortaya koymaktadır. Bu durum, gelecekte rüçhan hakkının ihlali iddialarında da emsal oluşturacak niteliktedir.

3.3. T.C. Yargıtay 11. H.D. 2023/522 E. 2024/4152 K. 21.05.2024.

Dava, anonim şirkette yapılan olağan ve olağanüstü genel kurul kararları ile yönetim kurulunun ıskat kararının butlanla malul olduğunun tespiti ve iptali istemine ilişkindir.

Davacı; sermaye artırımı kararında rüçhan haklarının kısıtlandığını, usule aykırı ıskat işlemleriyle paylarının düşürüldüğünü, eşit işlem ilkesine aykırı hareket edildiğini ileri sürmüştür. Davalı ise davanın hak düşürücü süreyi aştığını, sermaye artırımının ve ıskatın TTK hükümlerine uygun olduğunu savunmuştur.

İlk Derece Mahkemesi; sermaye artırımının usulsüz olduğu, rüçhan haklarının gerekçesiz şekilde kısıtlandığı, ıskat prosedürünün TTK'ya uygun yapılmadığı gerekçesiyle bazı genel kurul ve yönetim kurulu kararlarının butlanla malul olduğunun tespitine, diğer taleplerin ise reddine karar vermiştir.

Bölge Adliye Mahkemesi, ilk derece mahkemesi kararını usul ve yasaya uygun bulmuş ve istinaf başvurularını reddetmiştir.

Yargıtay 11. Hukuk Dairesi, dosya kapsamı ve tarafların iddia-savunmaları dikkate alındığında, temyiz sebeplerinin kararın bozulmasını gerektirecek nitelikte olmadığına hükmetmiş; Bölge Adliye Mahkemesi kararını ONAMIŞTIR.

Yargıtay 11. Hukuk Dairesi'nin onama kararı, anonim şirketlerde rüçhan haklarının korunması ve eşit işlem ilkesinin uygulanabilirliğine dair önemli bir emsal teşkil etmektedir. Dava, sermaye artırımı sürecinde pay sahiplerinin haklarının usule ve kanuna uygun şekilde korunmasının önemini ortaya koymaktadır.

4. KARŞILAŞTIRMALI HUKUK

4.1. Rüçhan Hakkının Genel Kavramsal Çerçevesi

Rüçhan hakkı, Türk hukukunda anonim şirketlerde pay sahiplerine tanınan öncelikli alım hakkı olarak tanımlanmaktadır. Bu hak, sermaye artırımlarında mevcut pay sahiplerinin pay oranlarının korunmasını sağlar. Benzer hak düzenlemeleri, birçok Avrupa ve ABD hukuk sisteminde de yer almakta olup, pay sahiplerinin korunması ve şirketin sermaye yapısının dengede tutulması amacıyla uygulanmaktadır (Korkmaz, 2022).

4.2. Avrupa Hukukunda Rüçhan Hakkı

Almanya, Fransa ve İngiltere gibi Avrupa ülkelerinde, rüçhan hakkı veya benzeri ön alım hakları anonim şirketlerde yaygın olarak düzenlenmiştir (Dindar, 2022):

- **Almanya:** Alman Ticaret Kanunu (Aktiengesetz) uyarınca, mevcut hissedarlara sermaye artırımlarında öncelikli satın alma hakkı tanınmaktadır. Bu hak, pay sahiplerinin hisselerinin sulanmasını önlemek amacıyla kullanılır.
- **Fransa:** Fransız Ticaret Kanunu'nda (Code de commerce) sermaye artırımlarında mevcut hissedarlara ön alım hakkı tanınmış, rüçhan hakkı kullanımı belirli sürelerle sınırlanmıştır.
- **İngiltere:** İngiliz Şirketler Kanunu'nda (Companies Act 2006) pre-emption rights, yani ön alım hakları, sermaye artırımları durumunda hissedarların korunmasını amaçlar. Ancak İngiltere'de bu hak, sözleşmeyle sınırlandırılabilir.

4.3. ABD Hukukunda Ön Alım Hakları

Amerikan hukukunda rüçhan hakkı genellikle “preemptive rights” olarak adlandırılır. Delaware Eyaleti gibi

şirketler hukuku açısından önemli yargı bölgelerinde, bu haklar sözleşmeyle düzenlenebilir ve şirket esas sözleşmesine göre sınırlandırılabilir (Ramirez, 2017). ABD’de rüçhan hakkı, özellikle halka açık olmayan şirketlerde hissedarların paylarının korunması amacıyla uygulanmaktadır.

4.4. Karşılaştırmalı Analiz

Karşılaştırmalı hukuk açısından değerlendirildiğinde (Dindar, 2022):

- Rüçhan hakkı, Avrupa ve ABD’de pay sahiplerinin korunmasını sağlayan evrensel bir mekanizma olarak öne çıkmaktadır.
- Uygulama ve sınırlamalar, ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir; bazı ülkelerde hak yasayla sabitlenmişken, bazı ülkelerde sözleşmeye bağlı olarak devreye girmektedir.
- Türkiye’de TTK ile düzenlenen rüçhan hakkı, Avrupa hukukuyla benzerlik gösterirken, ABD’deki esnek sözleşmeye dayalı yaklaşımın aksine, yasal zorunluluk olarak uygulanmaktadır.

Bu karşılaştırma, Türk hukukunun sermaye piyasasında pay sahiplerini koruma açısından güçlü bir konumda olduğunu ve uygulamada şeffaflık ile adil dağılımı sağladığını göstermektedir.

5. ÖĞRETİ VE UYGULAMADA TARTIŞMALAR

5.1. Öğreti Açısından Rüçhan Hakkı

Hukuk literatüründe rüçhan hakkı, pay sahiplerinin mevcut pay oranlarını koruma amacıyla tanınmış temel bir hak olarak kabul edilmektedir. Öğretide, rüçhan hakkı genellikle şu yönleriyle ele alınmaktadır (Pulaşlı, 2023; Atmaca Ülkü, 2025):

- **Sahiplik Haklarının Korunması:** Rüçhan hakkı, pay sahiplerinin sermaye artışından doğan paylarının sulanmasını önleyerek sahiplik haklarını korur.
- **Şirketin Sermaye Yapısının Dengelenmesi:** Bu hak, şirketin sermaye artırımını sırasında pay sahipleri arasında adil bir dağılımın sağlanmasını mümkün kılar.
- **Ekonomik ve Hukuki Fonksiyonlar:** Öğretiye göre rüçhan hakkı hem ekonomik hem de hukuki bir fonksiyon taşır; ekonomik açıdan pay sahiplerinin yatırımlarını korur, hukuki açıdan ise şirket yönetiminin yükümlülüklerini düzenler.

5.2. Tartışmalar

Rüçhan hakkı ile ilgili hukuki tartışmalar, hem teorik hem de uygulama boyutunda yoğunlaşmaktadır (Ülgen, 2022; Koçak, 2024):

- **Hakların Sınırlandırılması ve Kaldırılması:** Öğretide tartışılan önemli bir konu, rüçhan hakkının sınırlandırılması veya kaldırılmasının pay sahipleri üzerindeki etkisidir. Bazı görüşler, sınırlama ve kaldırmanın şirketin finansal esnekliği açısından gerekli olduğunu savunurken, diğer görüşler pay sahiplerinin korunması açısından sınırlamaların dikkatle uygulanması gerektiğini vurgular.
- **Rüçhan Hakkının Devredilebilirliği:** Öğretide rüçhan hakkının devredilebilirliği de tartışma konusudur. Kimilerine göre hak tamamen şahsa bağlıdır ve devredilemez, kimilerine göre ise kullanılmayan hakların devri şirket ve yatırımcılar açısından ekonomik etkinlik sağlayabilir.

- **Sermaye Piyasalarındaki Etkisi:** Literatürde, rüçhan hakkının sermaye piyasasında pay sahiplerinin güvenini pekiştirdiği, ancak aynı zamanda sermaye artırımını sürecini yavaşlatabileceği yönünde tartışmalar bulunmaktadır.

5.3. Genel Değerlendirme

Öğreti ve tartışmaların ortak noktası, rüçhan hakkının hem pay sahipleri hem de şirketler açısından stratejik bir öneme sahip olduğudur. Hakların korunması ve sınırlamalarının dikkatle uygulanması, sermaye piyasalarında şeffaflık ve güvenin sağlanmasına katkı sağlar. Tartışmalar, genellikle uygulamadaki esneklik ve pay sahiplerinin korunması arasında denge kurulması gerekliliğine odaklanmaktadır.

6. RÜÇHAN HAKKININ SONUÇLARI

6.1. Ekonomik Sonuçlar

Rüçhan hakkı, pay sahiplerinin mevcut pay oranlarını korumasını sağlayarak, sermaye artırımlarında ekonomik dengeyi korur. Yeni pay ihraç edildiğinde mevcut pay sahipleri kendi rüçhan haklarını kullanmazsa paylarının şirketteki yüzdesel değeri düşer. Bu düşüş, hem ekonomik değer hem de yönetsel kontrol kaybına neden olabilir. Rüçhan hakkı korunmazsa ya da kullanılmazsa, yeni payların fiyatı düşük olursa mevcut pay sahiplerinin paylarının piyasa değeri olumsuz etkilenebilir. Ayrıca, haklı bir gerekçeyle kısıtlama olsa bile bunun tespiti ve uygulanması şeffaf değilse belirsizlik ve değer kaybı doğabilir. Pay sahiplerinin rüçhan haklarını kullanmaması veya kaldırılması durumlarında oy gücü azalır, yönetim üzerindeki etki düşer. Şirketler, sermaye artırımını sırasında rüçhan hakkı korunursa talep yükümlülüğüne göre finansal planlamasını dikkatli yapmak zorundadır. Rüçhan hakkının kaldırılması ya da sınırlandırılması

kararları şirketin sermaye maliyetini, üçüncü taraf finansmanını ve yatırımcının güvenini etkileyebilir. Ekonomik değer, kontrol hakkı, likidite gibi açılardan azınlık pay sahipleri daha büyük oranda zarar görebilir. Eşit işlem ilkesi bu nedenle ekonomik adaletin sağlanmasında önemli bir fren görevi görür (Koçak, 2024).

6.2. Hukuki Sonuçlar

Rüçhan hakkının usulsüzce sınırlandırılması ya da kaldırılması (özellikle TTK m. 461/2 hükmüne aykırı davranılması) halinde, genel kurul kararları iptal edilebilir veya kararların butlanla malûl olarak kabul edilmesi söz konusu olabilir. Rüçhan hakkının sınırlandırılması veya kaldırılması kararları, pay sahipleri arasında eşit işlemi bozabilir. Bu durumda, karar hem esas sözleşmeye hem de TTK'nın eşit işlem ilkesi hükümlerine aykırı bulunabilir. Yeni pay çıkarıldığında, mevcut pay sahipleri rüçhan haklarını kullanmazsa ya da kullanmaları engellenmişse, paylarının sermayedeki yüzdesel kısmı düşer. Bu sadece ekonomik değil, yönetsel hâkimiyet açısından da bir kayıptır. Genel kurul kararlarının iptali, butlan davası, pay sahibinin aktif husumet ehliyetini kullanması gibi hukuki yollar mevcuttur. Doktrinde, ihlal durumlarında mahkemeye başvuru hakkı, usulün bozulması halinde delil yükü gibi meseleler tartışılmaktadır. Rüçhan hakkının sistematik ihlali şirketler için yatırımcı güveninin zedelenmesi, yönetim ile pay sahipleri arasındaki ilişkilerin bozulması gibi dolaylı fakat önemli sonuçlar doğurur. Bu husus doktrinde sıklıkla vurgulanmaktadır (Bakır, 2021; Atmaca Ülkü, 2025)

Rüçhan hakkının ihlali, anonim şirketlerde yalnızca pay sahiplerinin mülkiyet ve oy haklarının zarar görmesine değil, şirket genel kurulu kararlarının hukuki geçerliliğinin zedelenmesine ve şirket ile pay sahipleri arasındaki güven ilişkilerinin bozulmasına yol açar; bu nedenle, rüçhan hakkının

sınırlandırılması veya kaldırılması kararlarında haklı sebep, eşit işlem ilkesi ve usul kurallarına titizlikle uyulması gerekir.

6.3. Şirket Açısından Sonuçlar

Usulüne göre yapılmamış genel kurul kararları, esas sözleşmeye ya da kanuna aykırı alınmış kararlar, rüçhan hakkının kısıtlanması veya kaldırılması gibi hallerde iptal davasına konu olabilir. Butlan (hükümsüzlük) söz konusu olabilir. Karar veren organlar (genel kurul, yönetim kurulu vs.) hukuka uygun olmayan kararlar nedeniyle pay sahipleri tarafından sorumlu tutulabilir. Şirket, pay sahiplerine olası zararların tazmini ile karşılaşabilir. Rüçhan hakkının korunmaması, şirketin ortaklarıyla, yatırımcılarla ilişkilerinde güvenin zedelenmesine neden olabilir. Şeffaflık eksikliği, azınlık pay sahiplerinin mağduriyeti şirketin kurumsal itibarına zarar verebilir. Öğretide bu husus sıkça vurgulanır. Rüçhan hakkının kararla veya esas sözleşmeyle sınırlandırılması durumunda eşit işlem ilkesi (özellikle azınlık pay sahipleri açısından) ihlal edilebilir. Bu da hem kararın geçerliliğini etkileyebilir hem şirketin mahkemede zorlanmasına yol açabilir. Rüçhan hakkı korunmazsa veya kaldırılmazsa şirket, sermaye artırımı sürecinde gerekli oy çoğunluğunu sağlayamayabilir; yönetim kurulu ya da genel kurul kararları mahkemelerce iptal edilirse sermaye artırımının maliyeti ve süresi uzar. Özellikle “haklı sebep” tanımının ne olduğu, sınırlandırma usullerinin nasıl işletileceği, esas sözleşme ve genel kurul kararlarının sınırları gibi hususlar öğretide ve uygulamada net değildir. Şirket bu belirsizlikler nedeniyle hukuki süreçlerde risk yaşar (Yavuz, 2021; Bakır, 2021).

6.4. Genel Değerlendirme

Rüçhan hakkının sonuçları, pay sahipleri ve şirket açısından dengeli bir yapı oluşturur. Hem ekonomik hem de hukuki boyutları, sermaye piyasalarının işleyişi ve yatırımcı güveni açısından kritik öneme sahiptir. Hakların kullanımı,

sınırlandırılması veya kaldırılması gibi uygulamalar, şirketlerin stratejik yönetim kararlarını desteklerken, pay sahiplerinin korunması açısından da hukuki güvence sağlar.

7. SONUÇ

Sonuç olarak, rüçhan hakkı, anonim şirketlerde kurumsal yapının adil, dengeli ve şeffaf biçimde işlemesi açısından temel bir güvencedir. Bu hakkın sınırlandırılması veya kaldırılması, yalnızca haklı sebeplerin varlığı hâlinde, genel kurul tarafından açık ve gerekçeli bir kararla yapılmalıdır. Aksi hâlde, hem pay sahiplerinin mülkiyet hakları hem de şirket içi eşitlik ilkesi zedelenmiş olur. Rüçhan hakkının korunması, hem kurumsal yönetim ilkeleriyle hem de ticaret hukukunun adalet anlayışıyla doğrudan ilişkilidir.

KAYNAKÇA

- Altaş, S. (2025). *Türk Ticaret Kanunu'na göre anonim şirketler*. Seçkin Yayıncılık.
- Atmaca Ülkü, H. (2025). *Anonim şirketlerde rüçhan hakkı ve eşit işlem yapma ilkesine uygunluk*. Seçkin Yayıncılık.
- Bakır, A. (2021). Anonim şirket hukukunda rüçhan hakkının sınırlandırılmasında ve kaldırılmasında haklı sebep şartı. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 25(4), 103–124.
- Çelikboya, K. (2021). *Anonim şirketlerde pay sahibinin kar payı hakkı*. On İki Levha Yayıncılık.
- Dindar, K. (2022). *Anonim şirketlerde rüçhan hakkı*. Yetkin Yayınları.
- Güçlü, H. M. (2022). *Anonim şirketlerde şartlı sermaye artırımı*. Adalet Yayınevi.
- Kayıhan, ř. (2025). *Şirketler hukuku*. Seçkin Yayıncılık.
- Koçak, A. (2024). *Halka açık olmayan anonim şirketlerde rüçhan hakkı ile bu hakkın sınırlandırılması, kaldırılması ve engellenmesi*. On İki Levha Yayıncılık.
- Korkmaz, M. C. (2022). *Anonim ortaklıkta rüçhan hakkı*. Seçkin Yayıncılık.
- Özsungur, F. (2014). Rüçhan hakkının kullanılmaması ve sermaye artırımında pay taahhütlerinin kısmen yerine getirilmesi sorunu. *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 4(2), 145–164.
- Pulaşlı, H. (2023). Anonim şirketlerde yeni pay alma, rüçhan ve kâr payı hakkına ilişkin önemli sorunlar. *Banka ve Ticaret Hukuku Dergisi*, 39(2), 239–274.

- Topcan, U. (2023). *Anonim şirket pay sahiplerinin vazgeçilemez nitelikteki hakları ve bu hakların ihlalinin hukuki neticeleri*. Onikilevha Yayıncılık.
- Türk Ticaret Kanunu [TTK]. (2012, 13 Ocak). *Resmî Gazete*, 28279.
- Ülgen, B. B. (2022). Rüçhan hakkının kullanımında artan payların akıbeti. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi – Hukuk Sayısı*, 21(44), 909–920.
- Yavuz, M. (2021). Anonim şirketlerde rüçhan hakkı ile bu hakkın sınırlandırılma esasları. *Gümrük ve Ticaret Dergisi*, 8(24), 12–23.
- Yıldız, Ş. (2012). 6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu’nda rüçhan hakkı konusunda getirilen değişiklikler. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 18(2), 809–818.

MEHMET EMİN PAŞA’NIN (Ö.1892) SEYAHATNAMESİNE GÖRE UNYORO VE BUGANDA KRALLIKLARINDAKİ KADINLARIN TOPLUMSAL ROLLERİ

Gülşen İSTEK¹

1. GİRİŞ

Aslen Yahudi kökenli bir aileye mensup olan ancak daha ziyade Alman kimliği ile ön plana çıkarılan Dr. Isaak Eduard Schnitzer, babasının vefatı ve annesinin yeniden evlenmesi üzerine beş yaşında Protestanlık inancını benimsemiştir (Scott 1890:15). 1868 (Schmiede 1995:117) ya da 1878 (Die Geheimnisse von Afrika 1889:1) yılında ise İslâm dinine girerek Mehmet Emin adını almıştır. Onun İslâm’a yönelmesinde hekim olarak hizmetinde çalıştığı Üsküp Valisi İsmail Hakkı Paşa’nın (Schmiede 1995:118) ya da onun vefatından sonra evlendiği Emine Hanım’ın etkili olduğu rivayet edilmektedir. Bazı kaynaklara göre bu hanımla evliliğinden bir kızları dünyaya gelmiş ve hatta onun vefatından sonra uzunca bir zaman mirasla ilgili hukuki bir süreç yaşanmıştır (Doktor Şinibçer? Nam-ı diğer Emin Paşa 1306; Emin Paschas Geheimniss? 1894). Dr. Schnitzer bir müddet sonra ailesini Almanya’da akrabalarının yanına bırakarak (Koetschet 1898:2) öncelikle İstanbul’a ardından Mısır Hıdivliğine geçerek Osmanlı Devleti’nin hizmetine girmiştir.

Mehmed Emin’in 3 Aralık 1875’te Hartum’a ulaştığı ve burada bir muayenehane açarak mesleğine başladığı belirtilmektedir (Dinse 1897: 1). Bir müddet sonra başarıları ve

¹ Doç. Dr., Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ORCID: 0000-0003-3064-1071.

yetenekleri, onun kariyerinin yükselmesinde büyük etkisi olacak olan ve kendisinin de her daim hayranlıkla bahsedeceği Gordon Paşa'nın (ö.1885) dikkatini çekmiştir. Gordon Paşa, Mehmed Emin'i Hatt-ı İstivâ eyaletinin merkezi Lado'ya davet ederek onu vilayet hekimbaşılığına getirmiştir (Casati 1891:240). Gordon Paşa'nın Sudan Genel Valisi olarak atanmasının ardından “Bey” olarak anılacak olan Mehmed Emin, Hatt-ı istivâ valisi olarak bölgede önemli bir güce ulaşmıştır.

Emin Bey'in Almanca, İngilizce, Fransızca, İtalyanca, Osmanlıca, Arapça, Farsça ve çeşitli Slav dillerini bilmesi ve dil yatkınlığının bulunması, onu diplomatik ilişkiler açısından mühim bir şahsiyet olmasına sebebiyet vermiştir. Öte yandan onun Afrika koşullarında oldukça önemli bir unsur olan hekimlik mesleğini icra etmesi, Gordon Paşa tarafından Unyoro ve Buganda krallıklarına siyasi elçi olarak gönderilmesine sebebiyet vermiştir (Ruhle 1892:11; Scott 1890:16). Nitekim Mehmed Emin, 1876 yılının Haziran ayında Buganda Kralı I. Muteesa'ya (1856-1884) ve ardından Unyoro Kralı Kaberega'ya diplomatik bir ziyaret gerçekleştirmiştir (Ruhle 1892:11; Scott 1890:16). Bu arada 19.yüzyıl sonlarına kadar Büyük Göller bölgesinde Buganda ve Unyoro haricinde Ankole, Koki, Buriba, Toro, Karagwe ve Soda adlı krallıkların bulunduğunu ve söz konusu dönemden itibaren İngiliz sömürgesi haline gelen bu krallıkların Uganda adı altında birleştiğini (Kavas 2012) belirtmekte fayda vardır. Ancak Emin Paşa'nın sadece Buganda ve Unyoro krallıklarına siyasi elçi olarak gönderilmesinden ve notlarının daha ziyade bu iki krallık üzerine yoğunlaştırmasından ötürü bu çalışmanın kapsamı, doğal olarak 1877-1878 yıllarındaki bu iki krallığın durumu ile sınırlı kalmıştır.

Emin Paşa'nın her bir krallığın merkezinde yaklaşık bir ay kalması ve güzergahı üzerindeki birçok kabileye kralların koruması altında uğraması, onun Unyoro ve Buganda krallıkları hakkında oldukça fazla gözlem yapmasına imkân sunmuştur.

Schweinfurth'un aktardığına göre Mehmed Emin, Buganda'ya 1877 ve 1878'de iki kez, Unyoro Krallığına ise bir kez gitmiştir (Emin Paşa 1888: XV). Ayrıca onun bir dostuna yazdığı mektuplarda, tuttuğu notların ne kadar fazla olduğunu ifade edebilmek için günlüklerinde yer kalmadığını belirtmesi, söz konusu kayıt ve gözlemlerindeki titizliğini açıkça ortaya koymaktadır (Aus Afrika 1876:1).

Emin Bey'in hekim olması haricinde botanik ve zooloji alanında da ilmî çalışmalar yaptığını, kendi adıyla anılan bazı kuş türlerinin olduğunu (Beolens ve Watkins 2003:119; Beolens, Watkins ve Grayson 2011:83) ve Avrupa'daki birçok coğrafya derneğinin asil ya da onur üyesi olduğu bilinmektedir (Emin Pascha 1894; Lordick 2007:13). Valiliği döneminde bir taraftan siyasi faaliyetlerini yürütürken diğer taraftan da ilmi çalışmalarına devam etmiştir. Ancak 1881 yılında başlayan Mehdi isyanı ve 1885'te başkent Hartum'un onların eline geçmesi, Emin Bey'in valilik merkezini terk etmesine ve güneye çekilmesine neden olmuştur (Scott 1890:21). Bu arada kendisine "Paşa" unvanı da tevcih edilmiştir (Gray 1964:94). Onun güneye geri çekilme süreci, bizzat kendisi tarafından kaleme alınan mektuplar ve beraberindeki kişilerin aktardıkları, Avrupa kamuoyunda geniş bir yankı uyandırmış ve "Emin Paşa'yı Kurtarma Operasyonu" adı altında bir hareketliliğin oluşmasına sebep olmuştur (Mitteilungen aus dem Publicum. Aufruf zur Beitragsleistung für die österreichische Congo-Expedition 1885:4). Meşhur kaşiflerden Henry Morton Stanley, Belçika Kralı II. Leopold'un sağladığı mali destek ve Mısır Hidivliğinden aldığı paralarla bir ekip oluşturmuş ve Emin Bey'i kurtarmak için bir sefer başlatmıştır (Eine neue Expedition nach Mittelafrika 1886:6; Reichard 1891:258). Bu girişim ile Avrupa medyası yakından alakadar olmuştur (Lenz 1886:11). Ancak gazetelerden öğrenildiği kadarıyla mesele yalnızca bir kaşifin ya da bir kişinin kurtarılmasından ibaret değildi; zira Emin Bey'in elinde bulunan,

Kahire ve İngiltere'ye göre değeri 1.200.000 Mark ya da 100.000 Sterlin (Reichard 1891:258) değerinde olduğu tahmin edilen fildişi stoklarına (Dinse 1897:2) sahip olma, söz konusu girişimin asıl nedeniydi (Vajda 1959:480).

Emin Paşa'nın Stanley tarafından bulunması sonrasında yanındaki askerler, aileleri ile birlikte Kahire'ye gönderilirken sahip olduğu fildişi stoklarına el konulmuştur. Bu stokların İngilizlerin kontrolüne geçmesi, Emin Paşa'nın hoşnutsuzluğuna yol açmış ve bu nedenden ötürü İngilizler yerine Afrika'daki Alman sömürge merkezlerinde görev yapmayı tercih etmiştir. Yaklaşık birkaç yıl onların hizmetinde görev yapan Emin Paşa, bir keşif gezisi esnasında öldürülmüştür (Der Tod Emin Paschas 1895a; Der Tod Emin Paschas 1895b; Der Tod Emin Pascha's 1895). Ondan geriye sadece kızı Ferida değil aynı zamanda yıllarca not aldığı günlükleri de kalmıştır (Emin Paschas Testament 1896). Bu günlükler, kızının varisi Georg Schweinfurth tarafından ilk kez yayınlanmış olup bu çalışmada da temel kaynaklardan biri olarak kullanılmıştır.

Emin Paşa'nın seyahatnamesini birincil kaynak olarak kabul eden bu çalışmada, Unyoro ve Buganda krallıklarındaki kadınların toplumsal rollerine, evliliklerine, anne olarak yaşama nasıl başladıklarına, bir eş olarak ilişkilerini nasıl yürüttüğüne, nerede yaşadıklarına ya da ne giydiklerine, hangi sağlık problemleri ile karşılaştıklarına, nerede çalıştıklarına ve topluma ekonomik olarak nasıl bir katkıda bulunduklarına ve misyoner faaliyetlerde kadınların konumlarına dair bilgiler verilmiştir. Emin Paşa'nın seyahatnamesi haricinde dönemin tanıkları arasında yer alan ve Paşa'nın yakın çevresinde bulunmuş kişilerin seyahatnamelerinden yararlanılmış ve ayrıca bu konuda Almanca gazetelere yansımış haberlerden ve köşe yazılarından da istifade edilmiştir. Bazı bölgelerin ve şahısların tanıtımında ise süreli yayınlar ve müstakil eserlerden de faydalanılmıştır.

Araştırma, bu konu ile ilgili literatürün taranması, elde edilen verilerin mukayeseli olarak incelenmesi ve analitik bir çerçevede değerlendirilmesi sonucunda tamamlanmıştır. Bu yönüyle çalışmanın, Afrika tarihi ve bölgedeki kadınların toplumsal yaşamı üzerine araştırma yapan akademisyenlere, bu alanda çalışan araştırmacılara ya da görsel yayın üretenlere önemli katkılar sunacağı düşünülmektedir. Zira kadınların toplumsal rollerinin, hekim olması nedeniyle rahatlıkla birçok kabileye girip çıkabilen, kralların ya da paşaların korumasında olan bir kişi tarafından gözlemlenerek yazılmış olması, çalışmaya özgünlük ve güvenirlilik kazandırmaktadır.

2. TOPLUMSAL HAYATTA KADININ ROLÜ

Emin Bey, Gordon Paşa tarafından Kral I. Muteesa'ya gönderilmesini bir fırsat olarak değerlendirmiş, bir taraftan siyasi görevi gereğince kralı ikna ederek topraklarını Sudan'ın hakimiyetini katmayı başarmış (Kavas 2012:46-50) öte taraftan da bir bilim adamı ve kaşif olarak insan topluluklarından hayvanlara, bitkilerden toprak, taş, su ve kaya yapısına kadar gözlemlediği her ayrıntıyı kaydetmiştir. Bu anlatımlar içerisinde özellikle kadınlar ile ilgili anlattıkları, dönemin sosyal yapısını anlayabilmek için oldukça değerli görülmüştür.

Kral I. Muteesa'nın yanında 32 gün kalan (Aus Afrika 1876:1) Emin Paşa, bu süre zarfında Buganda halkının sosyal yaşamını doğrudan gözlemleyebilmiştir. Onun kralla ilişkisi sadece bu siyasi elçilik görevi esnasında değil valilik döneminde de devam etmiştir (Hansal 1881:6). Buganda halkı öncelikle İslâm'ı, sonrasında Hristiyanlığı ve nihai olarak da atalarının dinini benimsemiştir (Kavas 2012:46). Bu bağlamda Emin Paşa'nın kadınlar ile ilgili değerlendirmelerinin, dinî bir bakış açısıyla değil örfi ve sosyo-kültürel normlar çerçevesinde değerlendirilmesi daha isabetli olacaktır.

Unyoro ve Buganda krallıklarında kadınları; hükümdarın eşleri, yerel şeflerin eşleri, sıradan erkeklerin eşleri ve fahişeler olarak sınıflandırmak mümkündür. Bu kadınların durumları her bir başlık altında ayrı ayrı inceleneceğinden burada yalnızca genel çerçeveye değinilecektir.

Emin Paşa'nın seyahatnamesine göre hükümdarın ve kabile şeflerinin eşleri sadece sembolik bir figür olarak değil aynı zamanda siyasal ve toplumsal işleyişte aktif görevler almaktadır. Örneğin Biajo'da şefin eşleri yalnızca ev içi rollerle sınırlı kalmayıp misafirleri karşılamak ve genel istişarede bulunmak üzere meclis toplantılarına katılım sağlamaktadır (Emin Paşa 1888:274). Dange köyünde ise kabile reisinin bufalo tarafından yaralanması sonrasında ilk eşi, yönetim alameti olarak kullanılan asayı eline alarak kocası iyileşinceye kadar liderlik görevini üstlenmiştir (Emin Paşa 1888:371). Monbuttu'da ise kadınlar hem yönetimde hem de halk nezdinde oldukça etkilidir (Emin Paşa 1888:447). Şefin tüm kadınlarının aynı etkiyi göstermesi beklenemez. Bazen çocuğu olmasa da en büyük ya da en çok sevilen hanım, diğerlerine kıyasla daha etkili olmuştur. Bu kadınların sayısı şeflere göre farklılık göstermektedir. Örneğin Monbuttu şefi Ssanga'nın 20, Jangara'nın ise 40 hanımı vardır (Emin Paşa 1888:447).

Kadınların diplomatik temsil gücünün daha da belirgin olduğu durumlar da vardır. Bir şefin eşi, herhangi bir sebepten dolayı suçlanan ya da baskın sonrasında esir edilen kocasını kurtarmak amacıyla başka bir kabileye gittiğinde, yanında şefin erkek kardeşi olsa bile o bölgenin yöneticisi karşısında oturarak konuşma hakkına sahiptir (Emin Paşa 1888:323). Bu arada şefin kardeşi ayakta görüşmeyi takip etmektedir. Ayrıca Emin Paşa, Monbuttu kadınlarının Dr. Schweinfurth'un iddiasının aksine kocalarına bağlı olduğunu ve hatta bir kadının kocasının tutuklandığı haberi üzerine kabilesinden başkent Lado'ya kadar geldiğini ve kendisi ile görüştüğünü aktarmaktadır (Emin Paşa

1888:322). Kocalarının ölümünden sonra büyük oğula miras kalan kadınların, bu duruma düşmek istememelerinden mi yoksa kocalarını sevdiklerinden midir bilinmez ancak bu tür sorunların köleliğin oldukça yaygın olduğu kabilelerde sık sık yaşandığı düşünülmektedir.

Bu arada bu kadınların statüsünü gösteren bir diğer sembol ise mahrem bölgelerini örtmek amacıyla kullandıkları kuyruklu örtülerin diğer kadınlara kıyasla daha uzun olmasıdır.

Kadına atfedilen toplumsal değer, büyük oranda ekonomik ölçütlerle belirlenmiş ve en az iki, en çok dört öküz üzerinden bir paha biçilmiştir. Ayrıca bir erkeğin ölümünden sonra en büyük erkek çocukların babasının eşlerine -annesi hariç- sahip olması, geleneksel bir uygulama olarak karşımıza çıkmıştır. Ancak Emin Paşa miras paylaşımı yüzünden küçük oğullar ile büyük oğlun arasında sorunlar çıktığını söylemektedir (Emin Paşa 1888:229). Unyora'da kadınlar mirasın bir parçası olarak devredilmekte, erkek kardeş yoksa bu durumda mülkiyet kabile şefine geçmektedir. Kadınlar ve kız çocukları miras paylaşımından dışlanırken, küçük yaştaki kızların evlendirilmesi ya mirasçının ya da şefin sorumluluğunda olmuştur (Emin Paşa 1888:84).

Unyoro ve Buganda krallıklarında kadınların cinsel yönden özgür olduğunu ancak aile hukukunun büyükbaş veya küçükbaş hayvanların diyet olarak ödenmesi sonrasında başladığını söylemek mümkündür. Emin Paşa, bu toplumlarda genç kızlar arasında iffet ve namus anlayışının pek bulunmadığını, genç kızların geceleri sevgililerinin evlerine gidip sabahın erken saatlerinde babalarının evlerine dönmelerinin olağan karşılandığını ve kimsenin de bu durumdan rahatsız olmadığını söylemektedir (Emin Paşa 1888:80). Öyle ki köy evlerinin hemen uzağında tahıl ambarlarına benzer küçük kulübeler inşa edilmekte ve bu yapılar genellikle adet dönemine

girmiş kızların konaklaması için kullanılmaktadır. Buradaki kızlar, herhangi bir zorlamaya maruz kalmaksızın istediği erkekle cinsel ilişkiye girebilmekte ancak hamilelik durumunda erkek tarafı kızın babasına başlık parası ödemekle yükümlü kılınmaktadır (Emin Paşa 1888:101). Bir erkek, bir kızın kulübesinde yakalanırsa bir inek ödeyene kadar dövülmekte; evlilik dışı hamilelikte ise kadın, doğum yapana kadar beraber olduğu adamın evine götürölmekte ve orada kalmaktadır. Kadının doğum esnasında hayatını kaybetmesi durumunda erkek, mahkeme tarafından belirlenen ve genellikle 6 ila 9 arasında değişen bir sayıda sığır ödemekle yükümlü kılınmış ve bunu yerine getirememesi durumunda ise ölüm cezasına çarptırılmıştır. Sağlıklı bir doğumda ise erkek hem kadın hem de çocuğunu kayınpederinden satın almak zorundadır. Bu durumda kadın ve çocuğu için ödenecek miktar; çocuk erkekse 6 öküz ve 4 koyun, kız ise 1 sığır ve 4 koyun ya da keçidir (Emin Paşa 1888:80).

Kadınların güzelliği ve misafirlikteki konumları da toplumsal değerle ilişkilendirilmiştir. Emin Paşa, bazı kadınların kendisini hoşnut etmek amacıyla dans ettiklerini, muz şarabı sunduklarını ve çadırında gece geçirdiklerini aktarırken, bu davranışları “taciz” olarak görmediğini ve kadınların güzelliğinin toplumda oldukça değerli sayıldığını belirtmiştir (Emin Paşa 1888:33).

Emin Paşa’nın aktarımlarında kadınların toplumsal değeri ile alakalı dikkat çekici bilgilerden birisi de kadın misafirin erkek misafire oranla daha makbul olduğudur. Herhangi bir haneye ilk giren kişi kadın ise bu hayra, erkek ise şerre alamet olarak görölmüştür. Bu anlayışın, evli kadınların hanelerinde çoğu zaman çıplak bulunmaları ve bu şekilde istirahat etmeleriyle ilişkili olacağı düşünölmektedir (Emin Paşa 1888:93). Öte yandan kadınların erkeklere kıyasla daha değerli olduğu, kan davalarında biçilen bedellerden de anlaşılabilir. Bir erkeğin

öldürülmesinde 30, kadının öldürülmesinde ise 40 sığır kan diyeti olarak öngörülmüştür (Emin Paşa 1888:337).

Tüm Afrika bölgesinde başlıkların, cezaların ya da diyetlerin özellikle büyükbaş hayvanla ödenmesi yaygın bir uygulamadır. Muhtemelen bu sebepten olsa gerektir ki Emin Paşa'nın eczacısı Vita Hassan, Dinkaların sığırlarına son derece değer verdiğini ve hatta inekleri veya öküzleri çalındığında eşleri ya da çocuklarının çalınmasından daha çok üzüldüklerini iddia etmektedir (Hassan 1893: 82). Bu nedenle sık sık hayvanları gasp etmek üzere kabileler arasında baskınlar olduğunu da sözlerine eklemiştir. Zira bu hayvanlar Afrika yerlilerinin yaşamları için en mühim teminattır.

Kadınların fiziksel yükümlülükleri de dikkat çekicidir. Okkela gibi bazı yerlerde kadınların pek bir nazik cinsten olmadığını söyleyen Emin Paşa, buradakilerin erkeklerin bile çekindiği yükleri taşıdıklarını ve özellikle bu durumun su taşıırken daha bariz ortaya çıktığını, zira su yollarının uzak, kapların büyük ve ağır olduğunu belirtmektedir (Emin Paşa 1888:228). Bunun yanı sıra yemek pişirmek, ormandan et malzemelerinin taşınması, meyvelerin ve tahılın eve getirilmesi, tüm testilerin hazırlanması, ot ayıklama ve hasat işlerinin de kadınlara ait olduğunu aktarmaktadır (Emin Paşa 1888:228). Buna karşın Panjotoli bölgesinde erkeklerin olgunlaşmamış muzları yemelerine rağmen kadınların ve çocukların olgunlaşmış muzları yemeleri, kabileler arası kadın değerinin farklılaştığını göstermektedir (Emin Paşa 1888:286).

Afrika'daki köylerin büyük çoğunluğunda kadınlar ve erkekler için sohbet alanlarının bulunduğunu, burada uzanarak, sigara içerek, sohbet ederek vakit geçirdiklerini ve bu yerlerin ağaç gövdelerinden yapılmış eğik banklar gibi olduğunu belirten Emin Paşa, erkek ve kız çocukları için ise -örneğin Schuli'de-

uyku evleri adı verilen bölgelerde kabilenin örf ve adetlerini öğrendiğini söylemektedir (Emin Paşa 1888:270).

Kadınların isyanlar, savaşlar ya da köle ticareti nedeniyle zor durumda kaldığını da belirtmek gerekir. 1881’de başlayan ve uzunca bir zaman devam eden Mehdi isyanı esnasında köleler, cephane karşılığında satılmıştır. Paşa’nın aktarımına göre bir erkek çocuğu karşılığında üç paket, bir kız çocuğunda beş paket mermi alınabilmektedir (Emin Paşa 1888:458).

3. EŞ SEÇİMİ VE EVLİLİK

Unyoro ve Buganda’da evliliğin nasıl olduğu ve eş seçimi, toplumsal statüye ve bireyler arasındaki farklılıklara göre çeşitlilik göstermektedir. Bunyoro Kralı Kabrega, tebaasının kızları üzerinde mutlak bir kontrole sahip olduğundan istediği kadının babasına sığır hediye ederek onunla evlenebilmektedir (Emin Paşa 1888:88). Krallar ve onun emrindeki üst yöneticiler (şefler) çok sayıda eşe sahip olabilmekte ancak gözde eş statüsüne bunların en gençleri ulaşabilmektedir. Gözdelerin de sık sık yeni gelen genç hanımlarla değiştiğini ve onların da gözden düştüğünü belirtmek gerekir. Vita Hassan’ın aktarımına göre Bari kadınları evlenip anne olduktan sonra fiziksel cazibelerini kaybetmekte ve bu durum da şeflerin daha çekici ve genç bir eş almalarına neden olmaktadır (Hassan 1893: 45).

Çok eşlilik, özellikle şefler arasında yaygın bir uygulama olduğundan onların eşlerini sık sık değiştirmesi toplumun demografik yapısını ciddi oranda etkilemektedir. Küçük yerel şeflerin bile on ila on beş arasında değişen bir eşe sahip olması; genç kızların evlilik sistemine dahil olmasını sağlarken buna karşın önceki eşlerin üreme sürecinin dışında bırakılmasıyla nüfus oranında ciddi bir azalma meydana gelmektedir. Bu nedenden olsa gerektir ki kadınların doğurganlık dönemleri 12-25 arasında kalmıştır. Hassan, bir kabile şefinin hangi eşi ile vakit

geçirmek isterse onun kulübesinin önüne mızrağını sapladığını, kadının bunu anlayarak kocasını karşılamaya hazırlandığını aktarmaktadır (Hassan 1893: 45).

Emin Paşa, Unyoro kadınlarının doğurgan olmadığını, buna karşılık Waganda ve Wafidi (Lango halkı) kadınlarının çoğu zaman 10-12 çocuk doğurduğunu, yaşlı kadınlardan da çocuk sahibi olanlara rastlamadığını söylemektedir (Emin Paşa 1888:83).

Evlilikte eş seçimi ve cinsel birliktelik, bazı bölgelerde daha rahat bir şekilde hayata geçirilmektedir. Monbutta'da haricinde yönetici sınıf ile hizmet edenler arasında katı bir statü farkı bulunduğunu belirtmek gerekir. Ancak Monbottu'da yöneticilerin kızları alt gruptaki erkeklerle evlenebilmekte, başlık parası kıza, babasına ve bu evliliğe aracı olanlara paylaştırılmaktadır. Hediyeler köle, sığır ve demirden oluşmaktadır. Bir hükümdar kızını evlendirirse geleneklere göre yalnız kalmaması ve ilk dönemde hizmetten mahrum kalmaması için ona eşlik edecek dört hizmetçiye de onunla birlikte göndermektedir. Bu hizmetçiler efendilerine koşulsuz itaatle yükümlüdür ve ellerini dizlerine dayamış bir şekilde eğilerek emirleri dinlemek zorundadırlar. Ergenliğe erişmiş kızların geceleri sevgililerine gitmeleri ayıp sayılmamakta; sevgili alt tabakadan ve fakir biri ise, başlıktan vazgeçilme durumları olabilmektedir. Düğünler genellikle 20 gün sürmektedir. Sınırsız çok eşlilik yaygındır ve en fakir kişi bile şefe başvurarak evlenebilmektedir (Emin Paşa 1888:207).

Unyoro'da kralın eşleri, hükümdarın ölümünde ve taht değişimlerinde yeni kral belirlenene kadar aktif görevler üstlenmektedir. Özellikle kralın bedeninin tütsülenmesi sürecinde onun cenazesi ile birlikte aynı yerde kalmak zorunda olan bu kadınlar, kralın ciddi bir şekilde hastalanması yada yaşlılıktan dolayı iş göremez hale gelmesi durumunda onu öldürme yetkisine

sahiptir (Emin Paşa 1888:88). Bu uygulama, Wawitu hanedanına ait eski bir efsaneye dayandırılmakta ve buna göre doğal nedenlerle ölen kralın tahtını kaybettiği inancı, siyasal sürekliliği korumaktadır (Emin Paşa 1888:88).

Sıradan halkın evlilikleri ise Emin Paşa'nın anlatımına göre erkeğin başlık parası ödemesiyle başlamaktadır. Dört öküz ve bir koyun başlık parasında normal bir fiyat olarak belirlenmiştir (Emin Paşa 1888:83). Bu arada orta güzellikte bir kız için bu miktar üç öküz, daha önce evlenen ve kısır olduğu düşünölen bir kadın için de iki öküz (Emin Paşa 1888:154) kadar düşebilmektedir. Kadın doğum yaptıktan sonra daha önce bedel olarak belirlenen bu hayvanların ikisi kadının babasına, kalan ikisi de kendisine paylaştırılmakta; boşanma durumunda ise ödenen miktarın yarısı geri alınmaktadır.

Başlık pazarlığı sonrasında karşılıklı içki davetleri yapılmaktadır. Emin Paşa, Unyoro'da çocuklarını evlendirmek isteyen iki ailenin evlilik sürecine başlamasını, öncelikle babalar arasında iki ya da üç kez geleneksel bir içecek olan Muenge davetinin verilmesi ve bu merasime birçok insanın çağrılmasıyla başladığını söylemektedir (Emin Paşa 1888:80-81). Ardından gelinin babasının, kızını "dostluk gereği" damadın babasına sunmakta ve nihai olarak da başlık üzerinde bir anlaşma sağlandıktan sonra ziyafet verilmektedir. Gelin, şarkılar ve danslar eşliğinde damadın evine götürölmekte, düğün süreci, bolca bira ya da Mrissa adı verilen yerli içki ve danslarla tamamlanmaktaydı. Düğün sonrası gelin, birkaç gün ailesinin yanında kalmakta ve bu süreçte damat ondan uzak durmakta ve son ziyafetle de evlilik merasimi nihayete ermektedir.

Fakir erkekler başlık parasını taksitle de ödeyebilmekte ancak bu süreçte doğan çocuklar gelinin babasına ait sayılmakta ve erkek, kayınpederinden her bir çocuğunu bir sığır karşılığında geri almak zorundadır (Emin Paşa 1888:83-84). Öte yandan

başlık bedelinin belirli durumlarda düştüğü de olmaktaydı. Örneğin evleninceye kadar çıplak gezen Agahr kızlarının göğsüne bir erkek dokunursa, onunla evlenmek zorunda kalmakta, kız evlenmek istemezse ailesi bedel olarak inekleri almakta ve kız, babasının evinde kalmaktadır. Ancak bu olay sonrasında kızın başlık bedeli azalmaktadır. İnek bolluğu olduğu dönemlerde güzel bir kız için 50-60 inek ödenirken Emin Paşa'nın ziyareti esnasında bu rakam, 8-10 arasında değişmektedir. Fakir insanlar ise bunun yerine iki katı kadar koyun ya da keçi ödemektedirler. Zenginler, kızlarını sadece inek sahibi erkeklere vermekte ve böylece bir klan oluşturarak muhtemel bir saldırı karşısında akrabalık ve çıkar düşüncesi ile birbirlerini desteklemektedirler. Agahr'da da bir erkek evlenmek istediğinde önce seçtiği kızın babasıyla konuşmakta ve başlık üzerine pazarlık yapmakta ve bu pazarlığa da büyükbabadan kuzenlere kadar gelinin bütün akrabaları dahil olmaktadır. 100 sığırdan 40 sığıra kadar düşülebilen bu pazarlıkta akrabalar da payını almaktadır. Hesabın kapanmasından sonra damadın erkek akrabaları, leopar derisinden önlükler, türlü fantastik başlıklar ve silahlarla süslenerek şarkılar ve danslar eşliğinde gelinin evine gelmekte ve gelini alarak damada götürmektedirler. Ardından damat tarafı bir şölen düzenlemekte; içki ve öküz eti ikram edilmektedir. Ertesi gün gelinin babası da benzer bir şölen tertip etmekte ve alınan başlıktan 10 sığırı yeni ev kuracak olan çiftlere hediye etmektedir (Emin Paşa 1888:336).

Emin Paşa'nın seyahatnamesindeki düğün merasimleri ile Hassan'ın gözlemleri büyük oranda uyuşmaktadır. Hassan'ın aktarımlarına göre düğünlerdeki danslar, erkeklerin ve kadınların bir daire oluşturması, zıplayarak ve bir tür davul olan nugaranın ritmik sesi eşliğinde bağırarak oynanması ile gerçekleşmektedir (Hassan 1893: 46). Düğün merasiminin ilk günlerinde damadın babası tarafından kesilen öküzün arka butları, gelinin babasına ve ailesine verilmekte, üçüncü gün tüm köy halkı toplanarak yeni

evlilerin evini döşemekte, ardından içki sunumları eşliğinde eğlenceler düzenlenmekteydi. Altıncı gün, gelin ailesini gitmekte ve 3-4 gün yanlarında kalmakta ve bu süre zarfında da damat, ondan uzak durmaktadır. Gelinin babası tarafından verilen yeni ziyafetlerle düğün merasimi tamamlanmakta ve gelin artık kendi evine dönmektedir. Bundan sonra kocası varlıklıysa kadın, zamanını çoğunlukla sigara içerek, kahve çiğneyerek, sohbet ederek ve ziyaretlere giderek geçirmektedir.

Evlilikte eş seçimi, yalnızca bireysel tercihlere bağlı değil, kabile içi kurallara ve ekonomik olanaklara da bağlıdır. Agahr kabilesinde olduğu üzere genellikle kızların kabile içinden biriyle evlenmesi gerekirken, erkekler daha düşük başlık parası nedeniyle Sofi ve Behli gibi orta kabilelerden kız almaktadırlar (Emin Paşa 1888:337). Bu uygulama, kabileler arası evlilik yoluyla melez bireylerin doğmasına zemin hazırlamaktadır. Başlık parası veremeyecek durumlarda olanlar ise anlaştığı bir kızı kaçırmakta; bu durumda çift bir müddet saklanarak daha düşük bir başlık ile eşini satın almak zorundadır (Emin Paşa 1888:337).

Sağlık durumu da evlilik sürecini doğrudan etkileyen bir faktördür. Epilepsi hastalığına yakalanmış kadınların evlilik sürecinin diğerlerine oranla daha güç olduğu rivayet edilmektedir. Dans, bu hastalık için önerilen geleneksel bir tedavi yöntemi olsa da şifa bulanamazsa kadın için başlık parası talep edilmemektedir (Emin Paşa 1888:92).

Toplumsal statü, evlilik sonrası yaşam biçiminin belirlenmesinde oldukça önemli bir role sahiptir. Emin Paşa özellikle şeflerin eşlerinin oldukça kibirli bir yapıya sahip olduğunu, yemek pişirmediklerini, tarla işleri ve su taşıma işlerinin hizmetlileri tarafından yapıldığını ve bu hanımların sadece hasırlarının üzerinde oturarak sigara içip sohbet ettiklerini aktarmıştır (Emin Paşa 1888:75). Muhtemelen bu

hareketsizlikten olsa gerektir ki Unyoro Kralı Kabrega'nın ve üst düzey şeflerin eşlerinin genelde şişman olduğunu ve bunların sadece süt, hafta iki kez et suyundan yapılmış tuzlu un lapası, bazen de bir avuç çiğ tuz yediğinden de bahsetmiştir (Emin Paşa 1888:75). Hassan da Unyoro Krallığının Usongora bölgesinde bir tuz madeni bulunduğunu, üretimin sınırlı olduğunu, buradaki tuzun iyi kristalleşmiş ve çok ince olduğundan kral ve ailesinin kişisel kullanımı için ayrıldığını söylemiştir (Hassan 1893:50). Süt tüketiminin yalnızca elit kadınlar arasında değil, genel halk arasında da oldukça yaygın olduğunu belirtmek gerekir. Öyle ki Emin Bey halkın nebatattan ve hayvandan ne çıkarsa onu yediğini söylemektedir (Emin Paşa 1888:75).

Boşanma, bu toplumlarda nadiren de olsa bazı durumlarda kaçınılmaz bir hale gelmiştir. Örneğin Agahr kabilesinde kısırlık ya da başlık parasının yarısının geri alınmaması ya da zina nedeniyle boşanmalar gerçekleşmiştir. Emin Paşa, zina durumunda kişilerin ceza olarak idam ya da sekiz sığır tazminata mahkum edildiğini söylemektedir (Emin Paşa 1888:337). Boşanmış kadınlar, çocuklarını yanına götürme hakkına sahiptir ve anne, her bir çocuk için süt veren bir inek talep edebilir. Ancak zengin ve nüfuzlu erkekler, çoğu kez gelenekleri hiçe sayarak çocukları yanlarında tutmaktadır. Anneyle giden oğullar isterlerse babaya dönmekte kızlar ise anneleri evlense dahi onun yanında kalmaktadır (Emin Paşa 1888:337). Kadın, evlendikten sonra baba evine döner ve burada hastalanıp ölürse, erkek ölen kadının kız kardeşiyle evlenmeyi talep edebilmekte ya da iki sığır tazminat alabilmektedir. Boşandıktan sonra tekrar bir araya gelme vakaları da oldukça yaygındı ve bu durumda bir sığır kesilerek kutlama yapılırdı (Emin Paşa 1888:83-84). Bu arada boşanmış kadınlarla evlenmek isteyenler, bekar kızlara oranla daha az başlık parası öderdi.

4. GÜZELLİK ALGISI

Emin Paşa'nın hekim oluşu, Unyoro ve Buganda'da birçok köyü ziyaret etmesine ve ayrıca kadınları daha yakından gözlemlemesine sebebiyet vermiştir. Kadınların güzellik algıları üzerinde de duran Emin Paşa, bazı bölgelerde kadınların çıplak ya da yarı çıplak bir vaziyette dolaştıklarını, güzelliklerini genellikle cam boncuk, halka ya da bilezik gibi aksesuarlarla tamamladıklarını ve bir kısmının da vücuduna kalıcı izler yaptırdığını söylemiştir. Örneğin Kiri halkının kadınlarından bahsederken demir zincirler ve ince örülmüş yüzükler taktığını buna karşın Bari halkının kadınlarının pamuklu *rahadlar* giymeyi tercih ettiğini belirtmiştir. Evli kadınların ise her iki yerde incir ve gardenya özsuyundan kırmızımsı kahverengiye boyanmış yumuşak deriden önlükler kullandığını, buna karşın erkeklerin çoğunlukla çıplak olduklarını aktarmıştır (Emin Paşa 1888:5).

Unyora'daki kabile şeflerinin eşi, Buganda'dan ithal edilen ince deri üzerine geçirilen kabuk kumaşlardan elbise giymekte, pirinç ve bakır bilezikler, boncuk kolyeler ve nadiren bacak halkalarıyla süslenmektedir (Emin Paşa 1888:75). Öyle ki bilezikler çoğu zaman ön kolun üçte ikisini kaplamakta, süs amacıyla yapılan kesiklere ve yara izlerine ise yalnızca güneybatı bölgelerindeki kadınlarda rastlanılmaktadır (Emin Paşa 1888:75).

Cam boncuklar hem sıradan hem de elit kesim için vazgeçilmez bir güzellik unsurudur. Emin Paşa bazı yerlerde kendisine fildişi, antilop derisi gibi hediyelerin verildiğini ve bu hediyeleşme pratiklerinde yaşlı kadınların dahi cam boncuk merakının bulunduğunu söylemektedir (Emin Paşa 1888:106). Dolayısıyla cam boncukların yalnızca estetik bir unsur olarak değil aynı zamanda kadının toplumsal statüsünü ve zenginliğini görünür kılan bir araç olduğu düşünülmektedir. Öte yandan boncuklara koruyucu ya da uğur getirici bir anlam da yüklenmiştir (Emin Paşa 1888:106). Schuli halkının diğerlerine

kıyasla cam boncuklara daha dűşkűn olduęunu, kan kırmızısı ve beyaz opal görűnűmlű boncukları daha çok tercih ettiklerini, erkeklerin ve kadınların dudak sűsű olarak cilalınmış kuvars parçaları kullandıklarını, Langoland’da ise devekuşu tűylerinin baş sűsű olarak tercih edildięi rivayet edilmiştir (Emin Paşa 1888:270). Hassan ise tűm yerlilerin eti ve yaęı için fil avladıklarını ve hűkűmete haraç olarak avlanan bu fillerin diřlerini verdiklerini, bazı tűccarların ise cam boncuk ya da kűtű bir řiře içki karřılıęında yerel halktan fildiři takas ettiklerini ve ayrıca hem hűkűmetin hem de tűccarların devekuşu tűyelerini de takas malzemesi olarak kabul ettięini belirtmektedir (Hassan 1893: 35).

Unyoro’nun bazı kűylerinde bekar kızlar, evleninceye kadar mahrem bűlgelerini açıkta bırakacak řekilde çıplak dolařmakta; Dufile gibi yerlerde ise boncuklara sarılı vűcut diřında tamamen çıplak olmaktadırlar (Emin Paşa 1888:100). Evli kadınlar ise sadece kendi evlerinde çıplak kalmakta, ancak hizmetçisinin ya da bir yabancının yanında űrtűnmektedir (Emin Paşa 1888:80). Schuli’de ise kadınlar kemerlerinden sarkan ipliklerle mahrem bűlgelerini kısmen kapatmakta, demir ve pirinçten yapılmış takılarla geliřlerini haber vermektedirler (Emin Paşa 1888:271). űte yandan Dufile’deki Bora bűlgesinde evli kadınlar bast řifinden yapılmış sade kemerler ve dar űrtűlerle mahrem bűlgelerini gizlemekte; her iki cinsiyet de metal takılar kullanmaktadır (Emin Paşa 1888:10). Bazı bűlgelerde dudaęa ve kulaęa geçirilen metal halkalar ya da pirinç çubuklar, kadınların hangi kabileden olduęunu gűstermesi açısından műhimdir (Emin Paşa 1888:100).

Emin Paşa’nın gűzlemlerinden hareketle genellikle erkeklerin kadınlara oranla daha fazla çıplak gezdiięi, ancak bu durumun kabileden kabileye farklılık gűsterdięini belirtmek gerekir. Kadınlar, ekseriyetle mahrem bűlgelerini bez, tahta ya da bitki lifi gibi materyallerle űrterken, bazı bűlgelerde ise

göğüslerini de kapatmaktadırlar (Emin Paşa 1888:43). Unyoro Krallığı'nda ise kadın ve erkekler yumuşak tüysüz inek derileri ile örtünmekte, saç şeridi, pirinç bilezik, halhal ve köklerden yapılmış kolyelerle süslenmekte, saçlarını tıraş etmemekte ve hatta zarif tirbuşon gibi bukleler bırakmaktadırlar. Saçı tıraş etmek, bir yas belirtisi olarak kabul edilmektedir (Emin Paşa 1888:50). Cam boncukların bölge halkı için önem taşıdığı bilindiğinden, bölgeye giden kaşifler, gezginler ve devlet adamları yanlarında mutlaka bu tür eşyaları hediye etmek üzere bulundurmakta ve bu boncukların bazen resmi kayıtlara dahi geçtiği bilinmektedir. Emin Paşa da bu köylülerden birkaçına küçük bir cam boncuk hediye etmiş ve karşılığında ise sepetler dolu patates aldığını söylemiştir (Emin Paşa 1888:50). Öte yandan yamyamlığı bilinen Makrakaların diğer yerlilere oranla daha utangaç olduğunu söyleyen Vita Hassan, onların mahrem bölgelerini mutlaka bir bez parçayla örttüklerini ve haraç vermek üzere istasyona geldiklerinde bez parçaları alabilmek için mutlaka takas edecek bir nesne getirdiklerini belirtmiştir (Hassan 1893: 60).

Saç, Afrika toplumlarında önemli bir güzellik ölçüsü olarak kabul edilmiştir. Topuz ve tutam tutam saçlarla oluşturulmuş birçok fantastik model, görenlerin dikkatini çekecek cinstendir. Monbutta'da da kadınların saça son derece önem vermekte, hatta saçları olmayan kadınlar ölenlerin saçlarını kullanmakta, başlıklar, kenarları hasırlı şapkalar ve fildişi tokalarla saçlar tutturulmaktadır (Emin Paşa 1888:209). Vita Hassan, Latuka halkının diğerleri gibi saçlarını kesmediğini, ön dört dişlerini çektirmediğini, Dinkalar gibi yiyecek konusunda seçici olduğunu, mısır, bal, süt ve kesilmiş hayvanların eti ile diğer tahılları tükettiklerini söylemiştir (Hassan 1893:25). Bari halkı ise saçtan hoşlanmadığı gibi tüm kafasını kazıtmakta, kaşlarını ve kirpiklerini yolarak vücudunda tek bir kıl bırakmamaktadır. Kadınlar, erkeklerin berberliğini yapmakta ve

tüm vücut kılları nemli kül ile kaplandıktan sonra yolunmaktadır (Hassan 1893:49).

Deri ve kürk, güzellik algısının ve toplumsal statünün önemli göstergelerinden biri olduğu görülmektedir. Wanyoro ve Karagua halkının işlenmiş deri ve postlara olan düşkünlüğü, Emin Paşa tarafından da kaydedilmiştir. Ona göre yalnızca kraliyet aile üyeleri ve birkaç ayrıcalıklı kişi leopar derileri giyebilmekte; maymun ve kedi derilerini de süs eşyası olarak kullanabilmekteydiler (Emin Paşa 1888:118). İnek, keçi, nadiren koyun ve antilop derileri ise giyim eşyası olarak tercih edilmektedir. Kadınlar için hazırlanan postların uzun tüyleri tamamen temizlenmekte ve kenarlarından sadece beş cm uzunluğunda bir saçak bırakılmaktadır (Emin Paşa 1888:119). Madi, Metu ve Dinkalar ise genellikle koyun postu kullanmakta, kadınlar küçük bir koyun postu ile örtünmekte, erkekler ise omuzlarına ve kalçalarına post atmakta ve vücudun geri kalanını çıplak bırakmaktaydılar (Hassan 1893: 51).

Afrikalı kadınların farklı materyallerle de kendi güzellik algılarını oluşturduğu görülmektedir. Okkela'daki kadınlar küçük balık ağlarını kalçalarına dolayarak giysi olarak kullanmakta, başlarındaki yüke rağmen dudak kenarındaki kısa tütün piposu ile cazibelerini artırmaktaydılar. Öyle ki Emin Paşa “*eminim ki başka bir yerde olsa kesinlikle büyük bir ilgi uyandırır*” (Emin Paşa 1888:228-229) diyerek bu durumu anlatmaya çalışmıştır.

Emin Paşa'nın ve bazı Afrikalı gezginlerin notlarından anlaşıldığı kadarıyla Afrikalı kadınların güzellik anlayışlarından biri de şişmanlıktır. Günümüzde dahi bazı Afrika ülkelerinde şişman kadın; zenginlik ya da ailenin maddi seviyesini göstermesi açısından önemli görülmektedir (Erdoğan 2021:142-43). Öyle ki Unyoro Kralı Kabarega'nın haremde en çok sevdiği kadınları genellikle şişman olanlardır (Ehrfurcht vor den Dicken 1904).

Diş eksiltmek de Afrikalı toplumlar arasında bir güzellik algısı olarak düşünülmüştür. Bazı kabilelerde üst veya alt kesici dişler çekilmekte ya da törpülenerek daha sivri hale getirilmektedir. Agahr gibi kabilelerde ise alt dört kesici diş ile iki köpek dişinin çekilmekte ve bununla birlikte alın boyunca yatay şekilde dört yara izinin bulunmaktadır (Emin Paşa 1888:338). Öte yandan dudaklar, burun ya da kulağa geçirilen çivi benzeri takılar, halkalar ya da tabağa benzer cisimler de kadınlar tarafından kullanılmaktadır. Abaka Kabilesinin Kanga kolundaki kadınlar, dudaklarına devasa süsler takarak ağızlarını gagaya benzetmekte, yürüyüşleriyle de kaşıkçı kuşlarını andırmaktadır (Emin Paşa 1888:381-382).

Dinkalar, tüm Afrikalı kadınlar arasında en güzel bulunan kadınlar olmuştur. Hassan, onların ince ve uzun olduğunu, olağanüstü dar bellerinin bulunduğunu, düz burunları, güzel yüz hatları ve mağrur gözleri ile oldukça farklı bir yapıda olduklarını ve hatta yanlarına koku şişesi olmadan yaklaşılan kabilelerden biri (Latukalar) olduklarını söylemektedir (Hassan 1893:57). Ayrıca dinka kadınlarının temiz ve düzenli yemek hazırladıklarını da belirtmiştir.

Fiziksel görünümle birlikte karakter güzelliği, toplumların güzellik anlayışında önemli bir ölçüttür. Bu bağlamda, Emin Paşa'nın 1883 yılında aldığı notlar, bu düşünceyi bir kez daha doğrulamaktadır. Paşa, Monbuttu kadınlarının kıyafetlerinin Batılı normlara göre kiliseye gitmek için pek uygun olmasa da, şefkatli ve uysal mizaçlarından dolayı genellikle Araplar tarafından tercih edildiğini söylemektedir (Emin Paşa 1888:197). Ayrıca o, bu kadınların Albino olmamalarına rağmen şaşırtıcı derecede açık bir ten rengine sahip olduklarını ve güzelliklerinin birçok yerde konuşulduğunu da belirtmiştir (Emin Paşa 1888:197).

Güzellik anlayışında dans da önemli bir ölçüttür. Zira kadınların olmadığı bir dans, Afrika'da düşünülemez. Nitekim günlük işler tamamlandıktan sonra Monbuttu halkı dans etmek için meydana toplanmakta, şef ya da onun en yaşlı oğlu yarım daire şeklinde oturan kadınların önünde dans etmekte ve bu esnada kadınlar da kollarını ve üst bedenlerini sallayarak ve yer yer şarkı söyleyerek ona eşlik etmektedir. Yerel halkın dansı ise erkeklerin iki sıra halinde büyük bir daire oluşturması ve kadınların da bu daire içerisinde şarkı söyleyerek dolaşmalarından oluşmaktadır (Emin Paşa 1888:210). Kederûland bölgesinde ise kadınların, sırtlarındaki dört ya da beş yaşındaki çocuklarıyla dans etmesi ve neredeyse hiç yorulmamasından bir hayli etkilenen Emin Paşa, onların fiziklerinin fit oluşunu dansa borçlu olduğunu düşünmüştür (Emin Paşa 1888:303). Njambara kadınları dans sırasında bile çıkarmadıkları parlak ve cilalı hançer benzeri bıçaklarıyla dikkat çekmektedir (Emin Paşa 1888:305).

Afrika'da kadınların güzellik, çoğu zaman kölelikle doğrudan ilişkilendirilmiştir. Özellikle Wahuma kadınları, açık tenli ve güzel bir yapıya sahip olmalarından dolayı birçok kabilenin baskınına uğramış ve bu durum da onların köleleştirilme riskini artırmıştır (Emin Paşa 1888:115). Buna karşılık Wanyoro kadınları alt kesici dişlerinin olmayışı, Wagandalı kadınlar ise doğuştan sağlık sorunlarına sahip olmaları nedeniyle daha az değer görmüşlerdir. Nitekim 1876'da 10-12 yaşında bir kız çocuğunun 30-40 pik madapolam karşılığında takas edilmesi, sonraki yıllarda bu değer iki katına çıkması dikkat çekicidir (Emin Paşa 1888:115). Söz konusu fiyat artışında I. Muteesa ve Kabrega'nın baskınları ile köle ticaretinin yaygınlaşması belirleyici olmuştur. Habeş kadınlarının ardından Wahuma kadınları da güzellikleri nedeniyle köleliğe sürüklenmiştir.

5. DOĞUM VE ÇOCUK BAKIMI

Avrupalı misyonerler, gezginler ve kaşifler Afrika'ya geldiklerinde yerli halkın doğum konusundaki bilgi ve uygulamalarını oldukça dikkat çekici, hatta kendilerinden bile daha başarılı bulmuşlardır. Bir hekim olarak Emin Paşa da gördüğü tüm uygulamaları ayrıntılı bir şekilde not etmiştir. Burada da kralların eşlerinin ve halktan kadınların doğumu şeklinde iki kategoride doğum hadisesi irdelenmiştir. Emin Paşa'ya göre Kral Kabrega'nın eşlerinden biri hamile kaldığında, bir *Matongali* çağrılarak kadın ona emanet edilmekte ve bu süreçte kadın, kendisine tahsis edilen ve geçimini sağlayacağı bir bölgeye gönderilmekte ve doğum yapana kadar burada kalmaktadır. Çocuk dört ya da beş yaşına geldiğinde annesiyle birlikte yeniden kralın yanına dönmektedir (Emin Paşa 1888:88). Söz konusu çocuk kız ise, annesi ile birlikte babasının evinde kalmaktadır (Emin Paşa 1888:88). Erkek çocuk ise kısa bir süre babasının yanında kaldıktan sonra *matongali* olarak atanmakta, anneleri ve baş vasileriyle birlikte ikamet edecekleri bölgeye gönderilmektedir (Emin Paşa 1888:89).

Unyoro halkının doğum esnasındaki bir uygulaması, Emin Paşa sayesinde tıp literatürüne girmiştir. Almanca yayımlanan bir gazete haberinde, bir çocuğun doğum pozisyonu ve burada karşılaşılabilecek güçlükler konusunda Emin Paşa'dan referans alarak şu bilgilere yer verilmiştir. “*Unyoro (Orta Afrika) sakinleri arasında, çocuğun başıyla çıkması uğurlu sayılır; ayakları çıkarsa, aile için felaket habercisidir. Çocuk yan yatıyor ve kolları yana dönükse, bebek yeniden konumlandırılır ve işi bilen ve bunun karşılığında hediyeler alan erkekler tarafından döndürülmeye çalışılır. Dışarıdan bir araçla dönüp dönmedikleri belirtilmese de bu muhtemeldir* (Die normale Kindeslage 1892:5)”. Emin Paşa'nın anlatımlarına göre hamile bir kadının doğum zamanı geldiğinde, olası her türlü senaryoya hazırlıklı olabilmek için tecrübeli kadınların hepsi doğuma yardım etmek

üzere çağrılmaktadır. Doğum yapacak olan kadın, topukları üzerine çömelerek dizlerini yana doğru açmakta, bir ya da iki kadın sırtını ve kollarını desteklemekte, ebe ise kadının karşısında oturarak bebeği karşılamaya hazırlanmaktadır. Doğum sürecinde rahim bölgesine yapılan ovma hareketleri doğumu kolaylaştırıcı bir teknik olarak kullanılmaktadır. Eğer bebeğin önce başı gelirse, bu aile için uğurlu sayılırken, ayaklarının önce çıkması durumunda hem kadın hem de ailesi için kötü bir alamet olarak kabul edilmektedir. Bebeğin kollarının önce çıkması durumunda, ebe doğuma müdahale ederek çocuğun dönmesini sağlamaya çalışmaktadır. Emin Paşa'nın bildirdiğine göre bu konuda tecrübeli erkekler bulunmakta ve bu hizmeti karşılığında ise hediyeler almaktadırlar (Emin Paşa 1888:82).

Kilise Misyoner Cemiyeti'ne bağlı olarak Orta Afrika'ya gelen R. W. Felkin, Bunyoro'da bir sezaryen ameliyata şahit olarak bu operasyonu ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Aktarımına göre ameliyat öncesi yerli bir şifacı, önce ellerini sonrasında kadının karnını temizlemek için muz şarabı kullanmakta, orta hat kesisi yapmakta, kanamayı azaltmak için dağlama, rahim kasılmasını önlemek için masaj uygulamakta, yaranın demir iğnelerle sabitlenmesinin ardından köklerden hazırlanan bir macunla pansuman yapılmaktadır. İşin enteresan tarafı, kadının tüm ameliyat boyunca uyanık olması ve sonrasında iyi bir şekilde iyileşmesidir (Davies 1959:50-51).

Doğum sırasında annenin ölmesi uğursuzluk olarak kabul edildiğinden, kadının karnı ve rahmi bıçakla kesilmekte ve bebek, sağ ya da ölü olduğu fark etmeksizin çıkartılmaktadır. Aksi takdirde köyün felakete uğrayacağından korkulmakta ve bu durumu bertaraf edebilmek için köy reisi de ineklere, keçilere ve kadınlara ceza uygulamaktadır (Emin Paşa 1888:81). Emin Paşa'nın aktardığına göre birçok kadın doğum sırasında muhtemelen plasentanın yırtılmasına bağlı kanamalardan dolayı hayatını kaybetmiştir. Doğum sonrası göbek bağı, göbeğe

oldukça uzak bir yerden keskin bir karnış parçasıyla kesilmekte ve bebeğin karnına bağlanarak kuruyuncaya kadar bırakılmaktadır. Bu sürecin hızlanması için göbek bağı sık sık yağla ovulmaktadır. Ayrıca erkek çocuğun plasentası, evin iç kısmındaki kapının sağ iç tarafa, kız çocuğunki ise sol iç tarafa gömülmektedir. Göbek bağı düşüne kadar anne ve bebek evden dışarı çıkmamakta ve anne tıraş olmamaktadır (Emin Paşa 1888:82). Bu arada yeni doğan bebek, ılık suyla yıkanmakta ve ardından kırmızı kil ve yağla ovulmaktadır. İsim koyma ve yıkama ritüelleri Buganda Krallığında da benzer bir biçimde uygulanmaktadır (Emin Paşa 1888:154). Doğan çocuk kızsı; bu aile için uğurlu sayılmaktadır. Zira evlenen bir kız, ailesine çeyiz kazandırabilecek ve ayrıca soyun devamını sağlayacaktır (Hassan 1893: 46).

Monbutta'da doğumlar yan pozisyonda gerçekleştirilmektedir. Plasentanın tutulması nedeniyle oluşabilecek zor doğum vakalarında vücuda ezilmiş ve aroması keskin bitkiler konmaktadır. Çocuğu ölü olarak doğan veya bir müddet sonra kaybeden annelere karşı büyük bir sempati söz konusudur (Emin Paşa 1888:208). Ayrıca buradaki kadınlar çocuklarına bakmak ve yemek pişirmek zorunda olsalar da tarla sürmek, çömlek ve hasır yapmak gibi ağır işleri hizmetçilerine yaptırmaktadır. Eşlerinin karar alma süreçlerinde de kadınlar oldukça aktiftir ve hatta kadınların nüfuzları bazen büyüklerin tavsiyelerine baskın çıkmaktadır (Emin Paşa 1888:208).

Agahr'da yeni doğmuş bir bebeğin göbek bağı yedi sivri çubukla kesilmekte ve çıkan kandan birkaç damla annenin diline sürülmektedir. İnanişâ göre herhangi bir tartışma sırasında anne çocuğuna beddua ederse bu sözler, çocuğun kanıyla boğulacak ve etkisi olmayacaktır (Emin Paşa 1888:337). Baba öfkeyle çocuklarına beddua edebilir, ancak bu sözlerin etkili olmayacağı düşünülmektedir.

Doğumdan sonra bazı ritüeller uygulanmaktadır. Doğumun beşinci günü, annenin bebeğiyle birlikte evin eşiğine oturmasına izin verilmektedir. “Eşikte oturtulması” gününde bir koyun kesilerek baba tarafından büyükbabanın, o ölmüşse anne veya baba tarafından büyükannenin ismi çocuğa verilmektedir. Genellikle iki isim konmakta; bunlardan biri rastgele seçilirken diğeri çocuğun bedensel bir özelliğine atıfla belirlenmektedir. İsim verme sırasında kesilen koyunun postu, bebeği taşımak için kullanılmakta ve bebek, annesinin sırtına bu post yardımıyla bağlanmaktadır. Çocuk yaklaşık 18. aya kadar emzirilmekte ve ardından süttten kesilmektedir. Süttten kesme sürecinde anne, göğüslerine acı bitki özleri sürerek çocuğun emmesini bıraktırmaya çalışmakta ve bu dönemde kocası ile cinsel ilişkiden de uzak durmaktadır (Emin Paşa 1888:82).

Doğan bebekler ikizse, ritüelleri de kendine özgü olmaktadır. Sağlıklı ikizlerin doğumu tüm köyde kutlanmakta, anneye her taraftan zengin hediyeler sunulmaktadır. İlk doğan çocuğa kız ya da erkek olmasına bakılmaksızın “Singoma”, sonrakine “Kato” adı verilmektedir. Hayatta kalan ikizlerin plasentası büyük bir toprak kaptaki sıvıya konarak avluda hızla inşa edilen küçük bir kulübeye bırakılmaktadır. Burada dört gün bekledikten sonra bir alay eşliğinde yüksek otlar arasında kurulmuş büyük bir kulübeye taşınarak burada muhafaza edilmektedir (Emin Paşa 1888:82). Ölü doğan ikizlerin plasentası ise toprak bir kabın içerisine konularak annenin kulübesinde tutulmakta ve çürüyünce kadar burada kalmaktadır. Bu süreç boyunca avluda mini bir kulübe inşa edilmekte, başına bir erkek konarak sırtlanların gelmesine karşılık nöbet tutturulmakta ve sonra plasenta ile birlikte dışarıya bırakma işlemi yapılmaktadır. Bu terk edilme işleminin süresi keyfidir ve bu süre zarfında ev halkı tıraş olmadığı gibi yas tutma işareti olarak da insanlardan uzak durmaktadır. Belirlenen süre tamamlandığında ise kadınlar ve erkekler saçlarını kesmekte, bilezik gibi tüm takılarını bir

müddet takmamaktadırlar. Nihai olarak doğumun gerçekleştiği kulübe yakılarak bu uğursuzluk bertaraf edilmektedir (Emin Paşa 1888:82).

İkiz bebeklerin doğumu Agahr gibi bazı bölgelerde ise uğursuzluk olarak kabul edilmekte ve hatta doğumda ikizlerden biri ölürse bu durumu bertaraf etmek için keçi kurban edilmektedir (Emin Paşa 1888:337).

Yeni doğan zenci çocukların ten renginin ne olduğu konusunda yapılan ilmi tartışmalarda da Emin Paşa referans gösterilmiştir. Schiller-Tietz, yeni doğan zenci çocukların renklerinin belirgin bir şekilde beyaz olmasalar da renklerinin daha açık olduğunu ve bir müddet sonra da kabilesinin rengini aldığını belirtmiş ve bu iddiasını Emin Paşa'nın güneyde yaşayan Matokaların tenlerinin daha açık renkte olduğu izlenimlerine dayandırmıştır (Die Hautfarbe der neugeborenen Negerkinder 1901). Öte yandan her bir kabilenin ten renginin farklı olabileceği ve hatta tek bir kabile içerisinde bile farklı renklere sahip kişilerin olduğu da belirtilerek temkinli bir açıklama yapılmıştır.

Afrika kıtasındaki kabilelerde² bir annenin çocuğunu ne zamana kadar emzirdiği ve ilk katı gıdaya nasıl başladığı yönünde bilgiler de Emin Paşa sayesinde Avrupa'ya aktarılmıştır. Esasen bu bilgiler bazı seyyahlar tarafından dillendirilse de bir doktor olması hasebiyle Emin Paşa'nın aktarımları daha değerli bulunmuştur. Onun Yukarı Nil'in doğusundaki Lattuka kabilesine ilişkin gözlemlerine göre, zenci bir anne çocuğunu üç yaşına kadar ve hatta daha uzun süre emzirmekte; katı gıdaya ise ilk dişlerin çıkmasından sonra geçilmektedir (Babies in Afrika 1889:2). Ayrıca burada çocuklara öncelikle ayran verilmekte,

² Wanyamwest kabilesi bu durumun dışındadır. Bu kabilede bebek doğar doğmaz annesi tarafından ağzına un lapası doldurulur, ağzı ve burnu bu lapayla dolan bebek yaşamak için bu lapayı yutmak zorunda kalır. Habere göre *sevgisiz bir yöntem* olarak tarif edilen bu usul, yine de istenen sonucu vermektedir. Bk. *Südsteirische Post*, "Babies in Afrika" (11 Ocak 1889), 2.

dişlerin çıkmasından sonra süt ve un lapası yedirilmekte, ancak hijyen sorunları nedeniyle bebekler sıkça bağırsak problemleriyle ve hatta ölümle yüz yüze kalmaktadır (Babies in Afrika 1889:2).

Unyoro'daki toplumsal inanışa göre bir çocuğun üst kesici dişlerinin alt kesici dişlerinden önce çıkması, uğursuzluk belirtisi olarak düşünülmektedir. Böyle bir durumda çocuğun korunması ve uğursuzluğun giderilmesi amacıyla büyücü çağrılmakta, çeşitli ritüel danslar icra edilmektedir. Bu hizmetinin karşılığında ise büyücüye bir keçi verilmektedir (Emin Paşa 1888:92).

Emin Paşa'nın çocuk bakımı konusunda Avrupalı annelere tavsiye niteliğinde bazı tespitleri vardır. Çocukların ağlaması ve onların sakinleştirilmesi üzerine yazılan bir makalede onun söz konusu tespitlerinden bazı alıntılar yapılmıştır. Emin Paşa, Afrikalı annelerin çocuklarının ağlamasına müdahale etmediğini, çocuklarını yoruluncaya ya da kendileri duruncaya kadar ağlamasına izin verdiklerini belirtmiştir (Beruhigungsmittel in der Kinderstube t.y.). Söz konusu haberde bu durum, Alman annelerle karşılaştırıldığında farklı bir yaklaşım olarak değerlendirilmiş; Alman bir annenin böyle bir durumda çocuğunu susturacağı ya da sallayarak uyutacağı ve ayrıca çocuğun belirli bir ihtiyaçtan dolayı ağladığını düşündüğü yönünde bir değerlendirme yapılmıştır. Ayrıca günümüzde de olduğu üzere bebeklerde görülen kolik ve vücut kasılmalarına karşı da halk arasında çeşitli yöntemler uygulanmıştır. Örneğin Emin Paşa, bu tür rahatsızlıklara karşı kulübede ağaç kabuğundan yapılmış bir bezin içerisine özenle saklanmış bir piton iskeletinin bulunduğunu, kolik ve kasılmaları olan çocuklara bu iskeletten bir parçanın vücutlarına bağladığını ve bunun da halk arasında kesin çare olarak söylendiğini notları arasına almıştır (Emin Paşa 1888:45).

Emin Paşa, Afrika toplumlarında Albino olarak dünyaya gelen ve kötü şansın habercisi olarak kabul edilen ve safkan

olmadıkları iddia edilerek toplumdan dışlanan çocuklara da notlarında değinmiştir (Emin Paşa 1888:61). O, böyle bir çocukla Buganda'da karşılaşmış ve tedavi etme imkânı bulmuştur. Ayrıca bu ülkede kardeşlerin birbiriyle evlendiğini ancak bunun Albino hastalığının nedeni olarak gösterilemeyeceğini de belirtmiştir. Onun notlarında cüce ya da kambur bireylerin de toplum içerisinde görüldüğü belirtilmektedir (Emin Paşa 1888:61).

Bu kadar uzun doğum ritüeli anlatmasına rağmen Emin Paşa, kadınların Afrika toplumunda hızlı yaşlandığını, pek çoğunun kısır olduğunu, çocuk sahibi olanların çoğunun iki ya da üç çocuğunun olabildiğini, erkeklerde ise gelişim geriliğinin bir tür kalıcı anomali olarak sıkça görüldüğünü söylemektedir (Emin Paşa 1888:82). Öte yandan doğum sonrası ölümlere de sıkça rastlanmaktadır. Bir evin önüne, süzgeç gibi deliklerle delinmiş ve saman çöpleriyle doldurulmuş bir kabak yerleştirildiğini ve bunun da defalarca doğum yapmış ancak çocuklarının hepsini kaybetmiş bir kadının durumuna çare bulabilmek amacıyla yapıldığını belirtmiştir (Emin Paşa 1888:229-230). Buna karşın Monbuttu kadınları doğurganlıklarıyla bilinmektedir. Çok çocuğun bir nimet olarak kabul edildiği bu toplumda kız çocuklarının sayısı erkek çocuklarından daha fazladır. Kısırlık bir utanç olarak görülmekte ve bu hale sahip kadınların baba ocağına geri dönmesi ya da kumalarını kabul etmesi istenmektedir (Emin Paşa 1888:207).

Erkeklerinin kadınlara kıyasla daha zarif ve estetik bir görünüme sahip olduğu yapıda belirtilen Latuka'da, doğurganlık oranı yüksektir. Çoğu kadın üç ya da dört çocuk dünyaya getirmekte ve hatta dokuz çocuk sahibi olan kadınlara da rastlanılmaktadır (Emin Paşa 1888:236). Nadiren de olsa ikiz doğumlar, toplumda uğursuzluk alameti olarak yorumlanmıştır. Bu durumun babaya kötü şans getireceğine inanılmaktadır. Örneğin, ikizlerin doğumu esnasında baba bufalo avına giderse inanişına göre ya orada yaralanacak ya da öldürülecektir. Bu

nedenle böyle bir deneyimi olan erkekler, karısı ya da köydeki başka bir kadın doğum yapana kadar köyden ayrılmamaktadır. Öte yandan ikiz çocuklara diğer zenci kabilelerde olduğu üzere onlara özel bir isim verilmemekte ve herhangi bir ayrıcalık tanınmadan diğer çocuklarla birlikte büyümeleri sağlanmaktadır (Emin Paşa 1888:236). Vita Hassan da ikiz doğumların sadece insanlarda değil hayvanlarda da tahammül edilemeyen bir hadise olduğunu, insanlara katlanmak zorunda kalınırken hayvanların ise yavrularıyla öldürüldüğünü söylemektedir (Hassan 1893: 58).

6. KADINLAR VE HASTALIKLAR

Emin Paşa hem diplomatik elçilik olarak gönderildiği hem de Hatt-ı İstivâ valiliği yaptığı dönemlerde bölgelere gerçekleştirdiği seyahatlerde yerel halkın sağlık durumunu, hastalıklarını ve uygulanan tedavi yöntemlerini gözlemleme fırsatı bulmuştur. Özellikle mikroskobik sineklerin neden olduğu sağlık sorunlarına dikkat çekmiştir. El ve ayaklarda hafif şişlikler ve hafif ateşle başlayan bu şikayetler küçük, sert yumruların ortaya çıkmasıyla kendisini daha belirgin hale getirmiştir. Bu sineklerin muzlarla ilişkilendirildiğini belirten Paşa, Buganda'da üç çeşit muzun olduğunu ancak bazı bölgelerde bunların çeşidinin ona kadar çıktığını söyleyerek bu düşüncayı teyit etmiştir (Emin Paşa 1888:444).

Kadın sağlığına dair gözlemlerinde ise Emin Paşa, doğum esnasında yaşanan ölümleri ve yaşam koşullarına bağlı hastalıkları öne çıkarmıştır. Örneğin Bari kadınlarında, her iki dizde patella öncesi mukozal keselerin olağanüstü derecede büyümesinden hatta bazen bir portakal büyüklüğüne gelmesinden kaynaklanan bir şekil bozukluğu hastalığına işaret eden Paşa, bu durumun diz çökerek yapılan gündelik işler ve evlerin alçak girişleriyle ilişkili olduğunu belirtmiştir (Emin Paşa 1888: 5). Bunun yanı sıra bu kadınların meme ölçülerinin eşit olmadığını,

her iki cinste de göbek bağının yanlış kesilmesinden kaynaklanan göbek fıtığı görüldüğünü, hidrosel ve skrotal fil hastalıklarının mevcut olduğunu, özellikle hidrosele daha sık rastlanıldığını, frengi hastalığının yaygın olduğunu ve kollar üzerine yapılan inokülasyon uygulamaları ile hastalıktan korunmaya çalıştıklarını da aktarmıştır (Emin Paşa 1888:5).

Monbottu toplumunda da benzer biçimsel bozukluklar gözlemlenmiştir. Emin Paşa'ya göre kadınlar ve erkekler, kulaklarından büyük bir parça kesmekte ve hatta bu nedenle Araplar tarafından *Garagir* olarak adlandırılmakta ve ayrıca üst ortadaki iki kesici dişi üçgen oluşturacak şekilde törpülemektedirler (Emin Paşa 1888:210).

Emin Paşa'nın notlarının da bir kez daha teyit ettiği üzere iklim ve coğrafya, yerel halkın yaşam biçiminde belirleyici bir rol oynamaktadır. Söz konusu şartlara bağlı olarak Unyoro ve Buganda halkı yarım küre şeklinde ya da saman yığınlarıyla inşa edilen kulübelerde yaşamaktadır. Ancak bu yapılarda yaşayan termitler nedeniyle ciddi sağlık sorunları ortaya çıkınca yerel halk çözümü, bu böcekleri besin olarak tüketmekte bulmuştur. Ayrıca Unyoro'da kadınların ve erkeklerin toprak yeme alışkanlığı, termitlerle de ilişkilendirilmiştir. Zira yerel halkın özellikle termitlerin ağaç gövdelerinde açtıkları oyuklardaki toprağı daha çok tercih etmekte ancak yerdeki toprağı yemektedir (Emin Paşa 1888:73). Bu alışkanlığın, cilt ve saç renginde değişimlere, kilo kaybına ve nihayetinde ise ölüme neden olduğu belirtilmiştir (Emin Paşa 1888:73).

Bölgedeki en yaygın hastalıklardan biri de frengidir. Emin Paşa, bu hastalığın Unyoro ve Uganda krallıkları ile birlikte Afrika'nın farklı bölgelerinde de sıkça rastlandığını, hastalığın pigment kaybına neden olduğunu ve özellikle kadınlarda deride geniş beyazımsı lekeler oluşturduğunu gözlemlemiştir. Ancak hastalığın nedeni ve tedavisi konusunda kesin bir bilgiye

ulaşamamıştır (Emin Paşa 1888:31). Bu hastalığın yanı sıra “Drakunkuliyaz (Gine solucanı hastalığı)” da sıkça rastlanan bir diğer enfeksiyon olarak kaydedilmiştir. Bazı bireylerin bu hastalığa karşı bağışıklık kazanırken bazılarının ise uzun süre mustarip olduğu ifade etmiştir (Emin Paşa 1888:31). Vita Hassan ise en iyi gözlere ve diş yapısına sahip Sudanlıların “Medina solucanı” adını verdikleri bir hastalıktan mustarip olduklarını ve bu hastalığın Araplar aracılığıyla bölgeye yayıldıklarına inandıklarını ancak ölümcül olmadığını belirtmiştir (Hassan 1893:33). Öte yandan Hassan, Lado’da kaldığı süre boyunca nadiren ateşli hastalıklar, bir tifüs ve iki safra kesesi ve birkaç frengi vakası ile karşılaştığını da sözlerine eklemiştir. Paşa, ateş, solucan vb. gibi hastalıklardan dolayı oluşan iltihaplı şişliklerin yanı sıra bezelerde pullanma ve hıyarcıklı yaralar için papaya yapraklarının mükemmel lapalar olduğunu ve hatta tüm ilaçlara tercih edeceğini de vurgulamıştır (Emin Paşa 1888:459).

Afrika toplumlarında nedenleri tam olarak bilinmeyen hastalıklardan birisi de epilepsidir (Emin Paşa 1888:92). Ayrıca oldukça korkulan bir hastalık olan çiçek hastalığı da aralarında kadınların bulunduğu birçok kişinin ölümüne yol açmıştır. Emin Paşa ayrıca ülser vakalarının bitkisel maddelerle tedavi edilmeye çalışıldığını, ancak bu uygulamaların çoğu zaman hastalığın seyrini daha ağır hale getirdiğini belirtmiştir (Emin Paşa 1888:92).

Cilt hastalıkları da Emin Paşa’nın notları arasında olmuştur. Her kadının çocuğu ile birlikte oturduğu, kendisine ait bir tahıl ambarının bulunduğu küçük kulübelerin önünde çok küçük, biraz süslü ve içinde birkaç kemik parçasının bulunduğu minyatür bir kulübenin ve bunun yanında konumlandırılan küçük bir yatağın, cilt hastalıklarına karşı çare olarak kabul edildiğini söylemiştir. Schuli ve kısmen Madiland’daki evlerdeki tahtakurularının varlığının, bu hastalıkların olası sebepleri arasında olabileceği düşünülmüştür (Emin Paşa 1888:266-267).

Kısırlık, Afrika toplumlarında bilinen ciddi bir rahatsızlıktır. Emin Paşa, çocuk sahibi olmak isteyen Monbuttuların siyah bir toz kullanarak kısırlığa çare bulduklarını iddia ettiklerini söylemektedir. Söz konusu toz, biri turpa benzeyen iki kökün yakılmasıyla elde edilmekte; ayrıca kulübelerin yanına dikilen ve afrodizyak etkisi olduğuna inanılan bir bitkinin ezilmiş yaprakları da içeceklerine karıştırılarak tedavi tamamlanmaktadır. Bu bitkinin soğanlarından dört adet getirdiğini belirten Paşa, bunların dikimini yapmıştır (Emin Paşa 1888:459).

Vahşi hayvan saldırıları nedeniyle meydana gelen küçük yaralar da ciddi bir sağlık sorunu haline gelebilmektedir. Hassan, bir askerin eşinin yüzü ve boynunun leopar tarafından parçalandığını ve bu nedenle hastaneye getirildiğini ve kendisi müdahale edemediği için Emin Bey'i arayarak ona ne yapması gerektiğini sorduğunu, onun da sadece soğuk su ile müdahale etmesi gerektiğini önerdiğini söylemiştir. Ertesi gün kadının yarası, küçük kurtçuklardan ibaret bir hale gelmiş ve bunlar cımbızla tek tek temizlendikten sonra karbolik solüsyon ile yıkanmıştır. Nihayet bu tedaviye devam edilmiş ve kadın otuz dokuz gün sonra taburcu edilmiştir (Hassan 1893:32-33).

7. KADINLAR VE MESLEKLERİ

Emin Paşa'nın Uganda ve Unyoro krallıklarına dair gözlemleri, kadınların mesleki çeşitliliğine dair de çarpıcı bilgiler sunmaktadır. Krala ve yüksek rütbeli şeflere eş olan, gündelik yaşamda herhangi bir iş ile uğraşmayan kadınların yanı sıra çeşitli üretim ve hizmet alanlarında aktif biçimde çalışan kadınlara da sıkça rastlandığı aktarılmıştır. Bu kadınların önemli bir kısmı tarım ve hayvancılıkla uğraşırken nadiren de olsa büyücülük ve fahişelik yaparak yaşamlarını sürdürenler de olmuştur.

Başlık paralarının öküz ya da inek adedince belirlenmesi hayvancılığı önemli kılarken, temel fiziksel ihtiyaçlardan biri olan beslenmenin karşılanması amacıyla yapılan tarımsal faaliyetler, kadınların bu alanda da aktif roller üstlenmelerine zemin hazırlamıştır. Bu iki geçim kaynağı ve bunlara bağlı olarak yapılan hizmetler, yalnızca Afrika toplumlarında değil farklı coğrafyalarda da yaygın biçimde gözlemlenmektedir. Emin Paşa da seyahatnamesinde uzun uzun Uganda ve Unyoro krallıklarındaki yetiştirilen ürünlerden bahsetmiş ve kadınların da bunların üretiminde yer aldıklarını belirtmiştir. Öyle ki sadece sebze ve meyve yetiştiriciliğinde değil tütün ve içki yapımında kullanılan ürünlerin üretilmesinde ve hatta tüketilmesinde de kadınların daha büyük bir orana sahip olduğunu söylemiştir. Örneğin Toa bölgesinden bahsederken buradaki kadınların buğdayın yetiştirilmesinden un haline gelinceye kadar her aşamasından sorumlu olduğunu ve kilden kap-kacak yaptıklarını anlatmıştır (Emin Paşa 1888:148). Nitekim Emin Paşa'nın yanında bulunan Mssige adlı bir kişiyle başında içi fasulye dolu bir testi taşıyan kadın arasındaki şakalaşmanın yanlış anlaşılması, kadının adamı yaralaması ve sonrasında cezaya mahkûm edilmesi (Emin Paşa 1888:68), kadınların tarımsal faaliyetlerin merkezinde olduğunu göstermesi açısından kayda değer bir bilgidir.

Hayvancılık bağlamında Dinka kabilesi, Afrika'da kadınların sürüleri sağmalarına izin verildiği tek zenci kabiledir (Emin Paşa 1888:342). Bunun yanı sıra, kadınların tuz üretiminde de erkeklere yardımcı olduğu gözlemlenmektedir. Tollogo Dağı eteklerindeki tarlalardan temizlenen otlar, kadınlar ve kızlar tarafından yakılmakta ve külleri ise tuz üretiminde kullanılmaktadır (Emin Paşa 1888:215). Öte yandan çömlekçilik ve ölü ritüellerinde kullanılan çamur sıvama işlemleri gibi el sanatları da kadınların uzmanlık alanları arasında yer almaktadır (Emin Paşa 1888:229).

Diğer meslek alanlarından biri olan büyücülük, yalnızca kadınlara özgü bir uğraş olmayıp, erkekler tarafından da icra edilmektedir. “*I. Muteesa’dan sonra tanıdığım tek zenci prens*” dediği Wawitu prensi Ansina’nın sarayında büyücülerin daima bulunduğunu belirten Emin Paşa, neredeyse her bir kabilede bir kadın büyücünün olduğunu belirtmiştir (Emin Paşa 1888:285). Bu kadınlar, tüylü ve deniz kabuklarından yapılmış fantastik bir başlık takarak kendilerini fark edilebilir hale getirmekte, evlere ve tarlalara konulmak üzere muska ve tılsımlar yazmaktadır (Emin Paşa 1888:82). Bazı bölgelerde ise büyücüler kahverengi ve siyah boyalı ninja kıyafetlerine benzer kostümleri tercih etmekte, üstlerine keçi, koyun, leopar veya su samuru derileri giymekte ve başlarını ise her türlü olası ve olanaksız şeylerle çirkin bir şekilde süslemektedirler (Emin Paşa 1888:285).

Muskaların, tılsımların ve sihirli olduklarına inandıkları iksirlerin büyük rağbet gördüğünü belirten Emin Paşa bunları yapan biriyle şahsen tanıştığını belirtmiştir. Onun ifadesine göre gece geç saatlerde kendisini ziyarete gelen bir büyücü kadın, elindeki delikli kabağa üfleyerek çadırına girmiştir. Anlatımına göre bu kadın; küçük el ve ayaklara, donuk ve ifadesiz bir yüze ancak çarpıcı derecede güzelliğe sahipti ve rengarenk keçi derilerine sarılı, taş, boynuz ve deniz kabuklarıyla süslü kıyafetler giymişti (Emin Paşa 1888:38). Rienga halkı arasında ise saçları pamuk ipliklerle uzun bukleler halinde örülmüş ve inci takılarla süslenmiş bir büyücü kadından bahsedilmiştir (Emin Paşa 1888:136). Bu kadınlar, falcılık ve muska yapımı haricinde müzik gösterileriyle geçinmekte, gezgin ve evsiz bir yaşam tarzı benimsemektedirler (Emin Paşa 1888:38).

Büyücü kadınların Afrika toplumunda önemli hale getiren unsurlardan birisi de insanların dilden dile kulaktan kulağa aktardıkları yarı mitolojik efsanelerdir. Unyoro’da Mavi Nil boyunca yarı insan yarı sırtlan şeklinde bir yaratıktan, Fatiko’da geceleri leoparlara dönüşen köy sakinlerinden bahsedilmesi, bu

tür anlatıların halk arasında ne kadar yaygın olduğunu göstermektedir (Emin Paşa 1888:260-261).

Emin Paşa'nın aktarımlarına göre büyücü kadınlar, yiyecekleri ya da eşyayı büyüleyerek kişilerin acı çekmesine neden olmaktadır. Büyü yapılan bireyler şiddetli bir karın hastalığına yakalanmakta, ancak büyücü kadına götürülüp onun tarafından kurbanı üç defa tükürülmesiyle büyü'nün etkisinin geçtiği belirtilmektedir (Emin Paşa 1888:92). Ayrıca nazar olarak nitelendirilebilecek kötü bakışların hem kadınlar hem de erkekler arasında oldukça yaygın olduğuna da değinilmektedir. Bununla birlikte batıl inançların her iki krallıkta da oldukça popüler olduğu rivayet edilmektedir. Örneğin bir baykuşun evin yanında ötmesi; hane halkından birinin öleceğinin, kuyruksallayan ötüyorsa; haneye misafir geleceğinin belirtisi olarak görülürken, cinsel ilişki esnasında giyilen su samuru derisinin de kişiye güç vereceğine inanılmaktadır (Emin Paşa 1888:93).

Toplumda “kamusal kadınlar” ya da “umumi kadınlar” olarak tanımlanan fahişelere, Emin Paşa'nın notlarında da ayrı bir yer tutmuştur. Paşa, ikamet ettiği bir bölgede elinde tahta mızıkalarla birkaç kadının gecenin geç saatlerinde bir şeyler çalarak çadırına geldiğini ve hatta onun ifadesiyle kuşatıldığını aktarmaktadır. “Böylesine bir tacizden şikâyet edemem” diyerek bu durumdan son derece memnun olduğunu belirtmiştir (Emin Paşa 1888:33).

Bu mesleği yapan kadınların bir kısmı Unyoro Kralı Kabrega'nın kadınlarına hizmet etmekte ve burada dans ve fiziksel yetenekleri ile dikkat çekmektedirler (Emin Paşa 1888:85). “Branga” adı verilen bu kadınlar, gündüz buradaki görevlerini yaptıktan sonra geceleri serbest bırakılmakta ve tercih ettikleri bir erkekle de birlikte olabilmektedir. 4-5 gün bir erkeğin yanında kalabilmeleri için ihtiyaçları bu erkek tarafından karşılanmalıdır. Söz konusu ihtiyaçlar ya da talepler; deniz

kabuğu ya da ağaç kabuğundan üretilmiş kumaşlar, işlenmiş deri, sığır ve hatta köle gibi çeşitli ödeme yollarıyla giderilmektedir. Verilen miktarın yetersiz olması durumunda kadınlar doğrudan Kral Kabrega'ya giderek birlikte olduğu erkeği şikayet edebilmekte ve çoğu zaman kararlar onların lehine çıkmaktadır (Emin Paşa 1888:85). Zira bu kadınlar elde ettikleri servetle bağımsız yerleşim alanları kurmakta ve hatta kralın kölelerinden biriyle de evlenebilmektedirler. Fahişelik yapan kadınlardan doğan çocuklar doğrudan kralın kölesi sayılmakta; erkek çocuklar “Vagaraeggara” adı verilen saray gençleri arasına alınmakta ve yetişkin olduklarında kralın muhafız birliklerinde görev almaktadırlar (Emin Paşa 1888:85). Gayrimeşru doğmuş olmasına rağmen bu durum onların sosyal statülerine olumsuz bir etki yapmamaktaydı. Kız çocuklar ise genellikle annelerinin mesleğini yapmakta ve Kabrega'nın kölesi sayılmaktaydı (Emin Paşa 1888:85).

8. MİSYONERLİK VE KADINLARA ETKİSİ

Afrika'da sömürgecilik faaliyetlerinden sadece yönetimler değil bölge halkı da derinden etkilenmiştir. Buganda Kralı I. Muteesa'nın, Zanzibarlı Arap tüccarların etkisiyle çevre kabileleri İslam'a yönlendirmeye çalışması, ardından Fransız ve İngiliz misyonerlerle yakınlaşarak Hristiyanlığı benimsemesi, iktidarını pekiştirme stratejisinin bir parçası olarak değerlendirilmelidir. Ancak bu süreçte, Hristiyan olmayanlara yönelik ağır zulümler uygulanmış; kadınların da aralarında bulunduğu birçok kişi diri diri yakılmıştır. Bu örnek, İngilizlerin Afrika'daki sömürge politikalarını anlayabilmek için mühimdir. Zira onlar doğrudan yönetim yerine yerel bir lider aracılığıyla görünürde özerk, gerçekte ise İngiliz çıkarlarına bağlı bir otorite tesis etmişlerdir.

Unyoro ve Bugandalı kadınlar, misyonerlerle direk temastan ziyade dolaylı olarak görüşmüşlerdir. Emin Paşa'nın buradaki izlenimlerinden yola çıkarak kadınların, kralın ya da şefin gözetiminde bu insanlarla yakın ilişkiler kurmaktan çekinmediği görülmektedir. Bu arada nadiren de olsa söz konusu krallıklara mensup bazı kimselerin bölgeye gelen kaşifler ve gezginlerin yanında hamal olarak görev aldığını ve eşlerini de yanlarında götürdükleri kaydedilmiştir. Kabileler arası mücadelelerin, kadınları değerli bir ganimet konumlandırması, bu yolculuklara eşlerin dahil edilmesini zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda Alman Emin Paşa'yı kurtarma operasyonunun başında bulunan Peters'in ekibindeki 85 hamaldan 13'ü eşleriyle birlikte bu yolculuğa katılmıştır (Peters 1891:66).

Misyoner kaşiflerin, Avrupa'daki kadınlara karşı asla yapamayacakları davranışları Afrika'dakilere rahatlıkla sergiledikleri gözlemlenmiştir. Bu bağlamda cinsel şiddet, zorlayıcı tutumlar ve istismar, sömürgecilik döneminin en karanlık yönlerinden biri olarak dikkat çekmektedir. *Alman Kurtarma Seferi*'nin başında bulunan Peters'in Galla Sultanı Hujo'ya, Alman himayesini kabul ettirttikten sonra öldürtmesi ve sultanın eşleri olduğunu iddia ettiği 23 kadını kendi yanına alması ve içlerinden birine tecavüz etmesi (Peters 1891:133-34), bu duruma gösterilebilecek örneklerden sadece biridir. Nitekim onun eylemleri bununla da sınırlı kalmamış, küstah olarak tanımladığı Wandorobbo halkından olan ve kuyudan su çeken 11 kadını haremine katmış, onları kurtarmaya gelen kabile üyelerini silah zoruyla püskürtmüş ve nihai olarak kızlara karşılık 5 koyun alarak kısmi bir uzlaş sağlanmıştır (Peters 1891:156-59).

Avrupalılar her ne kadar kölelik karşıtı eylemlerde ve söylemlerde bulunsalar da, esasen kendilerine ait bir kölenin bulunmasından en çok da onlar hoşnut olmuştur. Vita Hassan, Afrika'daki tüm Avrupalıların, kaşiflerin ve devlet yetkililerinin mutlaka köleleri olduğunu ve kölesiz bir yaşamı Sudan'da

tahayyül bile edemediğini söylemiştir. Öyle ki kendisi de yemek yapma konusunda mahir bir kölesini Emin Bey’e hediye etmiştir. Hassan’ın söylemlerinde hiçbir Avrupalının kölelik sistemine karşı bir tepkisi olmadığını ve hatta kendi şahsında “siyahilerin taklit yeteneği şaşırtıcıdır. Bir şeyi gözlerinin önünde iki kez gösterdikten sonra onların bunu akıllarında tutması ve mükemmel derecede yapması şaşırtıcıdır” diyerek kölelerden duyulan memnuniyeti kısaca özetlemiştir (Hassan 1893:27). Bununla birlikte misyonerlerin kölelere duyduğu ihtiyacı “bu ülkelerde köle satın alınmasaydı Avrupalılar ne yapardı? Durrasını kim öğütür, hamurunu kim yapar ve ekmeğini kim pişirirdi? Yakacak odununu dağlarda, ormanda ve çölün dikenli çalılıklarında kim arardı?... Dolayısıyla özgürlük ve eşitlik gibi insani teorileri uygulamaya koymak imkansızdır” ifadeleriyle anlatmıştır (Hassan 1893:28).

Misyonerlerin temel amacı, bölge halkını Hıristiyanlaştırılmak ve din kardeşliği söylemi üzerinden Afrika’nın zenginliklerini kolaylıkla Avrupa’ya taşımayı kolaylaştırmaktır. Fakirlik, şiddet ve çatışmalar nedeniyle sahipsiz kalan çocukların hamisi çoğunlukla misyonerler olmuştur. Bu çocukların yetiştirilmesi yalnızca insani bir yardım girişimi olarak değerlendirilmemelidir. Aynı zamanda bu durum, misyonerlerin uzun vadeli stratejilerinin bir parçasıdır. Zira bu süreç, Afrika’nın gelecekteki yerli misyoner kuşağını oluşturmakta ve böylelikle sömürge politikalarını yıllar geçse de kalıcı hale getirmektedir. Bu bağlamda kız çocuklarının misyonerlerin faaliyetlerinden ne denli etkilendiğini göstermek için bir gazete haberine değinmek yeterli olacaktır. Haberde, Bayan Xav. Geyer adlı bir kadın misyonerin, 13 Aralık 1895 tarihli mektubunda Rosina adlı zenci bir kız, bir kontese tanıtılmaktadır (Geyer 1896:1). Rosina’nın babası, Emin Paşa’nın memurlarından biridir ve Stanley’in onu bulmasına kadar da yanında kalmıştır. Haberde dikkat çekici olan nokta, besleme

olarak verilmek istenen bu kızcağızın Emin Paşa ve maiyetindekilerin zorlu yolculuğu esnasında Dufile’de, 1888 yılının Şubat ayında doğması ve ona Arapça Uarda (Warda) isminin verilmesidir. Kahire’ye geldikten kısa süre sonra annesini çiçek hastalığından kaybeden Rosina, üvey annesinden gördüğü ağır muamele sonucu bir gözünü kaybetmiş; babası tarafından terk edilerek misyoner bir eğitim merkezine bırakılmıştır. Bir yıllık eğitimin ardından vaftiz edilen bu kıza, Arapça ismine uygun olarak *Rose* ya da *Rosina* ismi verilmiştir. Mektubun gönderildiği esnada Gesira’daki rahibe enstitüsünde kalan bu kızcağızın Salzburg Afrika Derneği’ne gönderilmeye çalışıldığı görülmektedir (Geyer 1896:2). Bu örnekten hareketle sömürgeci yapıların yalnızca siyasi yönetimleri değil, kadınların ve kız çocukların da aralarında bulunduğu yerel halkın yaşamında da köklü değişikliklere yol açtığı görülmektedir. Nitekim bu çocukların bir kısmı Avrupa’daki kiliselerin ayak işlerini yapmak ya da kilise bağışçılarını her türlü memnun etmek üzere gönderilmiştir.

Sonuç

Emin Paşa’nın seyahatnamesi ve dönemin diğer tanıklarının notlarını merkez alarak hazırlanan bu çalışma, sadece Afrika’daki kadınların toplumsal rollerini değil aynı zamanda günlük yaşamlarını ortaya koymak için de hazırlanmıştır. Dolayısıyla evlilikler, düğün merasimleri, doğumlar ve ad koyma gibi ritüeller anlatılmış ve ayrıca kadınların hastalıklarından, mesleklerinden de bahsedilmiştir. Kadınlar ve güzellik algısı, birbirinden pek de uzak düşünülmemesi gereken kavramlardır. Nitekim Afrika’da da güzellik, farklı unsurlarda aranmış ve günümüze kadar da bu anlayış devam ettirilmiştir. Çalışma, misyonerlik faaliyetlerinin kadınlara ve kız çocuklarına etkisi üzerinde de durmuş ve dünyanın birçok yerinde olduğu üzere kaos ve kriz ortamlarından en çok da kadınların etkilendiği örneklerle gösterilmeye çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

- Aus Afrika. 1876. *Grazer Zeitung*.
- Babies in Afrika. 1889. *Südsteirische Post*, Ocak 11, 1-2.
- Beruhigungsmittel in der Kinderstube. t.y. *Blatt der Hausfrau*, 3.
- Davies, J. N. P. 1959. "The Development of 'Scientific' Medicine in the African Kingdom of Bunyoro-Kitara". *Med. Hist.* 3(1).
- Die Hautfarbe der neugeborenen Negerkinder. 1901. *Leitmeritzer Zeitung*, Eylül 18, 11-12.
- Die normale Kindeslage. 1892. *Hebammen-Zeitung*, Nisan 30.
- Dinse, P. 1897. "Emin Pascha". *Maehrisches Tagblatt*, Aralık 1, 1-3.
- Doktor Şinibçer? Nam-ı diğer Emin Paşa. 1306. *Mısır*, 1-3.
- Ehrfurcht vor den Dicken. 1904. *Freie Stimmen*, Eylül 17, 1.
- Emin Paschas Geheimniss? 1894. *Die Presse*, Haziran 9, 9.
- Emin Paşa. 1888. *Eine Sammlung von Reisebriefen und Berichten Dr. Emin Pascha's*. editör G. Schweinfurth ve F. Ratzel. Leipzig: F. A. Brockhaus.
- Erdoğan, Emine. 2021. *Afrika Seyahatlerim*. İstanbul: Turkuaz Yayınları.
- Geyer, Xav. 1896. "Aus Afrika". *Salzburger Chronik*.
- Gray, John, ed. 1964. "The Diaries of Emin Pasha- Extracts VII". *The Uganda Journal* 28(1):75-99.
- Hansal, M. L. 1881. "Aus dem Sudan. Chartum. 12 November 1880". *Monatschrift für den Orient*.
- Hassan, Vita. 1893. *Wahrheit über Emin Pascha, die aegyptische Aequatorialprovinz und den Ssudan*. Berlin: Dietrich Reimer Verlag.

- Kavas, Ahmet. 2012. “Uganda”. *TDV İslâm Ansiklopedisi* 42:46-50.
- Lenz, Oskar. 1886. “Oesterreichische Congo-Expedition”. *Wiener Zeitung (Wiener Abendpost)*, Ağustos 23.
- Peters, Carl. 1891. *Die deutsche Emin-Pascha-Expedition*. München: Oldenbourg.
- Reichard, Paul. 1891. *Dr. Emin Pascha, ein Vorkämpfer der Kultur im Innern Afrikas*. Leipzig: Spamer.
- Ruhle, Friedrich. 1892. *Deutsche Afrikareisende der Gegenwart*. Münster: Aschendorff.
- Schmiede, H. Ahmed. 1995. “Emin Paşa”. *TDV İslâm Ansiklopedisi* 11:117-19.
- Scott, E. P. 1890. *Stanley und Emin Pascha*. Stuttgart: Verlag von Felix Kraus.
- Vajda, Laszlo. 1959. “Emin Pascha”. *Neue Deutsche Biographie* 4:479-82.

ARNAVUTLUK MESELESİ

Mehibe ŞAHBAZ¹

1. GİRİŞ

Balkan Yarımadasının eski kavimlerinden olan Arnavutların (Poulton, 2008:8), kökeninin İlliryalılara dayandığı söylenir (Can, 2025:259; Castellan,1995:15). İlliryalıların Antik çağlarda hüküm sürdüğü bölge kuzeyde Avusturya'daki Alplere dayanırken, güneyde ise Arnavutluk ve Epir (Kuzey Yunanistan) bölgesine kadar uzanır. Arnavutlar eski adıyla İlliryalıların M.Ö XIV. yüzyılda bölgede var olduğu ve M.Ö. II. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun bir eyaleti olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Daha sonraki yüzyıllarda Balkan Yarımadasına sayısız göçler yapılarak (Can, 2025:263) bölgeye Arnavutlar, Bulgarlar, Boşnaklar, Hırvatlar, Yunanlar, Makedonlar, Karadağlılar, Sırp, Slovenler, Rumenler ve Türkler yerleşmişlerdir (Can, 2025:282). Ayrıca İtalyanlar, Arumenler (Ulahlar), Aşkaliler, Pomak-Torbeş-Goraniler, Macarlar, Ermeniler, Yahudiler, Almanlar, Ukraynalılar, Ruslar ve Çingeneler Balkan mozağini oluştururken yine bölgede çeşitli dinlerden oluşan Ortodokslar, Müslümanlar, Katolikler ve Yahudiler bulunmaktadır (Balaban, 1992:27). Osmanlı Devleti Balkan Yarımadasını hâkimiyeti altına alınca bölgede her alanda adaleti sağlayarak huzurlu bir ortam sağlamayı başarmıştır. Osmanlı Devleti Balkan Yarımadasında başlıca yönetim, maliye ve askerlik alanında yetkilerini belirlerken, adalet ve eğitim gibi hizmetleri din esasına dayalı milletlerin düzenlenmesine

¹ Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, msavas@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0597-925X.

bırakmıştı. Bu milletler, Osmanlı egemenliği altında askerlik gibi yükümlülüklerden muaf tutulurken her türlü dini özgürlüklerini edinerek (Show, 1985:1002) etnik kimliklerini ve dillerini rahatlıkla konuşmuşlardır.

Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında olan Balkanlardaki bu durum 1789 Fransız İhtilaline kadar devam etmiştir. Bu İhtilalin getirmiş olduğu milliyetçilik fikirlerinden etkilenen Osmanlı egemenliği altında yaşayan Balkan milletleri Avrupalı devletlerinin de kışkırtmasıyla Osmanlıya önce isyan sonrada savaş açmıştır. Ancak Balkan devletleri bağımsızlıklarını kazanmalarına rağmen daha sonra kendi aralarında anlaşamayarak aldıkları topraklarla yetinmeyerek yeni sınırlar çizerek milliyet esasına dayalı devletler kurmaya kalkışarak kendi topraklarından ayrılmak istememiştir. Bulgar, Sırp, Hırvat, Sloven, Rum, Arnavut, Türk toplulukları kendi adlarını taşımayan devlet sınırları içinde bir takım sorunlarla yeni anlaşmazlıklara neden olmuşlardır (Ertem, 1992:38). Bu milletlerden biride Arnavutluk olmuştur.

2. TARİHTE ARNAVUTLAR

Arnavutların kökeni daha önce de söylediğimiz gibi İlliryalılara dayanır (Şıvgın, 2003:132). İlliryalılar'ın tarihteki izleri Antik çağlara kadar dayanırken kuzeyi Avusturya'daki Alplere, güneyde ise Arnavutluk ve Epir (Kuzey Yunanistan) bölgesine kadar uzanmaktadır. İlliryalıların M.Ö XIV. yüzyıldan itibaren bölgede oldukları ve M.Ö. II. yüzyılda Roma İmparatorluğu'na bağlı bir eyaleti olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. Arnavutların kökenlerinin kime dayandığı konusunda farklı görüşler ortaya atılmıştır. Yunan tarihçilerine göre Arnavutların kökeni Helen Uygarlığına dayandırılırken Arnavutlar ise Pelasglar'ın Limni Adası'nda bulunan yazıttaki dilin Arnavutçaya yakınlığını ileri sürerek kendilerinin

kökenlerinin İilir Uygarlığına dayandığını iddia etmektedirler. Ayrıca Pelasgların tarihte Epirote-İilir veya Pelasg olarak adlandırıldığı için İilirler'in kökeninin Pelasglara dayandığı konusunda birçok Albanolog aynı görüşü paylaşmaktadır (Çela, 2001:31).

Daha sonra Roma İmparatorluğu'nun M.S. 395 yılında doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılmasıyla İilirya (Illyricum Eyaleti) da kendi içinde Dardania, Epirus ve Moesia gibi bölgelere ayrılmıştır. Arnavutların yoğun yaşadığı iller Bizans (Doğu Roma) İmparatorluğu egemenliğinde kalarak XVI-XVII. yüzyıllarda Avrupa ile Asya arasında köprü görevini üstlenmiştir. Bölge önce Slav istilasına ardından da Bulgarların istilasına uğramış ve Bizanslıların bölgeden Bulgarları çıkartmasıyla bölge Bizansların eline geçmiştir. Bizans İmparatorluğu'nun zayıflamasıyla bölge Katolikler ve Ortodokslar arasında güç mücadelesine sahne olmuş ve topraklar el değiştirmiştir.

Osmanlı ile Sırpırlar arasında gerçekleşen Savra Muharebesi'ni Osmanlı Devleti'nin kazanmasıyla Türkler Arnavut topraklarında ortaya çıkmıştır. 1389 yılında gerçekleşen 1. Kosova Savaşıyla Osmanlı Balkanlar'a hâkim olmuş ve Osmanlı Devleti'nin 1393 yılında İşkodra'yı fethetmesiyle Arnavutluk 1912'deki bağımsızlığını ilan edinceye kadar Osmanlı'nı hâkimiyeti altında yaşamıştı (Elsie, 2010:XXVII). Arnavutluk ülkesi genel anlamda "Albania", Arnavut halkına ise "Albanian" denilmiştir. (Pepa, 2007:43). Daha sonra Arnavutlara Türkler "*kartalın oğlu*", "*kartalların yuvası*" manasında Arnavut kelimelerini kullanmışlardır (Bilge, 1991:384).

Arnavutluk XV. yüzyıldan itibaren uzun bir süre Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetini tanıyarak diğer Balkan milletlerden farklı olarak Osmanlı Devleti ile özdeşleşerek İslam dinini kabul etmiş ve Fransız İhtilalinin milliyetçilik fikirlerinden en son etkilenen millet olmuştur. Öyle ki Osmanlı Devleti bölgeyi XX.

yüzyılın başlarına kadar hâkimiyeti altında tutarak bölgeye kültürel, askeri ve yönetim olmak üzere her alanda kendi mirasını aktarmıştır (Pepa, 2007:43)_Bölgede Osmanlı Devletinin mirası giyim-kuşam, yeme-içme, halk müziğinde ve davranışlarda da bu durum kendini göstermektedir (Todorova, 2010:36). Osmanlı Devleti fethettiği diğer topraklarda uygulamış olduğu “istimâlet” yani hoş görü politikasını Arnavutluk’ta da uygulayarak bölgede tutunmayı başarmıştır. Bu politika gereği Gayrimüslimler ile Müslümanların yaşama hakları, malları ve ibadet hürriyetleri aynı olmuştur. Bölgede yaşayan Arnavutların hatırı sayılır bir kesimi devlet ricalinde önemli mevkilerde görev almıştır. Arnavutların büyük bir çoğunluğu Müslüman olup, Batılılar tarafından Arnavutlar Türk olarak tanımlanmıştır (Caka, 2015:17-21).

Osmanlı Devletinin hâkimiyeti altındaki Balkan milletlerden olan Arnavutluk bölgenin giriş kapısı olarak nitelendirilerek bölgeler arası geçiş güzergâhlarında yer aldığı için sadece Avrupa devletlerinin değil aynı zamanda Balkan devletlerinin de ilgisini çekmiştir. Osmanlı Devletinin hâkimiyeti altında Arnavutluk yaklaşık olarak 445 yıl varlığını sürdürmüştür (İnalçık, 2008:32).

3. ARNAVUTLARIN BAĞIMSIZLIK SÜRECİNDE OSMANLI DEVLETİNE KARŞI BAŞLATMIŞ OLDUĞU İSYANLAR

Arnavutlar XX. yüzyıla gelinceye kadar kendi halinde ortaçağ geleneklerinde yaşamaktaydı. Ne zamanki etkisi tüm dünyayı saran 1789 Fransız İhtilalinin getirmiş olduğu milliyetçilik fikirleri stratejik bakımdan oldukça önemli olan Balkanları da etkilemiş ve Balkan milletlerinden ola Arnavutlarda bu bölgelerde çıkarları olan Avrupalı devletlerin hedefi olmuştur. Düveli Muazzama adı verilen Avrupalı devletler buralarda yaşayan milletleri Osmanlıya karşı kışkırtarak kendi

güdümlelerinde yeni devletler kurmak istemişlerdir. Bu milletlerden olan Arnavutlar, Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra büyük bir çoğunluğu Müslüman olmuş ve Osmanlının idaresinde büyük bir hoş görüyle Fransız ihtilaline kadar yaşamışlardır. Osmanlı Devleti ricalinde üstün mevkilerde görevlerde bulunmuşlar Osmanlı Sultanı II. Abdülhamit'e başlangıçta büyük bağlılıklar göstermişlerdir. Daha sonraki dönemlerde Jön Türklerin oluşumunda da büyük katkıları olmuştur. Balkanlarda kendilerine yer edinmek isteyen Arnavutlar 1908 yılından 1913 yılına gelinceye kadar Osmanlı Devletine devamlı başkaldırmıştır. Öyle ki bu başkaldırma eylemlerinin birisi bitiyor birisi başlıyordu. Jön Türklerin oluşumunda büyük katkıları olan Arnavutların daha sonra Jön Türklerle arası açılınca (Tunaya,1998:559-560) Arnavutluk meselesi başlamıştır. Aslında Arnavutluk Meselesi ilk defa Ayestefanos Antlaşması'na karşı yapılan bir protesto eylemi ile ortaya çıkmıştır (Adanır,2001:90).Yani Arnavutların kurmuş olduğu Arnavutluk Milli Harekâtının gerçekleştirmiş olduğu bu eylem Osmanlı Devleti'ne karşı yapılmamıştır (Kodaman, 1993:128).

Arnavutlardaki milli harekâtın uyanışı Berlin Antlaşmasının imzalanmasıyla yön değiştirmiştir. Berlin Antlaşmasının maddeleri gereğince daha önce Arnavutlara ait olan İpek Sancağı'na ait Gosina ve Plava bölgelerinin (Özatalay, 1984:5; Aktepe, 869-876) Karadağ'a bırakılması Kosova'da Arnavutların direnişlerine neden oldu. Kuzey-batı Makedonya'da yaşayan oldukça güçlü bir azınlık olan Arnavutların Müslüman ve Hristiyanları birleşerek birlikte harekete geçmiş ve bölgeye asker sevk etmişlerdir. Bu durum üzerine Arnavut milliyetçiliği duygusunu ortaya çıkarmıştır (Armaoğlu, 2003:541-542). Berlin Antlaşması gereği Karadağ'a verilen topraklarını geri almak için Arnavutlar silaha sarılarak isyan başlatmışlar ise de bu hareketlerinde başarılı olamamışlardır. Bir taraftan Osmanlı'nın

hâkimiyeti altında olan bu topraklardaki Arnavut isyanlarına karşı Osmanlı Devleti Mitrovitsa kumandanı Ahmet Paşayı askeri kuvvetlerle gönderirken bir taratan da ittihat kongresini Prizren'de Bayraklı camiinde düzenleyerek Kosova, merkezi Manastır olmak üzere, Tevhid-i Vilâyet adı altında bir eyalet kurularak başına Gazi Ahmed Muhtar Paşa'yı getirmek istemiştir. Berlin anlaşmasının imzalanmasıyla Tevhid-i Vilâyet taraftarı Arnavutlar Manastırda yoğunlaşarak Kosova'yı işgal ettiler.

Bu durum karşısında II. Abdülhamid, denge politikasını uygulayarak bir taraftan Arnavutlar üzerine asker göndermiş, diğer taraftan da onları iyi davranmaya çalışmıştır. Arnavutlar II. Abdülhamid'in bu tutumu karşısında şımaraarak 1883 yılında Kosova ovasındaki tüm köyleri ele geçirmiş ve bu bölgeden yaşanan halk kuzeye doğru çekilmiş yerlerine Arnavutlar geçmiştir (Özatalay, 1984: 45; Aktepe, 874-876). Osmanlı Devleti Berlin Kongresinin imzalanmasıyla bir nevi yağma edilmişti. Osmanlı'nın hâkimiyeti altında olan Manastır vilâyetinin Debre, Ohri, Ustruga ve Kostur kazalarında Arnavut çeteleri anarşi yaratarak, köyleri ve şehirleri yakıp yıkmışlardır. Bu çeteler daha da ileri giderek Köprülü ve Manastıra kadar gelip Selânik, Manastır, Kruşova, Resne ve Ohri gibi büyük şehirlere ve kasabalara kadar gelerek halktan zorla mallarını elinden alıyorlar bazen de bölge yöneticilerini de esir almaktan çekinmiyorlardı. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti “ Vilâyeti Köylerinin Toplumsal Güvenliği Tüzüğü" nü hazırlayarak bölgenin güvenliğini sağlamanın yanı sıra din ve milliyet ayrımı yapmadan herkese eşit haklar sağlıyordu (Yusuf Hamza,1988: 178;Kansu,1995: 248).

Bu isyanlar ve çatışmalar Osmanlı Devleti'nin İkinci Meşrutiyeti ilan etmesine kadar devam ettiyse de Kanun-u Esasinin ilanı sonrası umduğunu bulamayan Arnavutlar tekrardan isyan etmişlerdir. Oysaki Arnavutlar, Kanun-u Esasinin ulusal hareketlerini geliştireceklerini zannederek Arnavutların ulusal

kimliğinden bahsetmeye başlayarak Olympus Meydanı'nda Arnavutça bir konuşma yapmışlardır. Sadece burada değil Makedonya'nın diğer şehir ve kasabalarında da yapılan konuşmalarda Arnavut vatanseverliği “*Yaşasın Hürriyet! Yaşasın Arnavutluk*” sözleriyle dile getiriliyordu (Kansu, 1995:248; Tunaya, 1984: 537). Arnavutların Kanun-u Esasinin ilanı sonrası tekrardan isyan etmesinin nedeni Osmanlı Devleti'nin kendilerini aldattıklarını düşünmüş olmalarıdır. Arnavutlara göre Osmanlı Devleti kendilerini askerlikten ve bir takım vergilerden muaf tutacağına inanmış olmalarıydı. Oysaki Meşrutiyetin ilanı öncesi Abdülhamid'in Arnavutlara sağladığı ayrıcalıklardan biri de aşar vergisinden başka vergi vermemeleri idi. Bu ayrıcalıklar Kanun-u Esasiyle kalkınca Arnavutlar tekrardan isyan ettiler (Tunaya,1984:537).

Ayrıca İşkodra bölgesinde yaşayan Müslümanlar Kanun-u Esasi'nin getirmiş olduğu yeniliklerin uygulanmasını istemiyorlardı. İttihat ve Terakkiciler diğer yerlerde olduğu gibi İşkodra'da da bir karşı harekete karşı tedbir almak zorunda kaldılar (Kansu,1995: 250). Arnavutlara göre Müslüman ve Hristiyanlara eşitlik esasına dayanan bir düzenin kurulması iyi bir fikir olarak kabul edilmiyordu. Müslüman Arnavutlar şeriat esasına dayalı bir yönetimi benimserken Hristiyan Arnavutlar ise bunu benimsemiyorlardı. Ayrıca eğitim konusunda da Arnavutlar arasında görüş ayrılıkları çıkarken Hristiyan Arnavutlar Latin alfabesi kullanmayı isterken, Müslüman Arnavutlar Arap alfabesini istiyorlardı (Tunaya,1984:536). Şunu belirtmek gerekir ki Arnavutların genel olarak ne yapacakları belli değildi. Çünkü Arnavutların büyük bir çoğunluğunu yeni bir anayasa niteliği taşıyan Kanun-u Esasi hakkında hiçbir şey bilmemekteydiler (Tunaya,1984: 536).

Kanun-u Esasi'nin ilân edilmesiyle Arnavutların yoğun yaşadığı bölgelerde Arnavut kültürünü geliştirmek amacıyla İstanbul, Manastır ve Selânik'te Arnavut kulüpleri kuruldu

(Kansu,1995:126-251). Bu kulüplerin masraflarını bilhassa Kyrias kulübün masraflarının bir kısmını Abdülhamid, yüz altın göndererek (Kansu,1995: 126) karşıladı. Bu kulüpler hiçbir zaman siyasî amaçlarının olmadığını, yalnız insanî ve eğitime yönelik amaçları olduğunu sürekli olarak vurgulama gereği duymuşlardır (Kansu,1995: 252). Ancak bu kulüpler kısa bir süre içerisinde Arnavut milliyetçileri için siyasî örgütlenmenin merkezi oldu. Görünen o ki bu kulüpler çalışmalarını "rahatça" yapabilmek için yeni rejime şimdilik, yapmacık bir destek vermek gerektiğinin farkında olarak hareket etmeye başladılar. Bundan dolayıdır ki Arnavutlar ulusal davalarında başarılı olmak için İttihatçılarla yan yana gözükmek zorundaydılar. Arnavut milliyetçilerinin, Yeni rejimin devamlılığına ya da kalıcılığına güvenleri kesinlikle olmadığı için yeni rejimin getirmiş olduğu hürriyet fikirlerini amaçlarına ulaşmak için araç olarak görmüşlerdir. Ancak İttihatçıların genel olarak kulüpleri denetlemesi, Arnavutların ulusal davalarına engel olduğu için gizli guruplar kurarak yer altına indiler (Tunaya, 1984: 539).

Meşrutiyetin ilk siyasî partilerinden olan Fırka-i Ahrar (Tunaya,1984:142) birçok etnik ve dinî gurupları bünyesinde toparlayarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı faaliyetlerine başladı. Bu partinin kurucusu olan Prens Sabahaddin, 1906 yılına gelindiğinde Arnavut milliyetçisi İsmail Kemal Bey ile birlikte, sürgünde olduğu Paris'te, Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni kurarak Osmanlı Devleti'ni adem-i merkeziyete göre yeniden düzenlemeye çalıştı (Tunaya,1984: 142). Prens Sabahaddin ve arkadaşları İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Teşebbüs-ü Şahsî ve Âdem-i Merkeziyet Cemiyetini birleştirmek istediler. The Times Gazetesi muhabiriyle yaptıkları röportajda, *"Devrimci Ermeni Federasyonunun da desteklediği hareketle gerçekleştirdikleri devrimin modernleşmeye yönelik olduğunu ve hiçbir şekilde yabancı düşmanlığı içermediğini Avrupa Kamuoyuna anlattılar."* (Kutay,1977:416).

Bu durum İttihat ve Terakki Cemiyetini oldukça rahatsız etti. Âdem-i merkeziyetçiliğin ateşli taraftarı olan Makedonyalı Hristiyanlar, bilhassa da Rumlar Prens Sabahaddin'in İstanbul'a gelmesinden oldukça memnun oldular (Kansu, 1995: 262). Prens Sabahaddin İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Teşebbüs-ü Şahsî ve Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin birleştiğini, bir oldubittiye getirerek ilân ederken İttihat ve Terakkiciler ise bu durumu yalanladılar. Bu durum karşısında, Prens Sabahaddin Teşebbüs-ü Şahsî ve Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne rakip bir siyasî parti ilan ederek (Aydemir, 1972:90). Fırka-i Ahrarı kurdu (Kutay, 1977:49).

Arnavut milliyetçilerinden olan Ali Kemal Bey'le birlikte İsmail Kemal Bey'in de Fırka-i Ahrar'a girmesi parti içinde rahatsızlığa neden oldu. Doktor Rıza Nur ve arkadaşları Ali Kemal ve İsmail Kemal'in partiden çıkarılmasını isteyse de bu istekleri kabul edilmeyince Rıza Nur ve arkadaşları partilerinden istifa etmek zorunda kaldı (Kuran,1948:271). Durum böyleyken seçimler yapılmaya başlandı. Ancak seçimler öncesi bölgenin durumu oldukça karışık görünüyordu.

İttihat ve Terakkicilerin sözünün geçtiği ekonomik olarak gelişmiş yerlerde Türk seçmenleri kadar Musevi ve Ermeni seçmenlerin büyük ölçüde desteğini alabileceği ortaya çıkarken, Makedonya'daki Bulgarlar' da İttihatçıların tarafındaydı. Tüm bunların dışında etnik cemaatlerin oyları İttihat ve Terakki Cemiyeti adayları ile kendi milliyetçi adayları arasında bölünmekteydi. Ancak İttihat ve Terakki Cemiyeti Arnavutların desteğini alacaklarını zannetseler de Arnavutların hatırı sayılır bir kesimi ile Arap ve Rumlar İttihatçıların karşısında yer almaktaydılar (İbrahim Temo, 1929:46)

2 Ağustos'ta İntihab-ı Meb'usan Kanun-u Muvakkati ve İrade-i İntihab-ı Meb'usan Kanunnamesinin Suver-i İcraiyesine Dair çıkarılan talimatnamede seçimlerin nasıl yapılacağı

bildirilirken bu seçimlerde görevli makamlara düşen görevlerde yer alıyordu (Tarhan,1982:XVI). Bu seçim yasasına göre seçimlere kadınlar katılmayacaktı (Tarhan,1982:139-140). Seçimler öncesi merkezi Selanik olan İttihat ve Terakki Cemiyeti Anadolu ve Makedonya'nın büyük şehirlerinde şubelerini açmıştı (Vardar, 1960:48-51).

Bu arada İstanbul Saraçhanede "Çırçır Yangını" diye bilinen (Kutay,1977:21) büyük bir yangın çıkmış Osmanlı Devleti'nin hazinesi bu yangının yaratmış olduğu tahribatı karşılamakta oldukça zorlanmıştı. Bu durum üzerine Enver ve Niyazi Beyler gazetelerde bir takım yazılar yazarak yangından zarar görenler için yardım kampanyası başlatmıştı.

Bu yangını halk *"Kanun-u Esasi'nin kabulü üzerine Allah tarafından verilen bir ceza"* olarak görmekteydi. İttihat ve Terakkiciler ise yangını eski rejimin çıkardığını iddia etse de ispatlayamıyorlardı (Kansu,1995: 282). Yine İttihat ve Terakki karşıtı olanlar Halıcılar Camii müezzinin halkı Kanun-u Esasi ve parlamenter rejimi reddetmeye kışkırtmasıyla isyanlar başladı (Akşin, 1987:93). Halıcılar Camii müezzinin kışkırtmasıyla toplanan 40 bin kişilik bir grup (Kutay,1977:27) galata köprüsünü geçerek Yıldız Sarayına doğru yürüyüşe geçti. Padişahın pencerenin önüne çıkması üzerine pencerenin altına gelen Kör Ali *"Padişahım, çoban isteriz. Çobansız sürü olmaz. Şariat emrediyor. Meyhaneler kapanmalı. İslâm kadınları açık saçık sokaklarda gezmemeli. Resim çıkartılmamalı. Tiyatrolar kapanmalı. Korkma tecelliyat var. Evliya perde altında tecelli ediyor."* Dedi.

Sarayda ki askerî birliklere güvenemeyeceğini anlayan Osmanlı Devleti Makedonya'daki askerî okullarda eğitim görmüş yirmi subayla üç tabur güvenilir piyade askerini asayişli sağlamaları için başkente getirdi (Kansu,1995: 223).

Osmanlı Devletinin Rumeli ve Batı Anadolu Vilâyetlerinde seçilen Türk mebusları ya İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi ya da cemiyetin destek verdiği adaylardı ki bu cemiyet Rumeli Vilâyetlerinin birçok bölgesinde zafer elde etmişti. Arnavut mebusların ağırlıklı bir bölümü ise daha çok aşiret reisleri ve onların akrabalarından meydana geliyordu. (Kansu, 1995:290). Rumlar seçimlerin usulsüz olarak yapıldığını iddia ederek iptal edilmesini istemekteydiler.

İşte bu şartlar altında, İstanbul'da Fener Rum Patrikhanesi'nin onayı ile Nikolaides'in liderliğinde bir Rum teşkilatı kurularak Makedonya Vilâyetlerinin Osmanlı Devleti'nden ayrılarak Yunanistan'a bağlanması için çaba göstermek yerine Rumların İmparatorluk sınırları içinde kalmalarını ve Türkiye'nin "Helenleştirilmesi" için çalışması gerektiğini bildirmiştir (Kansu, 1995:296). Kasım ayının sonlarında durum biraz sakinleşince Rumlar sandık başına dönmeye karar verdiler. Bu arada Osmanlı Devleti'nin Rumeli'deki Vilâyetleri, İstibdat rejimine karşı halk ve asker ayaklanmalarıyla, Meşrutiyetin başladığı bölge olma özelliğini koruyordu. Bu anlamda, özellikle Selânik ve Manastır vilâyetlerinden olduğu kadar Edirne vilâyetinden de İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yoğun destek verilerek Meşrutiyetin ilânı öncesi İttihatçıların güçlü yer altı örgütlerini oluşturarak bu vilayetlerde başarı sağlamış ise de nüfusun çoğunluğunu Arnavutların oluşturduğu Kosova, Yanya ve Manastır'da Arnavut, Sırp ve Bulgar azınlıklar Müslüman-Türk nüfusuyla birlikte yaşamaktan memnun değillerdi. Bu milletler bu bölgelerde muhtariyetlerini kazanarak bağımsız bir devlet olabilirlerdi.

4. SONUÇ

Arnavutluk gerek coğrafi gerekse stratejik konumundan dolayı önemli bir yer teşkil ederken Balkanlar'ın her bakımdan bir limanı ve giriş kapısıdır. Bu özelliğinden dolayı diğer Balkan milletlerinden ayrılarak uluslararası güç odakları için cazibe noktası olmuştur. Diğer Balkan milletleri Arnavutlar gibi uluslararası devletlerin kaprisli siyasetinden bu derece etkilenmemiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Osmanlı Devleti'nin her bakımdan gerilemesi sürecinde bir de tüm dünyayı saran 1789 Fransız İhtilalinin getirmiş olduğu milliyetçilik fikirleri Osmanlının hâkimiyeti altındaki Balkan milletlerini de etkileyerek bu milletleri Osmanlıya karşı bağımsızlıklarını elde etmek için harekete geçirmiştir. Balkan milletlerinden olan Arnavutların milliyetçilik duygularının gelişmesi kendine has bir özellik taşımaktadır. Arnavutlar Osmanlı Devleti'nden toprak istemediğı için diğer Balkan milletlerinden ayrı bir ayrılıkçı örnek oluşturur. Çünkü Arnavutların Osmanlı Devleti'ndeki müstesna konumları ve kültürel özerkliklerini almak için diğer Balkan milletlerden daha sonra hareket etmeleri idi. Arnavutlar 1878 yılında sadece aydınları arasında özerklik talebi ve bu talepte aydın kesimle sınırlı kalarak tek bir vilayet şeklinde yönetilme isteğı kabul görmüştür. Osmanlı Devletindeki Arnavutların milliyetçilik faaliyetleri bir liderin etrafında olmuş veya tüm Arnavutları hareketlendirecek kitlesel bir hareket olmamıştır. Ancak Arnavutların bağımsızlık hareketleri II. Meşrutiyetin ilanı ile yayınlanan Kanun-u Esasinin getirmiş olduğu hürriyet ortamı ile diğer milletlere de tanınan ayrıcalıklara karşı tepkileri sonrası daha artmıştır. 1909 yılına gelindiğinde ayaklanmalarını bağımsızlıklarını elde etmek için artırmışlardı. Osmanlı Devleti Arnavutların yoğun olarak yaşadıkları yerlerde onlara özel ayrıcalıklar verilmesi için farklı bir politika sergilemiştir. Hatta Osmanlı Sultanı II. Abdülhamit Arnavut meselesinin doğmaması

için oldukça ılımlı bir politika sergilediyse Arnavutların başlatmış olduğu milliyetçilik hareketlerinin önüne geçememiştir.

KAYNAKLAR

- Adanır, Fikret.(2001). *Makedonya Sorununun Oluşumu ve 1908'e Kadar Gelişimi*, (çev. İhsan Catay), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt yayınları.
- Akşin, Sina. (1987). *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aktepe, M. Münir. İslam Ansiklopedisi, “Kosava”, C.6, ss.866-876.
- Armaoğlu, Fahir. (2003). *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Aydemir, Şevket Süreyya. (1972). *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, C.I., İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Balaban, Mustafa Rahmi. (1992). Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 5.cilt, Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bilge, Mustafa L. (1991). “Arnavutluk”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, III..Cilt, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Caka, Eduart. (2015). “Millet Sisteminde Arnavutların Durumu”, “Osmanlı Millet Sisteminde Arnavutların Konumu (XVII-XIX. Asırlar)”, *Balkan Araştırmaları Dergisi*,(ed. Muhammed Ahmetaj), C.6, 1. S, 2015.
- Can, Sadık. (2025). “II. Meşrutiyet Döneminde İttihat Terakki ve Kadın Hareketleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Sosyal Bilimler Alanında Akademik Araştırmalar*, Platanus Publishing, ss. 257-276.
- Can, Sadık. (2025). “Meşrutiyet ve Balkanlardaki Teşkilatlanmalar”, *Sosyal Bilimler Alanında Akademik Araştırmalar*, Platanus Publishing, 277-286.

- Castellan, Georges. (1995). Balkanlar'ın Tarihi, (çev. Aysegul Yaraman-Basbuğu), İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Çela, Blerim. (2001). *Shqiptarët Ndër Shekuj*, Tiranë, Koha Yayınları.
- Elsie, Robert. (2010). "Historical Dictionary of Albania", Historical Dictionary of Europe, 2. Baskı, No. 75, Scarecrow Press, Plymouth.
- Ertem, Şefik. (1992). *I.Dünya Savaşı'nda Avrupa'da Yüzbin Türk Askeri*, İstanbul: Kastaş yayınları.
- İbrahim Temo. (1929). *İttihat ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hıdmet-i Vataniye ve İnkılap-ı Milliyeye Dair Hatıratım*, Romanya /Mecidiye.
- İnalcık, H. (2008). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kansu, Aykut. (1995). 1908 Devrimi, Elusive Transformation The Revolution Of 1908 İn Turkey, (çev. Ayda Erbal), İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Kodaman, Bayram. (1993). "1876-1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.XII, İstanbul: Çağ yayınları.
- Kuran, Ahmet Bedevi. (1948). *İnkılap Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*, İstanbul: Tan Matbaası.
- Kutay, Cemal. (1977). *31 Mart İhtilalinde Sultan Hamit*, İstanbul: Kalem Yayınları.
- Özatalay, Fehmi. (1984). *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Balkan Harbi Garp Ordusu Karadağ Cephesi*, C.III., Ankara: Genel Kurmay Harp Tarihi Yayınları.
- Pepa, Pjetër. (2007). "Tragjedia Dhe Lavdia E Kishës Katolike Në Shqipëri Vëll I", Botimet 55, 1. Baskı, Tiranë.

- Poulton, Hugh. (2008). *Balkan Halkları; Osmanlıların ve Habsburgların Mirası; ve Yerel Ulusçuluğun Yükselişi, Balkanlar: Çatışan Azınlıklar, Çatışan Devletler*,(çev. Yavuz, Alagon), İstanbul: Sarmal Yayınları.
- Shaw, Stanford J. (1985). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Azınlıklar Sorunu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul: İletişim yayınları.
- Şıvgın, Hale. (2003). “Arnavutlarda Milli Bilincin Gelişme Sürecinde Yaşanan Siyasi Olaylar”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 147, ss. 132–136.
- Tarhan, Erdem. (1982). *Anayasalar Ve Seçim Kanunları 1876-1982*, Ankara: Milliyet Yayınları.
- Todorova, Maria. (2010). *Balkanları Tahayyül Etmek*, (çev. Dilek Şendil, Ed. Tansel Güney), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tunaya, Tarık Z. (1998). *Türkiye’de Siyasal Partiler*, C.I, İstanbul: İletişim yayınları.
- Tunaya, Tarık Zafer. (1984). *İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918*, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Vardar, Semih. (1960). *İttihat Ve Terakki İçinde Dönenler*, (haz. Samih Nafiz Tansu), İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- Yusuf Hamza. (1988). “Halil Rıfat Paşa’nın Manastır Vilayeti Köylerinin Toplumsal Güvenliği Tüzüğü”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.57, ss.170-177, İstanbul.

SAĞLIK ÇALIŞANLARINA KARŞI İŞLENEN SUÇLARDA CEZA ARTIRIMI VE SORUŞTURMA USULÜ

Sami AKPIRİNÇ¹

1. GİRİŞ

Sağlık çalışanlarının hizmet sunumundaki vazgeçilmez rolü, görev başındaki zorlukları ve özellikle son dönemde tırmanan şiddet vakaları, medya ve meslek örgütlerinin de etkisiyle kamuoyunun gündeminde önemli bir yer tutmuştur. 2020'de patlak veren COVID-19 pandemisi ise, bu çalışanların toplum nezdindeki değerine ve karşılaştıkları risklere dair farkındalığı zirveye taşımıştır. Toplumsal baskı ve artan hassasiyetin bir sonucu olarak kanun koyucu, ceza hukuku alanında bir dizi düzenlemeye gitme ihtiyacı hissetmiştir. Bu kapsamda, sağlık çalışanlarına karşı işlenen suçlarda cezaların ağırlaştırılmasının yanı sıra, hapis cezalarına ilişkin hükmün ertelenmesi imkânının da sınırlandırılması yoluna gidilmiştir. Sağlık hizmetlerinin, doğası gereği düzenli, sürekli ve kesintisiz biçimde sunulması zorunludur. Bu hizmetlerin bireylerin yaşamı ve toplumun genel huzuru bakımından vazgeçilmez ve ertelenemez bir işlev taşıdığı dikkate alındığında, söz konusu düzenlemenin gerekli ve isabetli olduğu söylenebilir. Bu çalışmada, sağlık çalışanlarına yönelik şiddet suçlarına ilişkin yapılan cezai düzenlemeler; cezaların ağırlaştırılması ve soruşturma usulüne yönelik getirilen istisnalar bağlamında analiz edilecektir.

¹ Öğr. Gör. Dr., Harran Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri MYO, Anestezi Pr., samiakpirinc@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2551-2646.

2. SAĞLIK HİZMETLERİ TEMEL KANUNU'NDAKİ DÜZENLEME

Kanun koyucunun sağlık çalışanlarına yönelik artan şiddeti önleme yönündeki somut adımı 7243 sayılı Kanun'un 28. maddesi aracılığıyla (Yükseköğretim Kanununda Değişiklik, 2020), 3359 sayılı Sağlık Hizmetleri Temel Kanunu'na (SHTK) ek 12. maddede değişiklik ile ortaya çıkmıştır². Yapılan düzenlemenin madde gerekçesinde, kamu ve özel sektördeki tüm sağlık kuruluşlarında çalışan personele, görevleri nedeniyle işlenen belirli suçlar karşısında caydırıcılığın güçlendirilmesinin hedeflendiği ifade edilmiştir³. Düzenleme ile korunan hukuki yarar; sağlık kurum ve kuruluşlarında görev yapan personelin

² Mevcut durumda 3359 sayılı Sağlık Hizmetleri Temel Kanunu'nun ek 12. Maddesi “(Ek fıkra: 15/4/2020-7243/28 md.) Kamu veya özel sağlık kurum ve kuruluşlarında görev yapan sağlık personeli ile yardımcı sağlık personeline karşı görevleri sebebiyle işlenen 5237 sayılı Türk Ceza Kanununda yer alan kasten yaralama (madde 86), tehdit (madde 106), hakaret (madde 125) ve görevi yaptırmamak için direnme (madde 265) suçlarında;

a) İlgili maddelere göre tayin edilecek cezalar yarı oranında artırılır.

b) Türk Ceza Kanununun 51 inci maddesinde düzenlenen hapis cezasının ertelenmesi hükümleri uygulanmaz.

Özel sağlık kurum ve kuruluşlarında görev yapan personel, bu görevleriyle bağlantılı olarak kendilerine karşı işlenen suçlar bakımından 5237 sayılı Türk Ceza Kanununun uygulanmasında kamu görevlisi sayılır.

Sağlık kurum ve kuruluşlarında görev yapan personele karşı görevleri sebebiyle kasten işlenen suçlardan şüpheli olanlar, kolluk görevlilerince yakalanır ve gerekli işlemleri yapılarak Cumhuriyet başsavcılığına sevk edilir. Cumhuriyet savcısı adli işlemleri tekemmül ettirir. Bu suçların soruşturmasında, kolluk tarafından müşteki, mağdur veya tanık olan sağlık personelinin ifadeleri işyerlerinde alınır. Bu fıkra hükmü, özel sağlık kurum ve kuruluşlarında görev yapan personele karşı görevleri sebebiyle kasten işlenen suçlar hakkında da uygulanır.

Şiddetin vuku bulduğu sağlık kurum ve kuruluşunda, faile veya yakınına mağdurun verdiği hizmeti verebilecek başka sağlık personeli ve yardımcı sağlık personeli bulunması halinde hizmet ilgili diğer personel tarafından verilir.” şeklindedir.

³ Kanun teklifi metni için <https://cdn.tbmm.gov.tr/KKBSPublicFile/D27/Y3/T2/WebOnergeMetni/529274aa-a55e-4134-9854-f7bf3685bed3.pdf#page=11.00> (Erişim Tarihi: 23.09.2025). ... 3359 sayılı SHTK'nın ek 12. maddesine eklenen düzenlemenin süjesi, kamu veya özel sağlık kurum ve kuruluşlarında görev yapan “sağlık personeli” ile “yardımcı sağlık personeli” olarak belirtilmektedir... (İstanbul BAM 12. CD, E. 2025/586, K. 2025/2634, T. 02.07.2025).

vücut bütünlüğü ve kişilik haklarının korunması ile sınırlı olmayıp, aynı zamanda bu kişilerin mesleki görevlerini güvenli, huzurlu ve kesintisiz bir şekilde yerine getirebilmelerinin sağlanmasıdır. Sağlık çalışanlarının güvenli bir ortamda mesleklerini icra etmeleri sağlanarak hem çalışanların kişisel hakları hem de toplumun sağlık hizmeti alma hakkı eş zamanlı biçimde koruma altına alınmaktadır.

Söz konusu kanun değişikliği ile kamusal ya da özel her türlü sağlık kuruluşunda istihdam edilen sağlık personeli ve yardımcı sağlık personeline, icra ettikleri görevlerle bağlantılı olarak işlenen belirli suç tiplerine yönelik cezai yaptırımlar ağırlaştırılmıştır. Bu kapsamda, TCK'nın 86. (kasten yaralama)⁴, 106. (tehdit)⁵, 125. (hakaret)⁶ ve 265. (görevi yaptırmamak için

⁴ TCK'nın kasten yaralama başlıklı 86. maddesi “(1) Kasten başkasının vücuduna acı veren veya sağlığının ya da algılama yeteneğinin bozulmasına neden olan kişi, bir yıl altı aydan üç yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır. (2) Kasten yaralama fiilinin kişi üzerindeki etkisinin basit bir tıbbi müdahaleyle giderilebilecek ölçüde hafif olması hâlinde, mağdurun şikâyeti üzerine, altı aydan bir yıl altı aya kadar hapis veya adli para cezasına hükmolunur. Suçun kadına karşı işlenmesi hâlinde cezanın alt sınırı dokuz aydan az olamaz. (3) Kasten yaralama suçunun; a) Üstsoya, altsoya, eşe, boşandığı eşe veya kardeşe karşı, b) Beden veya ruh bakımından kendisini savunamayacak durumda bulunan kişiye karşı, c) Kişinin yerine getirdiği kamu görevi nedeniyle, d) Kamu görevlisinin sahip bulunduğu nüfuz kötüye kullanılmak suretiyle, e) Silahla, f) Canavarca hisle, İşlenmesi halinde, şikâyet aranmaksızın, verilecek ceza yarı oranında, (f) bendi bakımından ise bir kat artırılır.” şeklindedir.

⁵ TCK'nın tehdit başlıklı 106. maddesi “(1) Bir başkasını, kendisinin veya yakınının hayatına, vücut veya cinsel dokunulmazlığına yönelik bir saldırı gerçekleştireceğinden bahisle tehdit eden kişi, altı aydan iki yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır. Bu suçun kadına karşı işlenmesi hâlinde cezanın alt sınırı dokuz aydan az olamaz. Malvarlığı itibarıyla büyük bir zarara uğratacağından veya sair bir kötülük edeceğinden bahisle tehditte ise, mağdurun şikâyeti üzerine, iki aydan altı aya kadar hapis veya adli para cezasına hükmolunur. (2) Tehdidin; a) Silahla, b) Kişinin kendisini tanınmayacak bir hale koyması suretiyle, imzasız mektupla veya özel işaretlerle, c) Birden fazla kişi tarafından birlikte, d) Var olan veya var sayılan suç örgütlerinin oluşturdukları korkutucu güçten yararlanılarak, İşlenmesi halinde, fail hakkında iki yıldan yedi yıla kadar hapis cezasına hükmolunur. (3) Tehdit amacıyla kasten öldürme, kasten yaralama veya malvarlığına zarar verme suçunun işlenmesi halinde, ayrıca bu suçlardan dolayı ceza verilir.” şeklindedir.

⁶ TCK'nın hakaret başlıklı 125. maddesi “(1) Bir kimseye onur, şeref ve saygınlığını rencide edebilecek nitelikte somut bir fiil veya olgu isnat eden (...) [55] veya sövmek suretiyle bir kimsenin onur, şeref ve saygınlığına saldıran kişi, üç aydan iki yıla

direnme)⁷ maddelerinde tanımlanan suçlar için öngörülen cezalarda yüzde elli oranında artış öngörülmüş; ayrıca, bu suçlar dolayısıyla verilen hapis cezalarının ertelenmesi (TCK m.51)⁸

kadar hapis veya adli para cezası ile cezalandırılır. Mağdurun gıyabında hakaretin cezalandırılabilmesi için fiilin en az üç kişiyle ihtilat ederek işlenmesi gerekir. (2) Fiilin, mağduru muhatap alan sesli, yazılı veya görüntülü bir iletiyle işlenmesi halinde, yukarıdaki fıkrada belirtilen cezaya hükmolunur. (3) Hakaret suçunun; a) Kamu görevlisine karşı görevinden dolayı, b) Dini, siyasi, sosyal, felsefi inanç, düşünce ve kanaatlerini açıklamasından, değiştirmesinden, yaymaya çalışmasından, mensup olduğu dinin emir ve yasaklarına uygun davranmasından dolayı, c) Kişinin mensup bulunduğu dine göre kutsal sayılan değerlerden bahisle, İşlenmesi halinde, cezanın alt sınırı bir yıldan az olamaz. (4) (Değişik: 29/6/2005 – 5377/15 md.) Hakaretin alenen işlenmesi halinde ceza altıda biri oranında artırılır. (5) (Değişik: 29/6/2005 – 5377/15 md.) Kurul hâlinde çalışan kamu görevlilerine görevlerinden dolayı hakaret edilmesi hâlinde suç, kurulu oluşturan üyelere karşı işlenmiş sayılır. Ancak, bu durumda zincirleme suça ilişkin madde hükümleri uygulanır.” şeklindedir.

⁷ TCK’nın görevi yaptırmamak için direnme başlıklı 265. maddesi “(1) Kamu görevlisine karşı görevini yapmasını engellemek amacıyla, cebir veya tehdit kullanan kişi, altı aydan üç yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır. (2) Suçun yargı görevi yapan kişilere karşı işlenmesi halinde, iki yıldan dört yıla kadar hapis cezasına hükmolunur. (3) Suçun, kişinin kendisini tanınmayacak bir hale koyması suretiyle veya birden fazla kişi tarafından birlikte işlenmesi halinde, verilecek ceza üçte biri oranında artırılır. (4) Suçun, silahla ya da var olan veya var sayılan suç örgütlerinin oluşturdukları korkutucu güçten yararlanılarak işlenmesi halinde, yukarıdaki fıkralara göre verilecek ceza yarı oranında artırılır. (5) Bu suçun işlenmesi sırasında kasten yaralama suçunun neticesi sebebiyle ağırlaştırılmış hallerinin gerçekleşmesi durumunda, ayrıca kasten yaralama suçuna ilişkin hükümler uygulanır.” şeklindedir.

⁸ TCK’nın hapis cezasının ertelenmesi başlıklı 51. maddesi “(1) İşlediği suçtan dolayı iki yıl veya daha az süreyle hapis cezasına mahkûm edilen kişinin cezası ertelenebilir. Bu sürenin üst sınırı, fiili işlediği sırada onsekiz yaşını doldurmamış veya altmışbeş yaşını bitirmiş olan kişiler bakımından üç yıldır. Ancak, erteleme kararının verilebilmesi için kişinin; a) Daha önce kasıtlı bir suçtan dolayı üç aydan fazla hapis cezasına mahkûm edilmemiş olması, b) Suçu işledikten sonra yargılama sürecinde gösterdiği pişmanlık dolayısıyla tekrar suç işlemeyeceği konusunda mahkemede bir kanaatin oluşması, gerekir. (2) Cezanın ertelenmesi, mağdurun veya kamunun uğradığı zararın aynen iade, suçtan önceki hale getirme veya tazmin suretiyle tamamen giderilmesi koşuluna bağlı tutulabilir. Bu durumda, koşul gerçekleşinceye kadar cezanın infaz kurumunda ceptirilmesine devam edilir. Koşulun yerine getirilmesi halinde, infaz hâkimi kararıyla hükümlü infaz kurumundan derhal salıverilir. (3) Cezası ertelenen hükümlü hakkında, bir yıldan az, üç yıldan fazla olmamak üzere, bir denetim süresi belirlenir. Bu sürenin alt sınırı, mahkûm olunan ceza süresinden az olamaz. (4) Denetim süresi içinde; a) Bir meslek veya sanat sahibi olmayan hükümlünün, bu amaçla bir eğitim programına devam etmesine, b) Bir meslek veya sanat sahibi hükümlünün, bir kamu kurumunda veya özel olarak aynı meslek veya sanatı icra eden bir başkasının gözetimi altında ücret karşılığında çalıştırılmasına, c) Onsekiz yaşından küçük olan hükümlülerin,

imkanı ortadan kaldırılmıştır. Aynı düzenleme uyarınca, özel sağlık kurumlarında çalışan personel, görevleriyle ilintili suçlar bakımından ceza hukuku uygulamasında kamu görevlisi sayılacaktır.

Yapılan düzenlemeyle, özel sağlık kurumlarında çalışan personelin, kendilerine karşı işlenen suçlar bağlamında TCK hükümlerine göre kamu görevlisi sayılacağı hükme bağlanmıştır. Bu nedenle, kamu görevlisi kavramının TCK'daki tanımını açıklamak yararlı olacaktır. TCK m.6/1-c'de kamu görevlisi, *"kamusal faaliyetin yürütülmesine atama veya seçilme yoluyla ya da herhangi bir surette sürekli, süreli veya geçici olarak katılan kişi"* olarak tanımlanmıştır.

Bu çerçevede TCK, kamu görevlilerinin görevlerini bağımsız ve tarafsız bir şekilde ifa edebilmelerini teminat altına almak amacıyla, bu kişilere yönelik işlenen belirli suçlar için koruyucu hükümler öngörmüştür. Söz konusu koruma, genellikle cezada artış öngören nitelikli unsurlar düzenlenerek sağlanmaktadır. Nitekim, bir suçun kamu görevlisine karşı görevinden dolayı işlenmesi, kasten öldürme, kasten yaralama, kişiyi hürriyetinden yoksun kılma, hakaret ve görevi

bir meslek veya sanat edinmelerini sağlamak amacıyla, gerektiğinde barınma imkanı da bulunan bir eğitim kurumuna devam etmesine, mahkemece karar verilebilir. (5) Mahkeme, denetim süresi içinde hükümlüye rehberlik edecek bir uzman kişiyi görevlendirebilir. Bu kişi, kötü alışkanlıklardan kurtulmasını ve sorumluluk bilinciyle iyi bir hayat sürmesini temin hususunda hükümlüye öğütte bulunur; eğitim gördüğü kurum yetkilileri veya nezdinde çalıştığı kişilerle görüşerek, istişarelerde bulunur; hükümlünün davranışları, sosyal uyumu ve sorumluluk bilincindeki gelişme hakkında üçer aylık sürelerle rapor düzenleyerek infaz hâkimine verir. (6) Mahkeme, hükümlünün kişiliğini ve sosyal durumunu göz önünde bulundurarak, denetim süresinin herhangi bir yükümlülük belirlemeden veya uzman kişi görevlendirmeden geçirilmesine de karar verebilir. (7) Hükümlünün denetim süresi içinde kasıtlı bir suç işlemesi veya kendisine yüklenen yükümlülüklerle, infaz hâkiminin uyarısına rağmen, uymamakta ısrar etmesi halinde; ertelenen cezanın kısmen veya tamamen infaz kurumunda çektirilmesine infaz hâkimliğince karar verilir. (8) Denetim süresi yükümlülüklerle uygun veya iyi halli olarak geçirildiği takdirde, ceza infaz edilmiş sayılır." şeklindedir.

yaptırmamak için direnme gibi çeşitli suç tiplerinde kanun koyucu tarafından ağırlaştırıcı neden olarak kabul edilmiştir.

Kişilerin kamu görevlisi statüsünde değerlendirilmesi, ceza hukuku ve ceza muhakemesi hukuku bakımından önemli sonuçlar doğurmakta ve bazı durumlarda ağırlaştırıcı unsurları beraberinde getirmektedir. Bu duruma, hakaret suçu özelinde bakıldığında, somut sonuçlar açıkça görülebilmektedir. TCK'nın 125. maddesi kapsamında hakaret suçunun bir kamu görevlisine karşı görevi sebebiyle işlenmesi halinde, soruşturma için şikayet koşulu aranmamakta; cumhuriyet savcılıkları tarafından re'sen soruşturma yürütülmektedir. Bu nedenle, mağdurun şikayette bulunmaması veya sonradan şikayetinden vazgeçmesi, soruşturma ve kovuşturma sürecinin devamına engel teşkil etmemektedir.

Aynı şekilde, Ceza Muhakemesi Kanunu'nun (CMK) 253. ve devamı maddelerinde düzenlenen alternatif bir çözüm yolu olan uzlaştırma kurumu da kamu görevlisine karşı görevi nedeniyle işlenen hakaret suçunda (TCK m.125/2) uygulama alanı bulamamaktadır.

TCK'da belirli suçların, kamu görevlilerine karşı görevleri nedeniyle işlenmesi zaten bir ağırlaştırıcı sebep olarak tanımlanmıştır. Örneğin, hakaret suçu (TCK m. 125/3-a) ve kasten yaralama suçu (TCK m. 86/3-c) bu kapsamdadır. Ayrıca, kasten yaralama suçunda mağdurun kamu görevlisi olması, soruşturma için şikayet şartını da ortadan kaldırmaktadır (TCK m. 86/3-son). SHTK'ya eklenen 12. madde ile getirilen düzenleme, bu mevcut korumayı bir adım öteye taşımaktadır. Söz konusu madde, bahsi geçen suçların sağlık çalışanlarına karşı işlenmesini, müstakil ve ek bir ağırlaştırıcı neden olarak öngörmek suretiyle, bu personel grubu için ikinci ve müstakil bir ağırlaştırıcı sebep olarak öngörmüştür. Bu düzenlemeyle, sağlık çalışanlarına yönelik şiddet eylemlerine karşı kademeli ve daha

kapsamlı bir cezai koruma mekanizması tesis edilmiştir. Kanun koyucu, bu istisnai düzenlemelerle kamu görevlilerinin görevlerini etkili ve bağımsız bir şekilde yerine getirmeleri yönündeki korumayı güçlendirmeyi amaçlamıştır.

SHTK'daki bu düzenlemeyle, sağlık çalışanlarına yönelik şiddet eylemlerine karşı kademeli ve daha kapsamlı bir cezai koruma mekanizması öngörülmüştür. Kanun koyucunun, bu istisnai düzenlemeler aracılığıyla, sağlık çalışanlarının görevlerini etkili ve bağımsız bir şekilde ifa etmeleri yönündeki hukuki güvenceleri güçlendirmeyi hedeflediğini söyleyebiliriz.

Kanun koyucunun, sağlık personeli ve yardımcı sağlık personeline yönelik kasten yaralama, tehdit, hakaret ve görevi yaptırmamak için direnme suçlarına karşı özel koruma sağlayan SHTK'nın ek 12. maddesi, Anayasa Mahkemesi (AYM) önüne norm denetimi yoluyla iptal talebiyle taşınmıştır (AYM, 2021). İptal başvurusunda, hakaret suçunda sanık hakkında hem TCK m. 125/1-a uyarınca temel ceza belirlendiği hem de SHTK ek 12/2-a uyarınca yarı oranında artırımı gidildiği, bunun sanık açısından mükerrer cezalandırmaya yol açtığı ileri sürülmüştür. Zira mağdurun kamu görevlisi sayılması nedeniyle cezanın alt sınırı zaten yükselmekte, ardından aynı özellikten hareketle ceza tekrar artırılmaktadır. Bu durumun “non bis in idem” ilkesine aykırı olduğu belirtilmiştir.

Ayrıca, Anayasa m. 10'da öngörülen eşitlik ilkesine aykırı olarak sağlık personelinin pozitif ayrımcılık kapsamında yer almadığı, hakaret cezasının ertelenmesine getirilen yasağın ise ölçülülük ilkesine aykırılık oluşturduğu ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra, sağlık personeline karşı işlenen suçlarda cezanın yarı oranında artırılması ve erteleme yasağı öngörülmesi, diğer kamu görevlilerine karşı işlenen suçlarla kıyaslandığında eşitsizlik yaratmakta; Anayasa'nın 2. ve 10. maddelerinde güvence altına alınan hukuk devleti, adalet ve eşitlik ilkeleriyle

bağdaşmamaktadır. Bu gerekçelerle söz konusu hükümlerin iptali talep edilmiştir.

AYM, sağlık çalışanlarına karşı işlenen suçlarda cezanın artırılması ve hapis cezasının ertelenmemesine ilişkin düzenlemeyi Anayasa'ya uygun bulmuştur. Kararda, sağlık hizmetlerinin toplum açısından vazgeçilmez, ertelenemez ve ikame edilemez nitelikte olduğu; bu nedenle sağlık çalışanlarına yönelik suçların artmasının kamu yararı bakımından ciddi bir tehdit oluşturduğu vurgulanmıştır. Bu bağlamda, cezaların yarı oranında artırılması ve erteleme yasağı öngörülmesinin caydırıcılık sağlama amacına uygun, gerekli ve elverişli olduğu değerlendirilmiştir. Mahkeme ayrıca, kamu görevlisi olmanın yanı sıra sağlık hizmetinin niteliği gereği ikinci bir artırıma gidilmesinin orantılı olduğunu, farklı muamelenin makul ve nesnel bir temele dayandığını belirtmiştir. Sonuç olarak, söz konusu düzenlemenin ölçülülük ve eşitlik ilkelerine aykırı olmadığına, dolayısıyla Anayasa'ya aykırılık teşkil etmediğine oybirliğiyle hükmedilmiştir.

Sağlık personeli ile yardımcı sağlık personeline yönelik işlenen bu suçlarda kamu görevlisi sayılmaları nedeni ile örneğin hakaret suçunda temel cezaya göre iki defa artırım yapılması gerekecektir. Çünkü TCK'nın 125/3-a hükmü gereğince hakaret suçunun mağdurunun kamu görevlisi olması zaten cezanın alt sınırının bir yıldan az olamamasına neden olarak metinde düzenlenmiştir. Bu durumda bir sağlık çalışanına görevinden dolayı hakaret edilmesi durumunda önce TCK m.125/1 hükmüne göre temel ceza belirlenecek, sonrasında suçun kamu görevlisine karşı işlenmesi nedeni ile TCK m.125/3-a hükmü gereğince alt ceza en az bir yıl olacak şekilde belirlenecek ve sonrasında da SHTK ek 12. maddesinin a bendi uyarınca belirlenen cezada yarı oranında artırım yoluna gidilecektir⁹. Benzer şekilde, bir sağlık

⁹ ...sanık hakkında kamu görevlisine karşı görevinden dolayı alenen hakaret suçunun CMK'nın 223/2-e maddesi uyarınca beraatine karar vermesinin usul ve yasaya

çalışanına, yerine getirdiği kamu görevi nedeniyle kasten yaralama suçu işlenmesi durumunda da cezanın belirlenmesi üç aşamalıdır. İlk olarak, TCK'nın 86. maddesinin 1. fıkrası uyarınca temel ceza tespit edilir. Ardından, suçun bir kamu görevlisine görevi sebebiyle işlenmiş olması nitelikli hal nedeniyle, bu temel ceza TCK'nın 86. maddesinin son fıkrası gereğince şikayet aranmaksızın yarı oranında artırılır. Son olarak, SHTK'nın ek 12. maddesinin (a) bendi uygulanarak, ulaşılan bu yeni ceza üzerinden ayrıca bir yarı oranında daha artırım yapılacaktır¹⁰.

Belirtmek gerekir ki, SHTK kapsamında yapılan düzenleme ile TCK m. 51'de öngörülen hapis cezasının ertelenmesi kurumunun uygulanamayacağı hükme bağlanmış olmakla birlikte, söz konusu düzenleme yalnızca hapis cezasının ertelenmesine ilişkin olup, ceza muhakemesi ve ceza hukuku sistemimizde yer alan diğer bazı alternatif yaptırım ve usul kurumlarının uygulanmasını engellememektedir.

Nitekim, somut olayın özelliklerine göre CMK m. 231'de düzenlenen hükmün açıklanmasının geri bırakılması (HAGB) kurumunun uygulanması mümkündür. Aynı şekilde, koşulların

aykırı olduğu, sanığın, eylemini kamu veya özel sağlık kurum ve kuruluşlarında görev yapan sağlık personeline karşı gerçekleştirdiği, suç tarihi dikkate alındığında verilecek sonuç cezadan 7243 Sayılı Yasa ile değişik 3359 Sayılı Sağlık Hizmetleri Temel Kanun ek 12/2-a. maddesi uyarınca artırım yoluna gidilmesi gerektiği ve bu şekilde sanığın eylemine uyan TCK 125/1, 3-a - 4, 3359 Sayılı SHTK ek 12/2-a. maddesi uyarınca cezalandırılması gerektiği anlaşılmakla ... (Sakarya BAM 6. CD, E: 2023/3820, K: 2024/3060, T. 14/11/2024)

¹⁰ ... sanığın üzerine atılı kamu görevlisine karşı kasten yaralama suçunu işlediği sabit görülmüş ve eylemine uyan TCK'nın 86/1, 86/3-c, SHTK ek madde 12 maddeleri gereğince cezalandırılmasına karar verilmiştir. Sanık hakkında hüküm kurulurken sanığa alt sınırdan hapis cezası verilmiş olup, sanığın eylemi kamu görevlisine karşı işlediğinden, TCK'nun 86/3-c maddesi uygulanarak, TCK'nun 86/3-c maddesi gereğince sanığın takdiren yarı oranda artırım yapılmıştır. Sanığın eylemi 3359 sayılı yasa kapsamında kalan sağlık çalışanına karşı işlediğinden sanık hakkında 3359 sayılı yasanın ek 12 maddesi uygulanarak takdiren yarı oranında artırım yapılmıştır... (İzmir 54. Asliye CM, E. 2024/205, K. 2024/269, T. 24/12/2024, benzer yönde: Ankara BAM 2. CD, E. 2025/291, K. 2025/1536, T. 07.07.2025, İzmir BAM, 4. CD, E. 2025/1907, K. 2025/1985, T. 09.09.2025).

varlığı halinde CMK m. 171’de öngörülen kamu davasının açılmasının ertelenmesi ya da TCK m. 50’de yer alan kısa süreli hapis cezasına seçenek yaptırımların (örneğin; adli para cezasına çevirme, bir meslek veya sanat edinmeye yönlendirme, belirli yerlere gitmekten veya belirli faaliyetleri yapmaktan yasaklama yahut kamuya yararlı bir işte gönüllü olarak çalıştırma gibi) devreye sokulması da mümkündür. Yine TCK m. 62 çerçevesinde cezada takdiren indirim yapılması da mümkündür.

Dolayısıyla, SHTK ile getirilen düzenleme, sağlık çalışanlarına karşı işlenen suçlarda cezasızlığın önlenmesi bakımından önemli bir adım olmakla birlikte, ceza adalet sisteminin bütününde yer alan alternatif çözüm yollarının uygulanmasını tümünden dışlamamaktadır. Bu durum, bir yandan sağlık çalışanlarının korunmasına yönelik özel düzenlemelerin etkisini artırırken, diğer yandan da failin kişisel özellikleri, suçun ağırlığı ve toplumsal barışın korunması gibi unsurlar dikkate alınarak daha ölçülü ve bireyselleştirilmiş yaptırımların devreye girmesine imkan tanımaktadır.

Belirtmek gerekir ki, 2022 yılında CMK m. 100/3-j bendinde yapılan değişiklikle, sağlık kurum ve kuruluşlarında görev yapan personele karşı görevleri sırasında veya görevleri dolayısıyla işlenen kasten yaralama suçunun, somut delillere dayanan kuvvetli şüphe sebeplerinin bulunması hâlinde tutuklama nedeni olarak kabul edilebileceği düzenlenmiştir. Bu değişiklik ile tutuklamanın istisnai bir tedbir olduğu yönündeki genel ilkenin istisnası niteliğinde olup, sağlık çalışanlarına karşı işlenen kasten yaralama fiillerinde tutuklamanın daha kolay uygulanabilmesine imkân tanımaktadır.

3. SAĞLIK KURUM VE KURULUŞU TERİMİ

SHTK ek 12. maddesinin kanun metninde “*sağlık kurum ve kuruluşlarında görev yapan*” terimi kullanılmıştır ancak sağlık

kurumu veya kuruluşlarının nelerden ibaret olduğunu belirleyen bir kanun maddesi bulunmamaktadır. Türkiye’de ve aslında tüm Dünya’da sağlık hizmetleri çok geniş, çeşitli, dinamik ve değişken bir yapı göstermektedir. Hem kamuda hem de özelde çok farklı alanlarda ve görünümelerde hizmet veren sağlık kurum ve kuruluşları mevcuttur. Bu kurum ve kuruluşlara günün ihtiyaçlarına göre yenileri eklenmekte veya mevcut olanlar kapatılmaktadır. Hatta Covid 19 pandemisi döneminde olduğu gibi bazı durumlarda zamanın ihtiyaçlarına göre geçici birimler kurulabilmektedir. Kanun metninde geçen “*sağlık kurum ve kuruluşlarında görev yapan*” terimi ile bir bütün olarak sağlık sektöründe hizmet veren tüm yapıların madde metnine dahil edildiği anlaşılmaktadır.

Türkiye’de sağlık hizmetlerinin sunulmasında birinci basamak, ikinci basamak ve üçüncü basamak sağlık hizmetleri şeklinde üç basamaklı bir sağlık sistemi benimsenmiştir (Gökcan, 2022, s. 140 vd.). 224 sayılı Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi Hakkında Kanun’un 9. maddesinde sağlık hizmeti teşkilatının nelerden oluştuğu hüküm altına alınmıştır¹¹. Ancak bu kanun metni sürekli bir dönüşüm ve değişim devinimi içinde olan sağlık hizmeti teşkilatının güncel yapısını tanımlamaktan uzaktır.

Bu nedenle de sağlık hizmeti teşkilatının anlaşılması için en güncel kabul edebileceğimiz düzenleme yıllık yayınlanan Sosyal Güvenlik Kurumu Sağlık Uygulama Tebliği’ne (SUT) bakmak daha isabetli olacaktır. 2022 yılı SUT’ta (SGK Tebliğinde Değişiklik, 2022) yapılan değişiklik ile

¹¹ Sosyalleştirilmiş sağlık hizmeti teşkilatı: Sağlık evleri sağlık ocakları, sağlık merkezleri ile hastaneleri, çeşitli koruyucu hekimlik teşekkülleri, sağlık hizmeti hususiyet arzeden yerler için kurulmuş sağlık teşekkülleri, sağlık müdürlükleri, bölge hastaneleri, bölge laboratuvarları, sağlık personeli yetiştiren eğitim müesseseleri, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı merkez teşkilatı ve diğer Bakanlık ve kurumlarda Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı ile işbirliği yapmak üzere kurulmuş olan dairelerden teşekkül eder.

önceki tebliğlerde¹² yapılan birinci basamak sağlık kuruluşu ve ikinci/üçüncü basamak sağlık kurumu terim ayrımı kaldırılarak, birinci/ ikinci/ üçüncü basamak sağlık hizmeti sunucuları terimi kullanılmaya başlanmıştır. Kanaatimizce kanun koyucunun Sağlık Hizmetleri Temel Kanununu metninde “*sağlık kurum ve kuruluşlarında görev yapan*” terimini kullanması 2022 yılı öncesinde SUT’ta “*Sağlık Kuruluşları*” ve “*Sağlık Kurumları*” terimlerinin kullanılıyor olmasından kaynaklanmaktadır. İsaetli olanın “*sağlık hizmeti sunucuları*” teriminin kullanılması olduğu kanaatindeyiz. SUT 2024 de birinci basamak resmi sağlık hizmeti sunucuları¹³, birinci basamak özel sağlık hizmeti sunucuları¹⁴, ikinci basamak resmi sağlık hizmeti sunucuları¹⁵, ikinci basamak

¹² Daha önceki tebliğlerde birinci basamakta hizmet sunan sağlık hizmeti sunucuları için “Sağlık Kuruluşları” terimi kullanılıyorken, ikinci basamakta hizmet sunan sağlık hizmeti sunucuları için “Sağlık Kurumları” teriminin kullanıldığı görülmektedir. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/03/20130324-3.pdf> (Erişim Tarihi: 24.09.2025).

¹³ Bünyesinde birinci basamak sağlık kuruluşu bulunan ilçe sağlık müdürlüğü, Toplum sağlığı merkezi (TSM), Aile sağlığı merkezi (ASM), Halk sağlığı laboratuvarı (L1ve L2), Kurum tabipliği, 112 Acil sağlık hizmeti birimleri, Üniversiteler bünyesindeki mediko-sosyal birimler, Türk Silahlı Kuvvetlerinin birinci basamak sağlık üniteleri, Belediyelere ait poliklinikler, Birinci basamak ayaktan ve yataklı teşhis, tedavi ve rehabilitasyon hizmeti sunan sağlık hizmeti sunucuları entegre ilçe devlet hastaneleri

¹³ Evde bakım merkezleri veya birimler, İşyeri sağlık ve güvenlik hizmeti sunulan birimler, Özel poliklinikler, Ağız ve diş sağlığı hizmeti veren özel sağlık kuruluşları, 18/12/1953 tarihli ve 6197 sayılı Eczacılar ve Eczaneler Hakkında Kanun kapsamında serbest faaliyet gösteren eczaneler.

¹⁴ Evde bakım merkezleri veya birimler, İşyeri sağlık ve güvenlik hizmeti sunulan birimler, Özel poliklinikler, Ağız ve diş sağlığı hizmeti veren özel sağlık kuruluşları, 18/12/1953 tarihli ve 6197 sayılı Eczacılar ve Eczaneler Hakkında Kanun kapsamında serbest faaliyet gösteren eczaneler.

¹⁵ Eğitim ve araştırma hastanesi olmayan devlet hastaneleri ve dal hastaneleri ile bu hastanelere bağlı semt poliklinikleri, Entegre ilçe hastanesi (E1), Sağlık Bakanlığına bağlı ağız ve diş sağlığı merkezleri, Kamu kurumlarına ait ağız ve diş sağlığı hastaneleri, Kamu kurumlarına ait olup Sağlık Bakanlığınca ruhsatlandırılmış olan hastaneler, tıp merkezleri ve dal merkezleri, Kamu kurumlarına ait diyaliz merkezleri, üremeye yardımcı tedavi merkezleri, hiperbarik oksijen tedavi merkezleri, tıbbi laboratuvarlar gibi müstakil olarak ruhsatlandırılan tanı ve tedavi merkezleri.

özel sağlık hizmeti sunucuları¹⁶, üçüncü basamak resmi sağlık hizmeti sunucuları¹⁷, üçüncü basamak özel sağlık hizmeti sunucuları¹⁸ ve sağlık hizmeti sunumu bakımından basamaklandırılmayan sağlık hizmeti sunucuları¹⁹ şeklinde bir sağlık hizmeti sunucuları gruplandırması yapılmıştır.

Kanaatimizce bu sınıflandırmalardan da anlaşılacağı üzere tüm kamu ve özel hastaneler, ağız sağlığı merkezleri, eczaneler, tıp merkezleri, optisyenlik müesseseleri, tıbbi cihaz tedarikçileri gibi çok farklı ve çok çeşitli hizmet sunan Sağlık Bakanlığı'na ruhsatlandırılmış ve/veya izin verilmiş tüm sağlık hizmet sunucuları Sağlık Hizmetleri Temel Kanunu'nda belirtilen “sağlık kurum ve kuruluşları” teriminin kapsamına girmektedir. Başka bir deyimle SHTK'nın ek 12. maddesinde belirtilen suçlara yönelik olarak belirtilmiş olan “yarı oranında artırma” ve “hapis cezasının ertelenmesi hükümlerinin uygulanmaması” şeklindeki yaptırımlar SUT'ta belirtilmiş olan tüm sağlık hizmetleri sunucularında çalışan personele yönelik olarak uygulanması gerekmektedir. Çünkü kanun koyucu hiçbir ayırım yapmaksızın “sağlık kurum ve kuruluşlarında” terimini kullanmıştır. Kanaatimizce kanun metninde geçen “sağlık kurum ve

¹⁶ Özel hastaneler (ÖH), Özel tıp merkezleri ve dal merkezleri, Özel Diyaliz merkezleri, Özel üremeye yardımcı tedavi merkezleri, Özel hiperbarik oksijen tedavi merkezleri, Tıbbi laboratuvarlar gibi müstakil olarak ruhsatlandırılan özel tanı ve tedavi merkezleri

¹⁷ Sağlık Bakanlığına bağlı eğitim ve araştırma hastaneleri ile bu hastanelere bağlı semt poliklinikleri, Tıp Fakülteleri Bulunan Devlet Üniversiteleri Sağlık Uygulama ve Araştırma Merkezleri (U1), Tıp Fakülteleri Bulunan Vakıf Üniversiteleri Sağlık Uygulama ve Araştırma Merkezleri (U2), Dış hekimliği fakülteleri bulunan Devlet/vakıf üniversite hastaneleri, Sağlık Bakanlığınca üçüncü basamak hastane olarak basamaklandırılan Sağlık Bakanlığınca bağlı hastaneler.

¹⁸ Sağlık Bakanlığınca üçüncü basamak hastane olarak basamaklandırılan özel hastaneler (ÖH).

¹⁹ Optisyenlik müesseseleri, Tıbbi cihaz ve malzeme tedarikçileri, Kaplıcalar, Beşeri tıbbi ürün/ürün sunan ve/veya üreten özel hukuk tüzel kişileri ve bunların tüzel kişiliği olmayan şubeleri, Bu maddenin diğer fıkraları ile 1.4.1, 1.4.2, 1.4.3 numaralı maddelerde yer almayan Sağlık Bakanlığınca ruhsatlandırılmış ve/veya izin verilmiş sağlık hizmet sunumu bakımından basamaklandırılmayan diğer özelleşmiş tanı ve tedavi ve tedarik merkezleri.

kuruluşlarında” terimi ile SUT 2024’ün 1.4 sağlık hizmeti sunucuları başlığı altında gruplandırılmış olan kamu/özel tüm sağlık hizmeti sunucuları kast edilmiştir.

4. SAĞLIK PERSONELİ VE YARDIMCI SAĞLIK PERSONELİ KAVRAMI

Kanun metninde geçen “*sağlık personeli ve yardımcı sağlık personeli*” kavramlarının da açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Belirtmek gerekir ki kanun metninde kullanılan “*sağlık kurum ve kuruluşlarında görev yapan sağlık personeli ile yardımcı sağlık personeli*” cümlesi ile kanun metninin kapsamı çok geniş tutulmuştur. Sağlık hizmetleri ile ilgili bir kurum veya kuruluştaki çalışan personelin tamamına “*sağlık personeli*” denilmektedir (Gökcan, 2022, s. 329).

Ancak sağlık personelinin kimlerden oluştuğu hususunda belirsizlik mevcuttur. Örneğin hastanede çalışan temizlik personeli veya bilgisayar bakımından sorumlu olan teknik personelin sağlık personeli olup olmadığı açık değildir. Bu nedenle de SHTK’nın ek 12. maddesine sağlık sektöründe çalışan kişilerden kimlerin dahil olacağı tartışmalıdır. Bu konuda en ayrıntılı düzenlemenin “*Sağlık Meslek Mensupları ile Sağlık Hizmetlerinde Çalışan Diğer Meslek Mensuplarının İş ve Görev Tanımlarına Dair Yönetmelik*’te” yapıldığını söyleyebiliriz (Sağlık Meslek Mensupları Yönetmeliği, 2014). Yönetmeliğin 6. maddesinde sağlık meslek mensuplarının unvanlara göre iş ve görev tanımları yapılmıştır²⁰. Yönetmeliğin 6. maddesinin ikinci

²⁰ Bu tanımlamaya göre sağlık meslek mensubu olarak, tabip ve uzman tabip, diş tabibi ve uzman diş tabibi, eczacı, ebe, hemşire, klinik psikolog, fizyoterapist, fizyoterapi teknikeri, odyolog, odyometri teknikeri, diyetisyen, dil ve konuşma terapisti, podolog, sağlık fizikçisi, radyoterapi teknikeri, anestezi teknisyeni/teknikeri, tıbbi laboratuvar teknisyeni, tıbbi laboratuvar ve patoloji teknikeri, tıbbi görüntüleme teknisyeni/teknikeri, ağız ve diş sağlığı teknikeri, diş protez teknikeri, tıbbi protez ve ortez teknisyeni/teknikeri, ameliyathane teknikeri, adli tıp teknikeri, diyaliz teknikeri, perfüzyonist, eczane teknikeri, iş ve uğraşı

bendinde de sağlık hizmetlerinde çalışan diğer meslek mensuplarının unvanlara göre iş ve görev tanımlarına yer verilmiştir²¹. Bahsi geçen Yönetmeliğin Ek-1 ve Ek-2 listelerinde yer alan meslek mensuplarının, SHTK'daki "*sağlık personeli*" ve "*yardımcı sağlık personeli*" tanımlarına dahil oldukları tartışmasızdır. Sonuç olarak, söz konusu kişilere, ifa ettikleri kamu görevi nedeniyle karşı işlenen; TCK'da tanımlı kasten yaralama, tehdit, hakaret ve görevi yaptırmamak için direnme suçları bakımından, SHSK Ek 12. maddede düzenlenen ceza artırımı gibi özellikli yaptırımların uygulanması gerektiği hususu kuşku taşımamaktadır.

Ancak, yukarıda bahsi geçen yönetmeliğin Ek-1 ve Ek-2 listelerinde yer almayan meslek mensuplarının, örneğin görevleri gereği zaman baskısı yaşayan ve bu nedenle vatandaşlarla anlaşmazlıklar yaşayabilen ambulans şoförlerinin²² SHTK'daki koruyucu hükümlerinin dışında tutulmasının, kanun koyucunun amacıyla bağdaşmadığı açıktır.

Nitekim, söz konusu kanun teklifinin gerekçesi incelendiğinde, temel amacın kamu ve özel tüm sağlık kurumlarında görev yapan personeli korumak ve bu personele karşı işlenen belirli suçlar bakımından caydırıcı nitelikte cezai

terapisti (ergoterapist), iş ve uğraşı teknikeri (ergoterapi teknikeri), elektronörofizyoloji teknikeri, mamografi teknikeri, optisyen, acil tıp teknikeri/teknisyeni, hemşire yardımcısı, ebe yardımcısı ve sağlık bakım teknisyeni ünvanlarındaki meslekler sayılmıştır.

²¹ Diğer meslek mensupları olarak sağlık hizmetlerinde iş ve görev tanımları yapılan meslekler ise psikolog, biyolog, çocuk gelişimcisi, sosyal çalışmacı/sosyal hizmet uzmanı, sağlık eğitimcisi/tıbbi teknolog, sağlık idarecisi, çevre sağlığı teknisyeni/teknikeri, yaşlı bakım teknikeri / evde hasta bakım teknikeri, tıbbi sekreter, biyomedikal cihaz teknikeri, biyomedikal mühendisi ve gerontolog ünvanlarına yer verilmiştir.

²² Belirtmek gerekir ki Sağlık Bakanlığı son yıllarda istihdam ettiği ambulans şoförlerini belirtilen yönetmelikte sağlık meslek mensubu olarak tanımlanmış olan Acil Tıp Teknikerliği mezunları arasından seçmektedir.

hükümler öngörmek olduğu anlaşılmaktadır²³. yemekhane ve çamaşırhane çalışanı, otopark görevlisi, teknik bakım personeli veya morg çalışanı gibi tüm personelin, görevlerini güvenli bir şekilde yerine getirmelerinin amaçlandığı görülmektedir. Dolayısıyla, kamu veya özel ayrımı gözetilmeksizin tüm sağlık kurum ve kuruluşlarında çalışan personele yönelik olarak kanunda sayılan suçların yanında işlenen hakaret fiillerinde de SHTK ek 12. maddesinde öngörülen cezalandırmaya ilişkin özel hükümlerin uygulanması gerektiği kanaatine varılmaktadır.

Yargı makamlarının ise kanaatimizce yanlış bir yaklaşım ile sağlık personeli ve yardımcı sağlık personeli kavramlarını dar yorumlayarak sadece “*Tababet ve Şuabatı San’atlarının Tarzı İcrasınadair Kanun’un*” ek 13. maddesinde sayma sureti ile belirtilmiş olan meslekleri sağlık personeli ve yardımcı sağlık personeli kavramlarına dahil ettiği, bu meslekler dışında kalan güvenlik görevlisi, temizlik görevlisi, şoför (Hakeri, 2015, s. 122), veri giriş personeli, servis sağlık danışmanı gibi diğer sağlık kurum ve kuruluşlarında çalışan personellerin ise bir bütün olarak sağlık personeli ve yardımcı sağlık personeli kavramlarının dışında bıraktığı anlaşılmaktadır²⁴. Kanaatimizce yargı

²³ Ayrıca kanun teklifinin imzacılarından ve partisinin grup başkanvekili olan bir millet vekili kanun teklifine ilişkin yaptığı basın açıklamasında “*Sağlıkla ilgili çalışma içinde olan hangi personelimiz varsa bunların tümünü kapsayan bir teklif*” cümlesini kullanmıştır. <https://www.aa.com.tr/tr/politika/saglikta-siddetin-engellenmesine-yonelik-kanun-teklifi-meclis-baskanligina-sunuldu/1797248#> (Erişim Tarihi: 24.09.2025)

²⁴ Tabip, diş tabibi, eczacı, hemşire, ebe ve optisyenlerin bu kapsama girmesinin yanı sıra, 1219 sayılı Tababet ve Şuabatı San’atlarının Tarzı İcrasına Dair Kanununun ek madde 13’te tanımlanan meslek mensupları bu kapsama girecektir. Bunlar ise klinik psikolog, fizyoterapist, odyolog, diyetisyen, dil ve konuşma terapisti, podolog, sağlık fizikçisi, anestezi teknisyeni/teknikeri, tıbbi laboratuvar ve patoloji teknikeri, tıbbi görüntüleme teknisyeni/teknikeri, ağız ve diş sağlığı teknikeri, diş protez teknikeri, tıbbi protez ve ortez teknisyen-teknikeri, ameliyathane teknikeri, adli tıp teknikeri, odyometri teknikeri, diyaliz teknikeri, fizyoterapi teknikeri, perfüzyonist, radyoterapi teknikeri, eczane teknikeri, iş ve uğraşı terapisti (ergoterapist), iş ve uğraşı teknikeri (ergoterapi teknikeri), elektronörofizyoloji teknikeri, mamografi teknikeri, olarak sayılmıştır. Sağlık kurum ve kuruluşlarında görev yapmakta olan yukarıda sayılanlar haricindeki diğer personeller (güvenlik görevlisi, temizlik görevlisi, vb.), kapsam dışında bırakılmıştır. Buna göre

makamlarının bu yaklaşımı kanunun getiriliş amacı ve kanun koyucunun amacı ile uyuşmamaktadır. Örneğin bir devlet hastanesinin acil servisinde çalışan röntgen teknisyeninin Sağlık Hizmetleri Temel Kanunu’nun ek 12. maddesinin korumasından yararlanıp, aynı serviste görev yapan ve çıkan her arbedeye müdahale eden güvenlik görevlilerinin bu korumadan yararlandırılmaması izaha muhtaçtır.

5. SORUŞTURMA USULÜ

SHTK’da 2018 ve 2020 yıllarında yapılan değişikliklerle, sağlık kurum ve kuruluşlarında görev yapan personele karşı görevleri sebebiyle kasten işlenen suçlarda yeni usul ve esaslar öngörülmüştür. Bu kapsamda, söz konusu suçlardan şüpheli olan kişiler kolluk görevlilerince derhâl yakalanacak ve gerekli işlemler tamamlandıktan sonra cumhuriyet başsavcılıklarına sevk edilecektir. Cumhuriyet savcısı ise adli işlemleri tekemmül ettirecek, böylece sürecin hızlı ve etkili şekilde ilerlemesi sağlanacaktır. Ayrıca, bu suçların soruşturmasında müşteki, mağdur veya tanık olan sağlık personelinin ifadelerinin kolluk tarafından doğrudan işyerlerinde alınması öngörülmüş, böylelikle

yargılamaya konu olayın meydana geldiği Hastanesi’nde kayıt görevlisi olarak görev yapan müştekinin sağlık personeli yada yardımcı sağlık personeli sıfatı bulunmadığından anılan madde gereğince cezanın arttırılmasının mümkün olmadığına gözetilmeyerek (İstanbul BAM 12. CD, E: 2025/586, K: 2025/2634, T: 02.07.2025, benzer yönde: İstanbul BAM 12. CD, E: 2024/373, K: 2024/2330, T: 08/10/2024), 22.05.2014 tarih, 29007 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanan “Sağlık Meslek Mensupları İle Sağlık Hizmetlerinde Çalışan Diğer Meslek Mensuplarının İş ve Görev Tanımlarına Dair Yönetmelik” madde 4 uyarınca sağlık meslek mensupları; “tabip, diş tabibi, eczacı, hemşire, ebe ve optisyen ile 1219 sayılı Kanunun ek 13 üncü maddesinde tanımlanan diğer meslek mensupları” şeklinde sayılmıştır..... Sağlık kurum ve kuruluşlarında görev yapmakta olan yukarıda sayılanlar haricindeki diğer personellerin (güvenlik görevlisi, temizlik görevlisi, vb.), kapsam dışında bırakılmıştır. Bu açıklamalar ışığında somut olayda; Mağdurlar ... ve ... nın Hastanesi’nde acil serviste görevli hemşireler oldukları, mağdur Ahmet’in de acil servis sağlık danışmanı olduğu, bu haliyle TCK’nın 6/c. maddesi kapsamında kamu görevlisi ve 3359 sayılı yasa kapsamında sağlık çalışanı veya yardımcı sağlık personeli olmayan mağdur Ahmet’e yönelik işlenen... (Kayseri BAM 6. CD, E: 2024/2785, K: 2024/1756, T: 09/10/2024)

mağduriyetin derinleşmesi ve sağlık hizmetinin aksamaması önlenmek istenmiştir.

Nitekim, hükümde “*kast*” kavramına açıkça yer verilmiş olması nedeniyle, olası kast ya da muhtemel kast ile işlenen fiiller de düzenleme kapsamına dâhil edilmelidir.

Öte yandan, ek 12. maddeye eklenen bir diğer hüküm ile şiddetin meydana geldiği sağlık kuruluşunda mağdurun faile veya yakınına sunduğu hizmetin, eğer mümkünse başka bir sağlık personeli tarafından yerine getirilmesi düzenlenmiştir. Bu hükmün amacı, sağlık hizmetinin sürekliliğini sağlamak ve hastaların mağduriyetini önlemektir. Burada dikkat çekici nokta, mağdur sağlık personelinin hizmet sunup sunmama konusunda takdir yetkisinin bulunmamasıdır. Eğer aynı hizmeti verebilecek veya tedaviyi üstlenebilecek başka bir sağlık çalışanı mevcutsa, mağdur sağlık personeli hizmetten çekilmek zorundadır. Ancak, böyle bir alternatif personel bulunmaması halinde, şiddete maruz kaldığını ileri süren sağlık çalışanın görevden kaçınması hukuken mümkün olmayacaktır.

6. SONUÇ

SHTK’da yapılan değişikliklerle, kamu veya özel sağlık kurumlarında çalışan personele karşı görevleri sebebiyle işlenen bazı suçlar bakımından özel bir cezalandırma ve kovuşturma rejimi öngörülmüştür. Ancak sağlık personeline yönelik bu ayrıkı korumanın gerekliliği ve etkililiği tartışmaya açıktır. Şüphesiz, sağlık çalışanlarının ve yardımcı sağlık personelinin yaptığı işin önemi inkâr edilemez; zira insan hayatı ve sağlığıyla doğrudan bağlantılı bu görevlerin güvenli bir şekilde yerine getirilmesi, devletin temel sorumluluklarındandır. Bununla birlikte, meslek gruplarına göre farklılaştırılmış ve ağırlaştırılmış cezai müeyyideler öngörülmesinin, suçun önlenmesi bakımından isabetli bir yöntem olmadığı kanaatindeyiz.

Nitekim yalnızca sağlık çalışanlarına özel bir koruma sağlanırken, diğer kurum ve kuruluşlarda görev yapan personele benzer güvencelerin tanınmaması, eşitlik ve objektiflik ilkeleri bakımından açıklanması güç bir çelişki yaratmaktadır. Ayrıca, AIHM kararları ve doktrinde, kamu görevlilerine görevleri dolayısıyla hakaret edilmesine ilişkin öngörülen ağır yaptırımlar dahi eleştiri konusu yapılırken, sağlık çalışanlarına ve yardımcı sağlık personeline yönelik hakaret fiillerinde hem TCK m. 125/3-a hükmünün hem de SHTK ek 12. maddesinin birlikte uygulanarak cezayı artırıcı sonuç doğurmasının savunulabilir bir tarafı bulunmamaktadır (Kocaoğlu, 2019, s. 231 vd.).

Öte yandan, hangi objektif ölçüt esas alınarak SHTK ek 12. maddesinde yalnızca kasten yaralama, tehdit, hakaret ve görevi yaptırmamak için direnme suçlarının özel düzenleme kapsamına alındığına dair somut bir gerekçeye ulaşılamamaktadır. Bu durum, düzenlemenin sistematik ve tutarlılık açısından da sorunlu olduğunu göstermektedir. Kanaatimizce, sağlık çalışanlarına yönelen suçların engellenmesi, yalnızca bu gruba özgü ağırlaştırılmış yaptırımlar getirilmesiyle değil, modern, önleyici ve caydırıcı suç politikalarının geliştirilmesi ve bunların etkin biçimde uygulanması ile mümkündür. Zira yapılan çalışmalar, suçun önlenmesinde asıl caydırıcı unsurun cezanın ağırlığından ziyade, failin kesin biçimde cezalandırılacağı yönündeki inanç olduğunu ortaya koymaktadır (Öztürk, 2023, s. 180 vd.).

KAYNAKÇA

- Anadolu Ajansı. (2020). Sağlıkta şiddetin engellenmesine yönelik kanun teklifi Meclis Başkanlığı'na sunuldu. <https://www.aa.com.tr/tr/politika/saglikta-siddetin-engellenmesine-yonelik-kanun-teklifi-meclis-baskanligina-sunuldu/1797248> (Erişim Tarihi: 26.09.2024).
- Anayasa Mahkemesi. (2021, 13 Ekim). E.2020/91, K.2021/73 sayılı karar. <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/2021/73> (Erişim Tarihi: 24.09.2025).
- Ankara Bölge Adliye Mahkemesi 2. Ceza Dairesi, E. 2025/291, K. 2025/1536, T. 07.07.2025.
- Gökcan, H. T. (2022). Tıbbi Müdahaleden Doğan Hukuki ve Cezai Sorumluluk (4. bs.). Seçkin Yayınları.
- Hakeri, H. (2015). Tıp hukuku (10. bs.). Seçkin Yayınevi.
- İstanbul Bölge Adliye Mahkemesi 12. Ceza Dairesi, E. 2024/373, K. 2024/2330, T. 08.10.2024.
- İstanbul Bölge Adliye Mahkemesi 12. Ceza Dairesi, E. 2025/586, K. 2025/2634, T. 02.07.2025.
- İzmir 54. Asliye Ceza Mahkemesi, E. 2024/205, K. 2024/269, T. 24.12.2024.
- İzmir Bölge Adliye Mahkemesi 4. Ceza Dairesi, E. 2025/1907, K. 2025/1985, T. 09.09.2025.
- Kayseri Bölge Adliye Mahkemesi 6. Ceza Dairesi, E. 2024/2785, K. 2024/1756, T. 09.10.2024.
- Kocaoğlu, S. S. (2019). Hakaret suçu. Seçkin Yayıncılık.

Öztürk, Ş. A. (2023). Caydırıcılık ve rehabilitasyon bakımından hapis cezasının suça etkisi ve ceza popülizmi. Adalet Yayınevi.

Sağlık Meslek Mensupları İle Sağlık Hizmetlerinde Çalışan Diğer Meslek Mensuplarının İş ve Görev Tanımlarına Dair Yönetmelik. (2014). Resmi Gazete, (29007). <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=19696&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5> (Erişim Tarihi: 24.09.2025).

Sakarya Bölge Adliye Mahkemesi 6. Ceza Dairesi, E. 2023/3820, K. 2024/3060, T. 14.11.2024.

Sosyal Güvenlik Kurumu Sağlık Uygulama Tebliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Tebliğ. (2022). Resmi Gazete, (31934(Mükerrer), 25 Ağustos 2022). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2022/08/20220825M1-2.pdf> (Erişim Tarihi: 24.09.2025).

Yükseköğretim Kanunu İle Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. (2020). Resmi Gazete, (31102, 17 Nisan 2020). <https://resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/04/20200417-1.htm> (Erişim Tarihi: 24.09.2025).

BİLİŞSEL DAVRANIŞÇI KURAM PERSPEKTİFİNDE BİR İNCELEME: İFK HADİSESİ

Emre YILMAZ¹

Rüya TİRYAKİ SELLÜM²

1. GİRİŞ

İftira, bireyin onurunu, itibarını ve toplumsal konumunu hedef alan, aynı zamanda derin psikolojik yıkımlara neden olabilen bir saldırı biçimidir. Modern psikoloji literatüründe iftira, haksız yere suçlanma, dışlanma ve toplumsal baskıya maruz kalma gibi durumların ciddi travmalara yol açabildiği, bireylerin bilişsel süreçlerini, duygusal dengelerini ve davranışsal tepkilerini derinden etkileyebildiği ve güven kaybı, yalnızlaşma, depresyon ve post-travmatik stres bozukluğu gibi birçok ciddi problemlerle sonuçlanabildiği belirtilmektedir.

İslam tarihinin en çarpıcı ve sarsıcı hadiselerinden biri olan İfk Hadisesi, İslam toplumunda bireyler arası ilişkilerin, aile içi güvenin ve toplumsal dayanışmanın büyük bir sınavdan geçtiği tarihi bir olaydır. Yaşanan bu olay İslam dininin temsilcisi ve bulunduğu toplumun lideri olan Hz. Muhammed'in eşine yönelik bir iftira olmasıyla Peygamber ailesinin yanı sıra toplumun farklı kesimlerini de derinden sarsmış, toplum

¹ Asst. Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Psikoloji Bölümü, eyilmaz2007@hotmail.com; emre.yilmaz@bilecik.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1684-9821.

² Psikolojik Danışman ve Rehber Öğretmen, Yüksek Lisans Öğrencisi, ruyatiryaki26@gmail.com, ORCID: 0009-0001-1535-4261.

içerisinde ciddi fitnelere yol açmıştır. Benî Mustalik Gazvesi dönüşünde Hz. Âişe'ye yönelik iftiralarla başlayan bu olay, bireysel düzeyde ağır psikolojik travmalara ve toplumsal düzeyde ciddi huzursuzluklara yol açmıştır. Bu yönüyle İfk Hadisesi, yalnızca dini ve tarihsel boyutlarıyla değil, aynı zamanda bireylerin ruhsal dünyalarında açtığı derin izlerle de psiko-sosyal açıdan kapsamlı biçimde ele alınması gereken bir vakadır.

Erken dönem Siyer ve İslam Tarihi kaynaklarında sıkça ele alınan İfk Hadisesi, genellikle olayın kronolojik seyri ve toplumsal yansımaları bağlamında incelenmiştir. Literatüre bakıldığında da İfk hadisesine dair çok az sayıda yüksek lisans, doktora çalışması (Yıldız, 2022; Milad, 2017; Gümüş, 2008; Erkocaaslan, 2008; Resuloğlu, 2023; Tekkoyun, 2022), çok az sayıda da makale (Çolak, 2013; Kara, 2001; Erkocaaslan, 2015; Aksu, 2004; Aksu, 2013; Kalli & Yılmaz, 2023) bulunmaktadır. Bu çalışmalarda ise İfk Hadisesi genellikle sosyal, siyasal açılardan incelenmiş; Hz. Âişe'ye yöneltilen ithamların kamu düzeni, vahiy süreci ve Medine toplumundaki etkilerine odaklanılmış, olayın başlıca mağdurlarının özellikle Hz. Âişe'nin yaşadığı psikolojik süreçler ise çok yüzeysel düzeyde ele alınmış, dahası iftiranın diğer mağduru Safvan bin Muattal'ın psikolojisi hakkında neredeyse hiçbir değerlendirmeye yer verilmemiştir. Bu çalışma, İfk Hadisesi'ni, birincil mağdurlar olan Hz. Âişe ve Safvan bin Muattal'ın yaşadığı bilişsel süreçler, duygusal etkiler ve davranışsal tepkiler bağlamında, Bilişsel Davranışçı Kuram (BDK) çerçevesinde analiz etmektedir. Bu doğrultuda İfk Hadisesi, BDK ışığında ele alınarak Hz. Âişe ve Safvan bin Muattal'ın yaşadıkları psikolojik süreçler (bilişsel, duygusal, davranışsal) çok yönlü olarak incelenmiş; iftiranın çok katmanlı psikolojik etkileri, toplumsal algıların birey üzerindeki belirleyici rolü ve inanç temelli manevi dayanıklılığın kriz anlarında bireysel direnci nasıl şekillendirdiği ortaya konmuştur.

Bu çalışma, İfk Hadisesi'nin Hz. Aişe ve Safvan bin Muattal'ın psikolojileri üzerindeki etkilerini inceleyerek konuya farklı ve özgün bir bakış açısı sunması, İfk Hadisesi çerçevesinde bilişsel süreçlerin ve toplumsal algıların birey üzerindeki etkilerini anlamada, anlamlandırmada ve dini değerlerin (inanç), iftira sürecinde manevi destek sağlamadaki derin etkilerini incelemesi ve hem siyer literatürüne psikolojik bir perspektif kazandırma hem de tarihsel olayların birey psikolojisi üzerindeki etkilerini disiplinlerarası bir yaklaşımla ele alarak alana özgün bir katkı sunmayı hedeflemesi bakımından önem arz etmektedir.

2. YÖNTEM

Araştırmada, nitel araştırma desenlerinden "doküman analizi" (belge tarama), "betimsel" ve "içerik analizi" yöntemleri kullanılmış, tarihsel metinlerin ve dini kaynakların sistematik olarak incelenmesiyle elde edilen veriler BDK çerçevesinde, mağdurların iftiraya verdikleri tepkiler; bilişsel anlamlandırma, duygusal içerik ve davranışsal sonuçlar şeklinde üç ana boyutta ele alınarak analiz edilmiştir.

2.1. Veri Toplama ve Analiz

Veri toplama sürecinde, başta Kur'an-ı Kerim ve hadis literatürü olmak üzere, İslam tarihçileri tarafından kaleme alınan ve Hz. Âişe'nin bizzat kendi anlatımlarını içeren rivayetlerin geçtiği güvenilir siyer ve megazi kaynaklarından yararlanılmış, elde edilen veriler Bilişsel Davranışçı Kuram'ın temel ilkeleri doğrultusunda içerik analizi yöntemiyle analiz edilerek, bireylerin düşünce-duygu-davranış üçgeni içerisindeki tepkileri açıklanmaya çalışılmıştır. Araştırmada kullanılan dini ve tarihsel kaynakların güvenilirliği göz önünde bulundurulmuş, yalnızca muteber hadis kitapları ve siyer kaynaklarından elde edilen bilgiler analiz kapsamına alınmış, Psikolojik yorumlar yapılırken

kuramsal çerçeveye sadık kalınarak subjektif yorumlardan kaçınılmış, tarihsel bağlam dışına çıkılmamıştır. Bununla birlikte, çalışmanın bazı sınırlılıkları da bulunmaktadır. Özellikle tarihsel rivayetlerin aktarımı, yorumlayıcı bir nitelik taşıdığından, bireysel psikolojilere dair yapılan analizlerde mutlak genellemeler yapılması uygun değildir. Bu nedenle, çalışma sonuçlarının tarihsel bağlam içinde değerlendirilmesi gerektiği göz önünde bulundurulmalıdır.

3. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

3.1. İfk Hadisesi

İfk kelimesi lügatte; “iftira, en kötü ve en çirkin yalan” (İbn Manzûr, 1999, 1/166; Çağrıçı, 2000, 21/522, 523), “iftira atmak, kara çalmak, yalan söylemek” (Mutçalı, 1995, s. 19), “olması gereken şekilden başka şekle giren, yüzünü değiştiren her şey” (El-İsfehani, 2012, s. 85), “çevrilmiş, ters yüz edilmiş bir söz; bir suçu birisine yükleme” (Doğan, 1995, s. 220), “söylenilecek en büyük yalan, yapılabilecek en etkili iftira” (Zemahşerî, 1966: 4/704), “bir insan ya da topluluğa dair herhangi bir yalan haberin ortaya atılması” (Kureşî, 1371, s. 89; Mehnâ, 1413, s. 35) manalarına gelmektedir. Özel anlamda ise İfk hadisesi, Kur’an ayetlerinde (Nûr, 24/11-22) hakkında haber verilen ve İslam peygamberi Hz Muhammed’in eşi Hz. Âişe’nin iffetine ve sadakatine yapılan iftira ve sonrasında yaşanan gelişmelerdir (Yazır, 1992, s. 557; İbn Kesîr, 1997; Keskiöglü & Berki, 2013, s. 301).

İfk Olayı, yeğeni Abbâd b. Abdullah b. ez-Zübeyr’in sorması üzerine Hz. Âişe tarafından geniş bir şekilde anlatılmaktadır (Vâkıdî, 2014, 2/71-86). İftiraya yol açan hadise Hz. Âişe’nin anlatımıyla şöyle gerçekleşmiştir: Hz. Peygamber adeti gereği sefere çıkmadan evvel eşleri arasında kura çeker, kurada hanımlarından hangisi çıkarsa onu beraberinde götürürdü

(Zührî, 2016, s. 106; İbn İshâk, 1978, s. 444). Benî Mustalik (Mureysi) gazvesi öncesinde de benzer şekilde kura çekmiş ve kurada Hz. Âişe'nin çıkmasıyla bu sefere onun ile birlikte katılmıştır (Vâkîdî, 2014, 2/71; Hamîdullah, 1993: 244; İbn Hişâm, 1994: 3/325; Taberî, 1967, 3/611; Beyhakî, 1985, 4/63; İbnu'l-Esîr, 1989, 2/195; İbn Hacer, 2010, 7/490; Diyârbekrî, 1966, 1/475).

Gazve dönüşü Medine yolunda Hz. Peygamber ordunun dinlenmesi maksadıyla bir yerde mola vererek gece hareket edeceklerini bildirir. Ordunun hareket edeceği sıralarda Hz. Âişe def-i hacetini gidermek maksadıyla ordugâhtan uzak bir yere gider (İbn Sa'd, 1997, 2/48; Vâkîdî, 2014, 2/72; İbn Hişâm, 1994, 3/325-326; Taberî, 1967, 3/612; Beyhakî, 1985, 4/65; İbnu'l-Esîr, 1989, 2/195; Hudarî, 1989, s. 146; Abdülbâkî, 2005, s. 735). Hz. Âişe ihtiyacını giderip karargâha geri geldiğinde evlenirken annesi Ümmü Rûman'ın hediyesi olan boynundaki gerdanlığın düşmüş olduğunu fark eder ve kendisini bekleyecekleri düşüncesiyle dönüp gerdanlığını aramaya koyulur (Vâkîdî, 2014, 2/428; Taberî, 1967, 6/122). Hz. Âişe uzun uğraşlar ve aramalar sonucunda gerdanlığını bulur ancak bu esnada orduya hareket emri verilmiş, Hz. Âişe'nin yardımcıları onun mahfe/hevdec³ içinde olduğunu zannederek yolculuğa devam etmişlerdir. Hz. Âişe karargâha geri döndüğünde kervanın hareket ettiğini, karargahta hiç kimsenin kalmadığını görür ve yokluğunun fark edilip kendisini aramaya çıkacaklarını düşünerek elbisesine bürünmüş şekilde karargahın kurulduğu yerde beklemeye başlar (Abdülbâkî, 2005, 736/1834) ve bir müddet sonra oturduğu yerde uyuyakalır (Vâkîdî, 2014, 2/73; İbn Hişâm, 1994, 3/325-326; Taberî, 1967, 3/612). Ordunun artçılığını yapan, yani askeri

³ Ordudaki askerlerin görmesini ve kadınların rahatsız olmasını engellemek için develerin sırtına yerleştirilen ve seyahat amacıyla oda biçiminde dizayn edilen sepet (Şulul, 2011: 1112; Azimli, 2010: 327).

geriden takip ederek unutulmuş eşyaları vs. alan Safvân b. Mu'attal b. Rebî'a b. Huzâa b. Muhârib b. Mürre b. Fâlic b. Zekvân b. Sa'lebe b. Süleym, görevi gereği (Kandemir, 2008, 35/485-486; Kara, 2001, s. 373) istirahat sonrası mola yerini kolağan ederken Hz. Aîşe'yi fark eder. Hicâb ayetinin nazil olmasından önce Hz. Aîşe'yi görmüş olduğu için onun kim olduğunu tanır ve orada olduğunu ona duyurmak için istircâ' ayetini⁴ sesli şekilde söyler (İbn İshâk, 1978, s. 445; Vâkidî, 2014, 2/74). Hz. Aîşe, Safvân'ın, bu sözünü duyunca uyanır ve hemen yüzünü örter. Ardından Safvân hemen devesini çöktürüp Hz. Aîşe'ye sırtını dönerek deveye rahatça binmesini sağlar. Hz. Aîşe deveye bindikten sonra Safvân'da yaya olarak yola revan olurlar ve kuşluk vakti ordu istirahate çekilmek maksadıyla mola verdiğinde onlara ulaşabilmişlerdir (Vâkidî, 2014, 2/429; İbn Hişâm, 1994, 3/326; İbnü'l-Esîr, 1989, 2/195). Hz. Aîşe ile Safvân b. Muattal karargâha ulaştıklarında münafıkların lideri Abdullah b. Übeyy gelenlerin kim olduğunu sorup, bunların Hz. Aîşe ile Safvân b. Mu'attal olduğunu öğrenince, *"Vallahi! Ne o ondan ne de o diğerinden kurtulur. Demek, Peygamberinizin ailesi, bir adamla gecelemiş, sonra da devesinin yularından tutup yanınıza gelmiş."* sözleriyle Hz. Aîşe hakkındaki iftira tohumlarını eker (Koçyiğit, 1988, 1/139-140; Derveze, 2011, 1/595; el-Cevziyye, 2018, 3/260; es-Seâlebî, 1989, 2/85; Zemahşerî, 1966, 3/52; Diyârbekrî, 1966, 1/475; Köksal, 1981, 12/64; Sezikli, 1994, 119-120).

İslam ordusunun konakladığı yerde yayılan iftira hadisesi Hz. Peygamber'in de kulağına gelmiştir. Hz. Aîşe'nin babası Hz. Ebu Bekir ve annesi de bu durumdan haberdar olmuşlardır (Vâkidî, 2014, 2/428-429; İbn Hişâm, 1994, 3/326; Taberî, 1967, 3/612-613; Beyhakî, 1985, 4/65-66; Hudarî, 1989, 146-147). Medine bu olayla çalkalanmaktadır ancak Hz. Aîşe'nin henüz bu iftiradan ve söylenenlerden haberi yoktur. Zira Hz. Aîşe, Gazve

⁴ Bakara 2/156 ("İnnâ Lillâhi ve İnnâ İleyhi Râciûn-Biz Allah'ın kullarıyız ve biz Allah'a döneceğiz.")

dönüşü şiddetli bir hastalığa (humma) yakalanmış ve uzun bir süre nekahet dönemi yaşamış olması sebebiyle kendisine atılmış olan bu iftirayı Medine'ye geldiklerinden epey zaman sonra, bir gece zaruri ihtiyacını karşılamak üzere Medine dışına çıktığında beraberinde gelen Ümmü Mistah'tan öğrenmiştir (Vâkîdî, 2014, 2/74; İbnu Hişâm, 1994, 3/312; Hanbel, 2001, 6/367; Buhârî, 1422, 3/228; Müslim, 1991, 4/2132). Hz. Aişe, hastalığından kurtulacağı sırada böyle bir iftiranın varlığından haberdar olunca, kederinden dolayı gece gündüz ciğeri parçalanacak derecede ağlar ve hastalığı daha da artar (Vâkîdî, 2014, 2/75; Hanbel, 2001, 6/195; Buhârî, 1422, 3/228; İbnu Hişâm, 1994, 3/314; Taberî, 1967, 3/613; Köksal, 1981, 12/66). Hz. Aişe, iftirayı öğrendiğinde, Hz. Peygamber'in önceki hastalıklarında kendisine gösterdiği yakın ve sıcak ilgiyi niçin göremediğini anlayarak annesinin yanına gitmek ve orada kalmak için Hz. Peygamber'den izin ister. Hz. Peygamber'in izin vermesi üzerine annesinin yanına gelir ve söylenen dedikoduların iç yüzünü öğrenmeye çalışır. Bu arada yaşanan durumu açıklığa kavuşturan bir vahiy gelmediğinden, Hz. Muhammed de olayı açıklığa kavuşturmak maksadıyla yakın çevresinden birçok kişiyle (Ali b. Ebî Tâlib, Üsâme b. Zeyd, Aişe'nin azatlı kölesi Berîre, Zeyneb bnt. Cahş, Ümmü Eymen, Ebu Eyyub el-Ensârî, Ömer b. el-Hattâb ve Osmân b. Affân) istişarede bulunarak onlardan kanaatlerini paylaşmalarını ister (İbn Kesîr, 1997; Sezikli, 1994, s. 121; İbn İshâk, 1978, s. 448; Vâkîdî, 2014, 2/430-433; İbn Hişâm, 1994, 3/329-330; Taberî, 1967, 3/615-616). İstişarede bulunduğu kimselerin hemen hemen hepsi Hz. Aişe hakkında hayırdan başka bir şey bilmediklerini beyan ederler (İbn Kesîr, 1997, 5796; Diyârbekrî, 1966, 1/476; es-Seâlebî, 1989, 2/88; Kara, 2001, s.364-365; Vâkîdî, 2014, 2/75-76). Yakınlarına danıştıktan sonra mescide gelen Hz. Peygamber, isim vermeden iftiranın fitilini ateşleyen Abdullah b. Übey'i orada hazır bulunanlara şikayet ederek ailesi hakkında ortaya dedikodular

atarak şahsına eziyet eden kişiye karşı kendisine kimin yardım edeceğini sorup ardından iftira atılan kimselerle ilgili olumsuz bir düşünce ve kanaati olmadığını (Müslim, Tevbe, 69; Vâkıdî, 2014, 2/76; Buhârî, 1422, 5/151) beyan eden konuşma yaptıktan sonra Hz. Ebubekir'in evinde bulunan eşi Aişe'nin yanına gelerek olayın iç yüzünü öğrenmek ve kendisini rahatlatıcı bir cevap bulabilmek için hanımına *"Ey Aişe! "Senin hakkında bana bir takım sözler ulaştı. Şayet sen bu günahlardan masumsan, Allah seni temize çıkaracaktır. Fakat eğer bir günah işlemişsen, Allah'tan af dile ve ona tövbe et. Çünkü kul, günahını itiraf edip Allah'a tövbe ederse, Allah onu affeder."* şeklinde söz söyler. Bu sözler karşısında şaşkına dönen Hz. Âişe babasına ve annesine Resûlullah'a kendi adına cevap vermelerini ister. Babası ve Annesi, Resûlullah'a ne diyeceklerini bilemediklerini belirtince Hz. Aişe: *"Allah'a yemin olsun, ben kesin olarak anladım ki, siz bu dedikoduyu işitmişsiniz. Artık bu dedikodu sizin gönüllerinizde yerleşmiş. Şimdi ben size suçsuz olduğumu söylesem, benim suçsuz olduğumu Allah bilip dururken, sizler benim bu sözümü kabul etmeyeceksiniz. Şayet ben, suçsuz olduğumu Allah bilip dururken, sizlere kötü bir iftirada bulunsam, sizler beni hemen onaylayacaksınız. Vallahi ben bu durumda kendim ve sizin için Yusuf'un babasının (Yakub) o sıkıntı içinde söylediği "Artık bana düşen güzel bir sabırdır. Sizin şu söylediklerinize karşı yardımına sığınılacak ancak Allah'tır" (Yûsuf, 12/18) sözünden başka bir misal bulamıyorum."* diye yanıt verir (Vâkıdî, 2014, 2/78; İbn İshâk, 1978, s. 449; Hanbel, 2001, 6/194). Hz. Aişe'nin bu sözlerinden sonra Hz. Peygamber, henüz oturduğu yerden kalkmadan, yaşanan olay hakkında *"Bu iftirayı ortaya atanlar, içinizden bir güruttur..."* (Nûr, 24/11) diye başlayıp devam eden âyetler (Nûr, 24/11-22) vahyolunmuş, vahyin gelişinin hemen ardından Hz. Peygamber *"Ey Âişe, Allah'a hamd et. O, seni temize çıkardı"* diye müjde vermiş ve büyük bir sevinçle dışarı çıkarak inen ayetleri okuyup eşi Hz. Aişe'nin suçsuz olduğunu halka ilan etmiştir. Bazı kaynaklarda, bu müjdeli habere Hz.

Aişe'nin annesi ve babasının çok sevindikleri ve annesi Ümmü Rûman'ın, kızı Aişe'ye hitaben *"Ayağa kalk ve Resûlullah'a teşekkür et"* dediği, kendisinin ise, *"Hayır! Vallahi onun için kalkmam ve Allah'tan başka kimseye de hamd etmem. Benim hamdim ve teşekkürüm ancak Allah'adır, O'na değil. Çünkü benim suçsuzluğumu Allah bildirdi."* (Vâkîdî, 2014, 2/79; Hanbel, 2001, 40/13; Buhârî, 1422, 5/153; Tirmizi, 1965, 5/335) şeklinde karşılık verdiği, bazı kaynaklarda ise Hz. Peygamber'in *"Ey Âişe, Allah'a hamd et. O, seni temize çıkardı."* sözüne karşılık olarak Hz. Aişe'nin *"Allah'ın hamdı ve sizin kötü zannınızla."* (Taberî, 1967, 2/114) şeklinde yanıt verdiği belirtilmektedir.

İftira hadisesinin bir diğer mağduru da Safvân b. Mu'attal'dır. Bu sebeple, bu iftira ile ilgili onun tavrı da oldukça önem arz etmektedir. Bu başlık altında bu hadisede Safvân b. Mu'attal'ın tutum ve tavrı ne olmuştur? Nasıl bir tepki ortaya koymuş, neler yaşamış, neler hissetmiştir? Bu soruların da yanıtları aranmıştır. Safvân b. Mu'attal, Müreysi gazvesinden önce Müslüman olmuş ve akabinde Hz. Peygamber'in katıldığı tüm savaşlara iştirak etmiş, İfk olayından sonra konu ile ilgili âyetler inmeden önce Allah Rasülü'nün *"Onun hakkında hayırdan başka bir şey bilmiyorum. O kişi hakkında yalan uyduruyorlar."* hitabının muhatabı olan ve Hz. Ömer'in hilafeti döneminde katıldığı Ermeniye seferinde şehit düşmüş bir sahabidir. (İbnü'l-Esîr, 1989, 2/412-413; Hudarî, 1989, s. 162; İbn Abdilber, 1995, 2/725). Safvan b. Muattal kendisi hakkında böyle bir iftiradan haberdar olunca: *"SübhaneAllah! Vallahi ben, daha önce hiçbir kadının eteğini kaldırmış değilim."* diyerek şaşkınlığını belirtmiştir (Kandemir, 2008, 35/485-486). Bunun dışında İfk olayında Hz. Âişe hakkında karalama kampanyasına destek veren sahabeler vardır. Bunlardan birisi Hz. Peygamber'in şairi Hassân bin Sâbit'tir (Yazır, 1992, s. 400). Safvan b. Muattal,

iftirayı yayıp kendisi ve kabilesi aleyhinde şiir yazan Hasan b. Sabit'e karşı o derece öfkelenmiştir ki, Medine'ye beraber geldiği arkadaşı Cuayl b. Suraka'ya, Hassan'ı attığı bu iftiradan dolayı birlikte öldürmeyi teklif etmiş, Cuayl'ın “Rasûlullah'ın yapmamızı emretmediği bir şeyi yapmam. Sakın sen de böyle bir şey yapma.” diye karşılık vererek bu teklifi reddetmesi üzerine bir gün kendisine iftirada bulunan Hassan b. Sabit'in yanına vararak “*Şu kılıç darbemden nasibini al, çünkü ben, bana hicvedilince şair olmadığım için şiir söyleyemem.*” dedikten sonra üzerine kılıcıyla atılıp ona bir darbe indirerek başından yaralamıştır (Fayda, 2000, s. 508).

3.2. Bilişsel Davranışçı Kuram

Bu çalışmanın kuramsal temelini Bilişsel Davranışçı Kuram oluşturmaktadır. Bilişsel Davranışçı Kuram, bireyin duygu, düşünce ve davranışlarını birbirine bağlı olarak ele alan bir yaklaşımdır. Bilişsel davranışçı kuram, bireylerin yaşadığı olayları nasıl değerlendirdiğini ve bu değerlendirmelerin duygusal ve davranışsal tepkilerini nasıl şekillendirdiğini anlamak adına önemli bir teorik çerçeve sunmaktadır. Bilişsel Davranışçı Kuram, temelde davranış değiştirme ilkelerine dayanan; bununla birlikte davranışın doğrudan düzenlenmesi ve denetlenmesi için düş kurma, düşlem, düşünme gibi bilişsel süreçlere de yer veren bir ruhsal tedavidir (Bakırcıoğlu, 2012, s. 189). Bilişsel terapi, bilişsel model üzerine temellendirilmiştir. Biliş, bir düşünce ya da algı anlamına gelmektedir. Diğer bir deyişle bilişlerimiz herhangi bir zamanda olaylar hakkında ne düşündüğünüzdür. Bu düşünceler zihinden otomatik olarak geçerler (Burns, 2006). Yapılan gözlemlerden, insanların aynı durumlara oldukça farklı yorumlar yaptıkları ve farklı davranışlarda bulundukları anlaşılmaktadır (Beck, 2008). Bilişsel yaklaşımlar, düşünce tarzının davranışlar üzerinde etkili olduğu tezinden yola çıkmaktadır (Sternberg, 2009). Buna göre bir olayın özel yorumunun spesifik içeriği, kişide spesifik duygusal

tepkilere yol açar (Beck, 2008). Genel olarak bilişsel davranışçı terapi yaklaşımları, bilişsel ve davranışçı terapilerin temel ilke ve tekniklerinin bütünleştirilmesiyle gelişen bir kuramdır. Gestalt yaklaşımı gibi zihinsel süreçleri vurgulamasının yanında davranışçı yaklaşım gibi bazı nicel analizlerle insanın nasıl öğrendiği ve düşündüğünü belirlemeye çalışır (Karahan & Sardoğan, 2004). Bu modele göre; sözlü bilişlerimiz ve görsel imajlarımız hissettiğimiz duygularla ilişkilidir ve bu terapide ortaya konulmalıdır (Beck, 2008). Bu modele göre, insanların duygu ve davranışları olayları nasıl yorumladıklarından etkilenmektedir. İnsanların neler hissettiklerini belirleyen şey olayın kendisi değil, o olaya ilişkin olarak kişinin kendi zihninde verdiği anlamlardır. İnsanların yaşadıkları duygular herhangi bir durumu nasıl algıladıkları ve anlamlandırdıkları ile ilişkilidir. Bu yaklaşıma göre, olayın kendisi bu duyguları belirlemez; duygusal tepkileri belirleyen şey, olaya yönelik yorumlarıdır (Beck, 2008). Duygusal tepkilerimizin aslında günlük hayatta karşılaştığımız olayları algılama biçimimizden kaynaklandığı gerçeği, bilişsel davranışçı terapinin özüdür. Biz, olan bitenleri aslında kendimize göre değerlendirir ve öyle görürüz (Türkçapar, 2007). “Duygu dediğimiz şey, belli bir tür, yanlı, ön-yargılı ve güçlü bir biçimde değerlendirme içeren bir tür düşünüşten kaynaklanır” (Ellis & Harper, 2009). Bilişsel çarpıtmalar kişinin yaşamının her alanına yayılarak, kişinin kendisini, o andaki deneyimini ve geleceğini değerlendirme biçimini etkiler (Yılmaz vd., 2011). Bilişsel yanlılıklar; kayıp engellenme gibi yaşantıların abartılması, kişiselleştirilmesi ve olumsuz şekilde yorumlanmasıyla olumsuz yaşantılar karşısındaki duyarlılıkları artırmaktadır (Leahy, 2008). Örnek olarak, subjektif ve abartılı bir öfke, anksiyete ya da üzüntünün nedeni tümüyle çarpık bakış açılarından ileri gelmektedir (Beck, 2008).

4. BULGULAR VE YORUM

Bu başlık altında İfk Hadisesinde, yapmadıkları bir eylem üzerinden haklarında ithamda bulunulan Hz. Aişe ve iftiranın diğer mağduru Safvan b. Muattal'ın yaşamış oldukları olay karşısında sergiledikleri Bilişsel-Duygusal ve Davranışsal tepkiler Bilişsel Davranışçı Kuram çerçevesinde değerlendirilmiştir.

4.1. Bilişsel Tepkiler

Biliş, insan beyninin düşünme, anlama, konuşma, yorumlama, hesaplama, tasarlama, planlama, problem çözme, bellek, algılama, muhakeme, vb. gibi yüksek zihinsel işlevler için kullanılan ortak, genel bir ad (Budak, 2009, s. 129). Bireyin yaşamış olduğu durum, uyarıcı ve olaylara biliş düzeyinde gösterilen tepkiler, bilişsel tepkilerdir.

4.1.1.Olayı Değerlendirme ve Gerçekçi (Rasyonel) Düşünme

Bilişsel Davranışçı Kuramda kişinin yaşamış olduğu olay karşısındaki tepkileri, olaydan çok olay hakkındaki düşünceleriyle ilgilidir. Bilişsel süreçler, bireyin yaşadığı durum ve olay neticesinde düşünce yapısının nasıl işlediğini, bu düşüncelerin duygu ve davranışlara nasıl etki ettiğini ifade eder. Bilişsel Davranışçı Kuram açısından birey, içinde bulunduğu durumu ya da olayı bilişsel açıdan ele alır, değerlendirir ve anlamlandırmaya çalışır.

4.1.2.Şaşkınlık, Şok ve Travma

Şok; ruhsal dengedeki ani bir bozulma, buna bağlı olarak ortaya çıkan halsizlik, solgunluk, çarpıntı gibi semptomlarla kendisini gösteren bir rahatsızlık halidir (Budak, 2009, s. 692).

İftira durumuyla karşı karşıya kalan birey, olayın meydana getirebileceği şok etkisiyle çevresindekilerin böyle bir ihtimali düşünmüş olmasına karşı şaşkınlık hali içinde yaşadığı durumu kabullenmekte zorlanarak içinde bulunduğu durumu anlamlandırmak için zamana ihtiyaç duyar. Bu bağlamda İfk Olayı, özellikle Hz. Aişe için bir travma kaynağıdır. Olay, doğrudan onun onurunu ve güvenilirliğini hedef alan bir suçlamadır. Psikolojik açıdan, iftiraya uğramak, bireyde derin bir güvensizlik hissi yaratabilir. Özellikle toplumda saygın bir konumda olan bir kişinin, iffetsizlik gibi bir suçlama ile karşı karşıya kalması, onun öz-saygısını ciddi şekilde zedeler. Hazreti Âişe, Müreysi gazvesi dönüş yolculuğunda ihtiyacını karşılamak üzere kamp alanından ayrıldığında muhtemelen hiçbir şekilde böyle bir suçlamaya maruz kalacağını, insanların ona bu şekilde yaklaşacağını düşünmemiştir. İftiraya uğradığında, bu şok edici durumu kabullenmek onun için zorlayıcı olmuş olabilir. Hz. Aişe'nin bu dönemde yaşadığı yalnızlık, terk edilmişlik ve dışlanmışlık duyguları, psikolojik olarak travmatik olabilir. Benzer şekilde iftiranın diğer mağduru Safvan bin Muattal da iyi niyetle yapmış olduğu davranışı sebebiyle böyle bir durumla karşı karşıya kalacağını, toplum tarafından etiketlenmenin verdiği ağırlığı altında zorlu süreçler yaşayacağını düşünmemiştir.

4.1.3. Otomatik Düşünceler

Otomatik düşünceler, bireyin çevreden gelen uyarıcılarla birlikte olayları yorumlama şeklini ve bireyin kendisini nasıl değerlendireceğini belirleyen; ani ve kontrol edilmesi zor bir şekilde ortaya çıkan düşünce yapıları (Türkçapar,2007; Beck,1976) olarak tanımlanmaktadır. Bu düşünceler, kişinin duygularını ve davranışlarını doğrudan etkiler. Olumsuz otomatik düşünceler ise; bir olay karşısında bireyin zihninde istemsiz ve hızlı bir şekilde beliren, genellikle farkında bile olmadan ortaya çıkan olumsuz düşüncelerdir. İfk hadisesi gibi iftira olayı yaşamış

herhangi bir bireyde olumsuz otomatik düşüncelerin açığa çıkması olağandır. Hz. Aişe'nin yaşamış olduğu iftira olayı sonrasında ailesinin ve toplumun tutumu bilişsel sürece etki etmiş ve bu etki sonucunda bazı otomatik düşünceler gelişmiştir. Hz. Aişe'nin kendisinin daha önceki hastalık dönemlerine nazaran, iftira olayının yaşandığı dönemde geçirdiği hastalık sırasında Hz. Peygamber'in kendisine olan ilgi ve şefkatinin azalmış olduğunu fark etmesiyle “Hz. Peygamberin gözünde değerim azaldı.” gibi bir düşünce geliştirmiş olabileceği, yine Hz. Aişe'nin Hz. Peygamber ve kendi ailesine hitaben; “Her ne söylersem şüphe ile yaklaşacaksınız.” sözleri ile bir takım otomatik düşünceler geliştirmiş olduğu ve bu tür otomatik düşüncelerin, kendisinde kaygı, üzüntü ve umutsuzluk düzeylerinin artmasına sebebiyet vermiş olabileceği ifadelendirilebilir.

4.1.4. Bilişsel Çarpıtmalar

Bilişsel çarpıtmalar, kişinin düşüncelerinde meydana gelen sistematik hatalardır ve genellikle gerçekliği yanlış veya çarpıtılmış bir şekilde algılamasına yol açar. Düşüncedeki çarpıklıklar otomatik düşüncelerin karakteristik özellikleri arasındadır (Beck, 2008). Hz. Aişe'nin olaya ilk tepkileri arasında; kendini suçlama, karamsarlık, değersizlik ve toplumsal reddedilmeye dair korkular ön plana çıkmaktadır. Nitekim Hz. Aişe'nin “Herkes beni suçlu görecektir.” şeklinde aşırı genelleme, “Herkes bu iftiranın gerçek olduğunu düşünüyor.” gibi zihin okuma içeren mahiyetteki herkesin kalbinde bu iftiraya inandığını düşünmesi zihnindeki bilişsel karmaşayı göstermektedir.

İfk hadisesinin bir diğer mağduru da Safvan bin Muattal'dır. Safvan bin Muattal'ın Hz. Aişe'yi bulduğunda söylediği “İstirca”⁵ ayeti dahilinde psikolojisini incelediğimizde

⁵ İstircâ' musibete uğrayan, özellikle bir yakını kaybeden müminin Bakara 2/156 âyetinde geçen, “İnnâ Lillâhi ve İnnâ İleyhi Râciûn-Biz Allah'ın kullarıyız ve biz Allah'a döneceğiz.” meâlindeki kısmı okuyup bu inancına uygun bir teslimiyet hali ortaya koymasını, bir musibet anında Allah'ın takdirine rızâ gösterip O'na sığınarak

yaşanan olayın iftiraya uzanabileceğini, buna rağmen Hz. Aişe'yi teslim etmek görevini yerine getirmek amacıyla olası sonuçları göze aldığını düşünebiliriz. Kendisi, yaşadığı toplumda müminlerin annesi olsa dahi, bir kadınla yolculuk yapmanın doğru olmadığını, toplumdaki münafıklarca herhangi bir fitneye yol açabilecek bir davranış olduğunun farkındaydı. Tüm bunlara rağmen Hz. Peygamber'in eşini orada yalnız başına bırakmak, sahip olduğu ahlaki gelişim açısından kabul edebileceği bir durum değildi. Olası olumsuz sonuçları düşünmesine rağmen, Hz. Peygamber'e olan bağlılığı ve İslam'a olan hizmet aşkıyla, müminlerin annesi olan Hz. Aişe'yi çölde bırakmama konusunda herhangi bir tereddüt göstermemiştir. Safvan bin Muattal, yaşamış olduğu süreci analiz etmiş, olası sonuçlara rağmen bilişsel değerlendirme sonucu daha doğru olduğunu düşündüğü yönde karar vermiştir.

4.2. Duygusal Tepkiler

Duygu, öznel olarak yaşanan duygusal bir durumun dışavurumu olan gözlenebilir bir davranış yapısıdır (Budak, 2009, s. 221). Duygusal Tepkiler, bireyin yaşamış olduğu olaylar karşısında ortaya çıkan düşünce ve inançlara karşı göstermiş olduğu duygusal tepkilerdir. BDK'ya göre, duygusal tepkiler doğrudan olaylardan değil, kişinin bu olaylara yönelik düşünce ve yorumlarından kaynaklanır.

4.2.1. Yoğun Kaygı-Hüzün

Kaygı, en genel anlamıyla tehlike veya talihsizlik korkusunun ya da beklentisinin yarattığı bunaltı veya tedirginlik; us dışı korku (Budak, 2009, s. 418). BDK'ya göre bireyin

teselli bulmayı ifade eden söz ve davranışlar için kullanılan bir terim. (Bkz. TDV, İslâm Ansiklopedisi, İstircâ maddesi, Müellif: Hayati Hökelekli, 2001, C. 23, ss.374-375).

yaşadığı olaylar değil, bu olaylara atfettiği anlamlar, duygusal ve davranışsal tepkileri şekillendirmektedir. Yani düşünceler, duygular ve davranışlar arasında karşılıklı bir etkileşim söz konusudur. Bu kurama göre birey, travmatik bir yaşantı karşısında olumsuz otomatik düşünceler geliştirebilir; bu da yoğun kaygı, suçluluk, değersizlik gibi duygulara ve içe kapanma, kaçınma gibi davranışlara neden olabilir (Beck, 1976). Hz. Aişe, kendisine atılan iftiranın yayılması ve asılsız olduğunun bir ayı aşan süre açığa çıkmaması sebebiyle aydınlatılamamış olması, olay ile ilgili eşinin ve ailesinin şüphe içinde olduklarını düşünmesi kendisinde yoğun bir stres yaratmış ve bundan kaynaklı derin bir üzüntü, yalnızlık, çaresizlik, yoğun kaygı, öfke ve haksızlığa uğrama hisleri yaşamıştır. Nitekim; Hz. Peygamberin kendisine gelerek: *“Ey Aişe! “Senin hakkında bana bir takım sözler ulaştı. Şayet sen bu günahlardan masumsan, Allah seni temize çıkaracaktır. Fakat eğer bir günah işlemişsen, Allah’tan af dile ve ona tövbe et.”* şeklindeki sözleri karşısında şaşkına dönen Hz. Âişe’nin babasına ve annesine dönerek Resûlullah'a kendi adına cevap vermelerini istemesi, ardından anne ve babasının Resûlullah’a ne diyeceklerini bilemediklerini belirtmeleri üzerine *“Allah'a yemin olsun, ben kesin olarak anladım ki, siz bu dedikoduya inanmışsınız. Bu dedikodu sizin gönüllerinizde yerleşmiş. Şimdi ben size suçsuz olduğumu söylesem, benim suçsuz olduğumu Allah bilip dururken, sizler benim bu sözümü kabul etmeyeceksiniz. Şayet ben, suçsuz olduğumu Allah bilip dururken, sizlere kötü bir iftirada bulunsam, sizler beni hemen onaylayacaksınız. Vallahi ben bu durumda kendim ve sizin için Yusuf’un babasının (Yakub) o sıkıntı içinde söylediği “Artık bana düşen güzel bir sabırdır. Sizin şu söylediklerinize karşı yardımına sığınılacak ancak Allah’tır”* (Yûsuf, 12/18) *sözünden başka bir misal bulamıyorum.”* (Vâkıdî, 2014, 2/78; İbn İshâk, 1978, s. 449; Hanbel, 2001, 6/194) diye yanıt vermesi yoğun psikolojik süreçlerin yaşandığının yansımaları olarak değerlendirilebilir.

İfk hadisesi, Safvan bin Muattal'ın, toplumda itibarının zedeleneyeceği, Hz. Peygamberin gözünde değerinin düşeceği şeklinde bir takım olumsuz otomatik düşünceler geliştirmesine sebep olmuş; iftiranın aydınlatılamamış, masumiyetinin açığa çıkmamış olması sebebiyle, vahyin gelişi ve masumiyetinin ilanına kadar ki geçen sürede stres ve kaygı hissetmiştir.

4.2.2. Öfke

Öfke; gerçek ya da kuruntuya dayanan engellenme, incitilme, korkutulma, tehdit edilme, yoksun bırakılma, saldırıya uğrama gibi durumlarda duyumsanan ve genellikle neden olan şeye ya da kişiye yönelik saldırgan ya da savunmacı davranışlarla sonuçlanabilen yoğun, olumsuz bir duygudur (Bakırcıoğlu, 2012, s. 1112). İftiraya uğramış kişi, yaşadığı suçlanma karşısında öfkelenerek iftirayı ortaya atan kişi ya da kişilere karşı kızgınlık hissedebilir. Bu öfke, sadece iftirayı atanlara değil, aynı zamanda toplumun bazı kesimlerinin iftiraya inanmalarına karşı da olabilir. Safvan bin Muattal, yaşamış olduğu mağduriyet sonrası, toplumda bu iftirayı yayanlara karşı öfke duymuş, onları cezalandırarak kendini temize çıkarmayı düşünmüştür. Hasan bin Sabit'e kılıç ile saldırması öfke duygusunun ortaya çıktığı ve davranışsal tepkiye dönüştüğünü gösterir.

4.2.3. Özeleştir, İçsel Çatışma ve Suçluluk Duygusu:

Özeleştir, kişinin kendi düşünce, duygu ve davranışlarını, çevresiyle kurduğu ilişki düzenini belli ölçütlere göre değerlendirip sorgulaması, hatalarını açıkça belirtmesidir (Bakırcıoğlu, 2012, s. 1148). İftiraya uğrayan kişi, kendine yönelik olumsuz düşünceler, kendini suçlu hissetme, özeleştir, toplumsal itibar kaybı korkusu yaşayarak iftiranın kendisinin herhangi bir davranışından kaynaklanıp kaynaklanmadığını sorgulayabilir, kendisini eleştirebilir. Suçluluk duygusu, kanunen veya dinen yasaklanan, ya da ahlaki açıdan ayıplanan bir şey

yaptığımız, toplumun ahlaki normlarını, ya da kendi standartlarımızı çiğnediğimiz düşüncesinin yarattığı pişmanlık ve rahatsızlık duygularıdır (Budak, 2009, s. 679). Hz. Aîşe'nin durumuna bakıldığında, olayın kendisinden bağımsız olmasına rağmen, yanlış bir şey yapmış gibi hissetmesine de yol açmış olabilir. Geçmişe yani iftira olayı öncesine dönüp, gerdanlığı almaya giderken kimseye haber vermemiş olmasından ötürü suçluluk hissetmiş olabilir. Yine kendisine yöneltilen suçlamanın gerçek olmadığını bilse de toplumun gözünde sürekli bu suçlamalarla anılmak, onun duygusal bir çatışma yaşamasına sebep olmuş olabilir. Hz. Aîşe'nin, suçsuzluğunun kanıtlanmasından sonra bile toplumun gözündeki olumsuz algıyı düzeltme çabası psikolojik açıdan oldukça yorucu olabilir. Hz. Aîşe'nin uğradığı bu ağır iftira, Allah'ın ayetleriyle açığa kavuşmuş olmasaydı, onun toplumsal itibarını ve konumunu tamamıyla etkileyebilirdi. Kadınların toplumda İslam ile değer görmeye başladığı bu dönemde, iftirayla gelen toplumsal baskı Hz. Aîşe'yi üzmüştür. Safvan bin Muattal ise bu iftira hadisesi sonrasında Hz. Peygamber'e karşı mahcubiyet duymuş, böylesi bir olayda adının anılması sonucu kendisini suçlu hissetmiştir.

4.2.4. Depresyon ve İçe Dönme

Depresyon; çocuk ve yetişkinlerde ruhsal çöküntü biçiminde yaşanan bir bozukluk; çöküntü hali (Bakırcıoğlu, 2012, s. 1148). İftiraya uğramış bireyde sürekli bir kaygı ve stres durumu görülebilir. Birey, toplum içerisinde nasıl algılanacağını, insanların kendisi hakkında ne duygu ve düşüncelere sahip olacaklarını düşünerek kaygılanabilir. Hz. Aîşe için böylesine büyük ve travmatik bir olay zihinsel ve duygusal bir yük oluşturmuştur. Hz. Aîşe'nin hakkında söylenen iftirayı ilk duyduğu zaman hastalanması, insanların kendine destek olmaması karşısında yaşadığı güvensizlik ve yalnızlık, yaşadığı ağır duygusal dönemin psiko-somatik yansımalarıdır. İçe dönme, dış dünyadaki insanlardan ve nesnelerden çok kendi benliğiyle,

kendi iç düşünceleriyle, duygularıyla, fantezileriyle meşgul olma, sosyal ilişkilerden uzaklaşma eğilimidir (Budak, 2009, s. 361). Hz. Aişe'nin yaşadığı bu zorlu süreçte çok fazla destekçisi olmamıştır. Hz. Aişe içten içe en yakınlarının dahi bu iftiraya inandıklarını düşünmüştür. Çevresinde en güvendiği insanların, atılan iftira karşısındaki takındıkları tavır, Hz. Aişe için büyük bir stres kaynağı olmuş, bu kaygıları gidermek için dua ve sabırla Allah'a olan inancından güç almıştır. Hz. Âişe, etrafındakilerin kalplerinde ufak da olsa bu iftiraya inandıklarını düşünmüş, Hz. Peygamber'in kendisiyle yaptığı konuşma sonrasında, anne ve babasına Hz. Peygamber'e onun yerine cevap vermelerini istediğinde sessiz kaldıklarını görmüş ve *“Yapmadığım bir şeyi size itiraf etsem, ki Allah biliyor ben ondan beriyim, beni tasdik edeceksiniz. Allah'a yemin olsun, sizinle benim durumumu anlatacak en iyi örnek Hz. Yusuf'un babası ve onun şu sözüdür: “Bana güzelce sabır gerekir. Anlattıklarınız karşısında ancak Allah'tan yardım istenir” (Yusuf, 12/18) sözlerini söylemiştir.* Burada Hz. Âişe'nin çevresi ve en yakınlarının kendisine şüphe götürmeyecek şekilde inanmayıp onu müdafaa etmemeleri sebebiyle söyledikleri kendisindeki duygusal tükenmişliğin de bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Safvan bin Muattal açısından incelediğimizde ise, Hz. Peygamberin gözünde değerinin düşeceği, toplumda itibarının zedeleneyeceği şeklinde bir takım olumsuz otomatik düşünceler geliştirmiş olabileceği, kendi çabasıyla durumu açığa çıkarmak istemesine rağmen bir sonuca varamamış, iftiranın aydınlatılamamış, masumiyetinin açığa çıkmamış olması sebebiyle, vahyin gelişi ve masumiyetinin ilanına kadar ki geçen sürede stres ve kaygı yaşamış olduğu söylenebilir.

4.3. Davranışsal Tepkiler

Davranış, bir organizmanın gösterdiği her türlü tepki; organizmanın, çevrede ve/veya çevreyle olan ilişkisinde

değişiklik yaratan eylemlerdir (Budak, 2009, s. 184). Bireyin karşılaştığı bir olay veya durum karşısında verdiği fiziksel ve eylemsel tepkilerdir. Bireyin vermiş olduğu bu tepkiler kişinin bilişsel süreç sonrası oluşturduğu otomatik düşünceler ve vermiş olduğu duygusal tepkilerle doğrudan ilişkilidir. Hz. Aişe ve Safvan b. Muattal'ın iftira sürecinde sergiledikleri davranışlar, vermiş oldukları duygusal tepkilerden etkilenmiştir.

4.3.1. Güvensizlik ve Yalnızlık Kaynaklı Sosyal İzolasyon

Sosyal izolasyon, bireyin kendisini diğer insanlardan uzaklaştırmasıdır (Makas & Çelik, 2018). İftira durumu, iftiraya uğrayan kişi ve yakın çevresinin ilişkilerini zedeleyebilir. Birey, çevresine karşı güven duygusunu kaybedip duygusal yalnızlık geliştirebilir. Hz. Âişe de suçlamaların ardından yalnızlık hissi yaşamış, çevresindeki bazı insanlardan uzaklaşma ihtiyacı hissetmiştir. Nitekim dedikoduyu öğrendiğinde, Hz. Peygamber'in hastalık döneminde kendisine olan tavrı ile bu dedikodu arasında ilişki kurup babasının evine dönmek istemesi yakın çevresinden uzaklaşma çabalarına örnek gösterilebilir.

Güvensizlik, yetersizlik duyma, öz-güvensizlik, kişisel hedefler, yetenekler ya da başkalarıyla ilişkiler konusunda genel bir belirsizlik durumu; güvensizlik duygusu demektir (Bakırcıoğlu, 2012, s. 597). İnsanlar genellikle psikolojik zorlanmalara karşı yalnızlık hissine kapılabilirler, bu da daha fazla yalnızlık ve güven kaybı duygusu yaratır. Hz. Aişe, olay sırasında büyük bir yalnızlık ve güvensizlik hissi yaşamış ve bu durum, onun diğer insanlarla olan ilişkilerini ve toplumsal bağlarını etkilemiştir. Hz. Aişe'nin süreç boyunca yaşadığı bu yalnızlığın, ruhsal anlamda büyük bir yük oluşturmuş olması muhtemeldir. Hz. Âişe, bu süreçte çevresinden beklediği desteği ve güveni görememiştir. Hz. Âişe'nin yaşamış olduğu güvensizlik ve sosyal izolasyona örnek olarak; Hz. Peygamber'in,

kendisiyle konuşmaya geldiğinde, anne ve babasının kendisi için Hz. Peygamber'e cevap vermemeleri ve masumiyeti hakkında bir şey söyleyememeleri üzerine Allah'a yönelerek yalnız ondan medet beklediğini ifade etmesini söyleyebiliriz.

4.3.2. Cezalandırma Düşüncesi

Bir diğer durum ise kişinin kendisine iftira atanları cezalandırma yoluna gitmesidir. Birey kendisi hakkında olmadık şeyleri söyleyerek itibarını zedeleyenlere karşı oluşturmuş olduğu içsel öfkeyi açığa çıkararak iftiracıları cezalandırmayı ve onları cezalandırarak kendini temize çıkarmayı düşünebilir. Hz. Âişe açısından baktığımızda iftiracılara karşı öfkesini açığa çıkararak onları cezalandırdığını söyleyemeyiz. Hz. Âişe, saygın ve itibarlı bir kadın olarak yaşadığı toplumdaki bir kesim tarafından böyle bir iftirayla suçlanmanın etkisiyle hayal kırıklığı yaşamış ve derin bir haksızlığa uğramışlık duygusu hissetmiş olabilir. Safvan bin Muattal da kendisine atılan iftiralar karşısında metanetli durmaya çalışmış fakat toplumsal baskı ve üzerine atılan suçlamalar karşısında öfkesini daha fazla kontrol edemeyerek fiziki bir tepki verme gereği hissetmiştir. Safvan bin Muattal, uzak diyarlardan gelip İslam sancağı altında Hz. Peygamber'e hizmete kendisini adanmış birisi olarak kendisine atılan bu iftirayı kabullenmekte zorlanmış, olayı ilk duyduğu andan itibaren çok üzülmüş, Hz. Peygambere mahcubiyet duymuş ve kahrolmuştur. Safvan bin Muattal, iftira sebebiyle toplum içerisinde kötü anılmaya başlanması, Hz. Muhammed'e karşı mahcubiyet duyması ve çevresinden gelen tepkiler karşısında dayanamaz bir duygusal süreç sonrasında kendi adaletini sağlamak için iftirayı, yazmış olduğu şiirle yayan, dönemin şairi Hasan bin Sabit'i cezalandırmak istemiştir. Konu ile ilgili Taberani'den nakledildiğine göre iftirayı yayanlardan biri olan dönemin şairlerinden Hasan bin Sabit, bu olay hakkında hicivler söyleyerek bir şekilde iftiranın yayılmasına neden olmaktaydı.

Safvan Bin Muattal, bu iftira karşısında öfkesini kontrol etmekte zorlanmış ve kendince bu iftirayı yayanları cezalandırmak amacıyla, yakın arkadaşı Cuayl b. Süraka'ya giderek, Hasan bin Sabit'i beraber öldürmeyi teklif etmiştir. Cuayl b. Süraka, Safvan b. Muattal'ın bu teklifini reddetmiş, Hassan bin Sabiti vurmaya gitmekten kaçınmış ve “Resulullah, bunu bana emretmedikçe yapamam! Resulullah Aleyhisselam, böyle bir şey emretmedikçe sen de yapma!” demiştir. Safvan bin Muattal arkadaşının bu sözlerine rağmen kararından vazgeçmemiştir. Yaşamış olduğu toplumsal baskı, haksızlığa uğrama durumu ve iftiranın kendisinde oluşturduğu öfke ile Hassan bin Sabit'i bulup kendisine *“Benim şu kılıç darbemden kendini koru ben bir köleyim, hicvedildiğim zaman şiirle cevap veren bir şair değilim fakat korumam gereken şeyleri koruyacak güçteyim. Temiz ve masum olanlara atılan iftiranın intikamını alırım.”* diyerek kılıç darbesi vurmuştur. Safvan Bin Muattal'ın bu davranışıyla iftiraya uğramış bir kişinin iftira karşısında açığa çıkan öfkesini, ne kadar çaresiz hissettiğini, duygusal anlamda dolu olup olayı asla hazmedemediğini görmekteyiz. Safvan b. Muattal'ın Hasan bin Sabit ile yaşamış olduğu bu hadise, masumiyetine leke atanlara karşı göstermiş olduğu öfkenin bir göstergesi, yaşadığı duygusal yükün bir yansımasıdır. Görüldüğü üzere bilişsel çarpıtmalar, otomatik düşünceler ve bu düşüncelere bağlı olarak gelişen yoğun kaygı, hüznün ve öfke gibi duygusal tepkiler, İfk olayındaki iftira mağdurlarının yaşadığı travmanın derinliğini ortaya koymaktadır.

5. TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

İfk Hadisesi, iftira temelli travmatik bir olay olarak hem bireysel hem de toplumsal düzeyde derin izler bırakmıştır. Bu çalışmada İfk Hadisesi, BDK perspektifinde analiz edilerek Hz. Âişe ve Safvan bin Muattal'ın yaşadığı travmatik sürecin bilişsel, duygusal ve davranışsal boyutları detaylı biçimde ele alınmıştır. Elde edilen bulgular, iftira gibi travmatik olayların bireylerin bilişsel yapıları üzerinde ciddi sarsıntılar meydana getirdiğini, bu

durumun duygusal dengesi ve davranışsal eğilimleri doğrudan etkilediğini göstermiştir. Yapılan değerlendirmeler ışığında, her iki şahsiyetin de iftira sürecinde hem bilişsel hem de duygusal düzeyde yoğun bir içsel mücadele verdikleri tespit edilmiştir. İfk Hadisesi'nde Hz. Âişe'nin yaşadığı suçluluk, dışlanmışlık, yalnızlık, güvensizlik ve değersizlik gibi olumsuz duygular öz-saygısında kırılmalara yol açmış, bu kırılmalar da içe kapanma, sosyal izolasyon ve kendini sorgulama gibi davranışlarla tezahür etmiştir. Bu tezahür Aaron T. Beck'in ortaya koyduğu “olumsuz otomatik düşünceler” ve “bilişsel çarpıtmalar” (ör. kişiselleştirme, aşırı genelleme, felaketleştirme) ile büyük ölçüde örtüşmektedir (Beck, 1976).

BDK perspektifinden değerlendirildiğinde, bu olay sadece bir travmayı değil; aynı zamanda bilişsel, duygusal ve davranışsal anlamda bir yeniden yapılanmayı da kapsamaktadır. Hz. Âişe'nin “Allah adildir ve beni korur.”, “Eğer sabredersem bu iftira bir gün açığa çıkar.” gibi inanca dayalı düşünceleri, yaşanan olumsuzluklara rağmen psikolojik direncini artırmış, dayanıklılığını güçlendirmiş, onu temize çıkarıcı ayetlerin (Nur, 24/11–26) inişiyi birlikte “Ben suçsuzum ve değerliyim.” gibi yeni düşünce kalıpları geliştirmiş, olumsuz otomatik düşünceler değişmeye, çarpıtılmış düşünceler düzelmeye doğru evrilmeye başlamış ve bilişsel yapısı yeniden düzenlenmiştir. Hz. Âişe'nin yaşadığı içsel çatışmaların inanç temelli olarak zamanla yerini daha işlevsel, gerçekçi ve iyileştirici düşüncelere bırakması, BDK'nın temel ilkelerinden biri olan "bilişsel yeniden yapılandırma"nın klasik bir örneğini teşkil etmektedir (Dobson & Dozois, 2010). Bu süreç, BDK'de “bilişsel yeniden yapılandırma” olarak tanımlanan evreyle doğrudan örtüşmektedir.

Safvan bin Muattal özelinde değerlendirildiğinde ise, literatürde iftiraya uğramış bireylerin yaşadığı sosyal

damgalanma, öfke ve mahcubiyet duygularının, davranışsal düzlemde içe kapanma, savunucu tepkiler ve toplumsal ilişkilerden çekilme gibi sonuçlar doğurabileceği bilinmektedir (Corrigan & Watson, 2002). Çalışma, bu psikolojik tepkilerin Safvan özelinde de gözlemlendiğini, Safvan bin Muattal'ın maruz kaldığı iftira karşısında öfke ve mahcubiyet duyguları geliştirdiği ve tahammül edilemez bir seviyeye ulaştığında ise kendine iftirayı atanları cezalandırmaya yönelik eylemlerde bulunduğunu tespit etmiştir.

İnanca dayalı başa çıkma stratejileri ise bu çalışmanın en dikkat çekici bulgularından biridir. Din psikolojisi bağlamında bu süreçler incelendiğinde, travmatik yaşantıların bireysel psikoloji üzerindeki yıkıcı etkilerine rağmen, Hz. Âişe'nin yaşadığı travmatik süreçte sabır, tevekkül ve ilahi adalete güven gibi dini kavramlara sığınması, inanca dayalı başa çıkma stratejilerinin, özellikle sabır, tevekkül ve ilahi adalete güven gibi dini kavramların bireyin direnç kapasitesini artırmada, psikolojik iyilik halini sürdürmede güçlü bir içsel mekanizma olduğunu göstermektedir. Bu durum, Kenneth Pargament'in din temelli başa çıkma kuramı ile uyumludur. Pargament, bireylerin travmatik olaylar karşısında dini inançlarını bir başa çıkma aracı olarak kullandığında psikolojik dayanıklılıklarının arttığını belirtmektedir (Pargament, 1997). Bu durum, İfk Hadisesi bağlamında da açıkça gözlemlenmiştir.

Sonuç olarak, travmatik deneyimlerin bireylerde suçluluk, değersizlik, kaygı ve öfke gibi duygulara neden olduğu, bu duyguların da içe kapanma ve sosyal izolasyon gibi davranışlarla ifade bulduğu belirlenmiştir. Öte yandan, manevî inanç sistemlerinin, travma sonrası otomatik düşüncelerin dönüştürülmesinde, travmanın etkilerini hafifletmede, bireyin psikolojik direncini arttırmada önemli bir faktör olduğu kanaatine ulaşılmıştır.

Çalışma ile ilgili bazı önerilerde bulunmak gerekirse;

Bu çalışma, tarihsel vakaların psikoloji bilimiyle yorumlanmasının hem akademik hem de terapötik açıdan zengin bir analiz alanı sunduğunu ortaya koymaktadır. Literatürdeki klasik yaklaşımların ötesine geçilerek, dini ve tarihsel metinlerin psikolojik analizine yönelik disiplinlerarası çalışmalar artırılmalıdır. Bu tür analizler, hem İslam tarihi okumalarında hem de din psikolojisi araştırmalarında metodolojik zenginlik sağlayacaktır.

Travmaya maruz kalan bireylerin psikolojik destek süreçlerine, dini başa çıkma mekanizmaları (sabır, tevekkül, ilahi adalete güven) entegre edilmelidir. Dini başa çıkma stratejileri, özellikle kriz ve travma durumlarında psikolojik müdahalelerin tamamlayıcısı olarak değerlendirilmeli, ruh sağlığı uzmanları bu alanda eğitim ve farkındalık kazanmalıdır. Bu yaklaşımlar bireyin psikolojik iyilik halini güçlendirmede etkili olabilir.

Modern psikoloji kuramlarıyla İslam tarihi olaylarının yeniden yorumlanması, bireylerin yaşadığı duygusal süreçlerin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Abdülbâkî, M. F. (2005). *Müttefekun aleyh hadisler* (Çev. A. F. Kocaer). Konya: Hüner Yayınları.
- Aksu, A. (2004). İfk olayı üzerine bir değerlendirme. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8(1), 1-21.
- Aksu, A. (2013). İfk hadisesi ve sonuçlarının iffet açısından değerlendirilmesi. *Dini Hayat Dergisi*, 19(1), 84-92.

- Askalânî, İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Şihâbuddin Ahmed b. Alî b. Muhammed (2010). *El-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe* (Çev. N. Erdoğan, İlmî red. M. Yılmaz, 2. bs., 5 cilt). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Azimli, M. (2010). *Siyeri farklı okumak*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Beck, A. T. (1976). *Cognitive therapy and the emotional disorders*. New York: International Universities Press.
- Beck, A. T. (2008). *Bilişsel terapi ve duygusal bozukluklar*. İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Beyhakî, Ebü Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali (1985). *Delâilu'n-nübüvve ve ma'rifeti ahvâli sâhibu'sherî'a* (Thk. A. E. Kal'acî). Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Budak, S. (2009). *Psikoloji sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail (2001). *El-Câmi'u's-sahîh* (Thk. M. Z. N. en-Nâsır). Beyrut: Dâru Tevki'n-Necât.
- Burns, D. D. (2006). *İyi hissetmek*. İstanbul: Psikonet Yayınları.
- Cevziyye, İbn Kayyim Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkî (2018). *Zâdü'l-meâd fî hedyi'l-ibâd* (Çev. Ş. Özen). İstanbul: Nuh Yayıncılık.
- Corrigan, P. W., & Watson, A. C. (2002). Understanding the impact of stigma on people with mental illness. *World Psychiatry*, 1(1), 16-20.
- Çağrıcı, M. (2000). İftira. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* İçinde (C. 21, ss. 522-523). Ankara: TDV Yayınları.

- Çolak, A. (2013). Sahâbe'nin İslâm teşriinin oluşması ve anlaşılmasındaki konumu: Safvân b. Muattal örneği. *Gümüştane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(4), 169- 195.
- Derveze, İ. (2011). *Kur'an'a göre Hz. Muhammed'in hayatı (Asru'n Nebi)*. İstanbul: Düşün Yayıncılık.
- Diyârbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasan (1996). *Târîhu'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs*. Beyrut: Dâru's-Sadır.
- Dobson, K. S., & Dozois, D. J. A. (2010). *Risk factors in depression*. San Diego: Elsevier Academic Press.
- Doğan, A. (1995). *Osmanlıca-Türkçe sözlük*. Ankara: Akdağ Yayınevi.
- Ellis, A., & Harper, R. A. (2009). *Akılcı yaşam kılavuzu*. Ankara: HYB Yayıncılık.
- Erkocaaslan, R. (2008). *Hz. Peygamber dönemi savaşlarından Benî Mustalik Gazvesi ve İfk olayı* (Tez No. 230802) [Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Erkocaaslan, R. (2015). Beni Mustalik gazvesi esnasında ortaya çıkan nifak hareketleri ve İfk olayı. *Diyanet İlmi Dergisi*, 51(1), 129-158.
- Fayda, M. (2000). İfk hadisesi. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 21, ss. 507-509). Ankara: TDV Yayınları.
- Gümüş, A. (2008). *İfk hadisinin tahlili* (Tez No. 228297) [Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Hamîdullah, M. (1993). *İslâm Peygamberi* (Çev. S. Tuğ). İstanbul: İrfan Yayıncılık.

- Hökelekli, H. (2001). İstircâ. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* İçinde (C. 23). İstanbul: TDV Yayınları.
- Hudarî, Muhammed b. Afîf el-Bâcûrî (1989). *Nûru'l-yakîn fî sîreti seyyidi'l-murselîn*. Beyrut. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Abdilberr, Cemâluddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed (1995). *El-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb* (Thk. A. M. el-Becâvî). Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (2001). *Müsned* (Thk. Ş. el-Arnâvût, 1. bs., 42/404-406, No. 25623). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik (1994). *Sîret-i İbn Hişâm tercümesi* (Çev. H. Ege). İstanbul: Kahraman Neşriyat.
- İbn İshâk, Muhammed b. İshâk b. Yesâr (1978). *Sîretü İbn İshâk (Kitâbü'l-mübtede' ve'l-meb'as ve'l-meğâzî)* (Thk. S. Zekkâr, 1. bs.). Beyrut: Dârü'l-Fikr.
- İbn Kesîr, Ömer, Ebû'l-Fidâ, İmâduddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed- Dımaşkî eş-Şâfiî (1997). *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. Riyad: Tayyibe Yayınevi.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mûkerrem el-İfrîkî el-Mısırî (1999). *Lisânü'l-Arab*, "İfk" md. (3. bs., 18 cilt). Beyrut: Dâru İhyâü't- Tûrâsü'l-Arabî.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî el-Hâşimî el-Basrî (1997). *Et-Tâbakâtü'l-kübrâ* (Thk. M. A. Atâ, 2. bs.). Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Esîr, İ. (1989). *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.

- İsfehânî, R. (2012). *Müfredât Kur'an kavramları sözlüğü* (Ed. U. Hasanoğlu, Çev. A. Güneş & M. Yolcu). İstanbul: Çıra Yayınları.
- Kandemir, M. Y. (2008). Safvân b. Muattal. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* İçinde (C. 35, ss. 485-486). İstanbul: TDV Yayınları.
- Kara, S. (2001). İfk olayının etkileri ve olayla ilgili ortaya konan tavırlar. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15, 345-347.
- Karahan, T. F., & Sardoğan, M. E. (2004). *Psikolojik danışma ve psikoterapide kuramlar*. Samsun: Deniz Kültür Yayınları.
- Keskioğlu, O., & Berki, A. H. (2013). *Hatemü'l-enbiya Hazreti Muhammed ve hayatı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Koçyiğit, T. (1988). Abdullah b. Übey b. Selûl. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 1, ss. 139-140). Ankara: TDV Yayınları.
- Köksal, M. A. (1981). *İslam tarihi* (C. 12). İstanbul: Şamil Yayınevi.
- Kureşî, A. E. (1952/1371). *Kâmûs-u Kur'ân*. Tahran: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye.
- Mehnâ, A. A. (1992/1413). *Lisânu'l-lisân (Tehzîbü lisâni'l-Arab)* (C. 2). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Mılad, R. (2017). *İfk ayetleri tefsiri ve İslam düşüncesine yansımaları* (Tez No. 497413) [Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Mutçalı, S. (1995). *El-Mu'cemü'l-'arabiyyü'l-hadîs: Arapça-Türkçe sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları.

- Müslim, b. el-Haccâc Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî (1991). *El-Câmi'u's-sahîh* (Thk. M. F. Abdülbâkî). Beyrut: Dâru İhyâi Kütübi'l-'Arabîyye.
- Pargament, K. I. (1997). *The psychology of religion and coping: Theory, research, practice*. New York: Guilford Press.
- Resuloğlu, H. (2023). *İfk hadisesi ve sahabe üzerindeki etkilerinin incelenmesi* (Tez No. 834772) [Yüksek Lisans Tezi, Kocatepe Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Seâlebî, A. (1989). *Mu'ciz Muhammed Rasulullah* (Thk. H. es-Sâhilî). Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye
- Sezikli, A. (1994). *H. Peygamber devrinde nifak hareketleri*. Ankara: Diyanet Yayınları.
- Sternberg, R. J. (2009). *Cognitive psychology*. Belmont, CA: Wadsworth.
- Şulul, K. (2011). *İlk kaynaklara göre H. Peygamber devri kronolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (t.y.). *Târîhu'l-ümem ve'l- mülûk*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Tekkoyun, A. (2022). *Oryantalistlerin H. Âişe anlatımlarına metodolojik bir inceleme: Evlilik yaşı ve İfk hadisesi* (Tez No. 756286) [Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî (1975). *Sünenü't-Tirmizî* (Thk. A. M. Şâkir vd., 2. bs., C. 5). Kahire: Mektebetü'l-Bâbî el-Halebî.
- Türkçapar, H. (2007). *Bilişsel terapi: Temel ilkeler ve uygulama*. Ankara: HYB Yayıncılık.

- Vâkıdî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer (2014). *Kitâbü'l-meğâzî* (Thk. M. Jones, Çev. M. K. Yılmaz). İstanbul: İlk Harf Yayınları.
- Yazır, E. M. H. (1992). *Hak dini Kur'ân dili* (Sad. İ. Karaçam, E. Işık, N. Bolelli & A. Yücel). İstanbul: Erkam Matbaacılık.
- Yıldız, T. (2022). *Nur Suresi'nde geçen İfk hadisesinin ahlak eğitimi açısından değerlendirilmesi* (Tez No. 735625) [Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Yılmaz, M., Çelik, S. B., Şanlı, E., & Gençoğlu, C. (2011). Samsun yazılı basında yer alan bilişsel çarpıtmalar: Arama çalışması. İçinde *Bildiri kitabı* (C. 1). Samsun.
- Yılmaz, S., & Kalli, H. (2023). İfk hadisesini ahlaki panik teorisi ve psikotarih ışığında yeniden ele almak. *Tokat İlmîyat Dergisi*, 11(1), 367-390.
- Zemahşerî, M. (1966). *El-Keşşâf 'an hakâyiki't-tenzîl*. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye.
- Zührî, M. b. M. (2016). *El-Megâzî* (Ed. M. Azimli, Çev. M. N. Akdoğan). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

WHAT SET SUKUFİ NİHAL APART?

Melek KAYMAZ MERT¹

1. INTRODUCTION

One of the significant female authors of the early Republican era is Sukufe Nihal. She is unique in a number of ways, including being the first woman geographer to graduate from the university (Darulfünun) (Yiğitler,2023). She spoke at demonstrations in Istanbul and took part in the activities of secretive groups advocating for the National Struggle during the Armistice era. She wrote essays about women's political and social rights and was an advocate for women's education throughout her life. She was one of the founders of the Kadınlar Halk Fırkası (Women's Party) which was founded in June 1923 and was Turkey's first political party. She was the press spokeswoman and general secretary of the party (Argunşah, 2011:12). She was a role model who actively promoted women's rights through her writing, activism, engagement in political parties and groups, and other means. Through her talks, social activities, and essays in newspapers and magazines, she was able to reach a large audience. During the period, very few women were "public intellectuals." Using primary and secondary sources, this study will analyze Şukufe Nihal's contribution to early Turkish feminism and her distinctions in this area.

¹ Öğr. Gör. Dr., Bursa Teknik Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, melek.mert@btu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9027-7780.

2. THE EARLY YEARS AND LIFE OF SÜKÜFE NİHAL

Şükûfe Nihal was born in Istanbul in 1896. Her dad was Colonel Ahmet Bey. She attended private schools and private tutors for a portion of her elementary and secondary schooling. She studied French at a private school in Thessaloniki and at a secondary school in Damascus. She also had private tutoring in Arabic and Persian. Influenced by her family, she married Mithat Sadullah Sander in 1912, and the two of them had a son. But they didn't have a long relationship with Sander (Kayhan Yeşilyurt , 2005). After enrolling at İnas Darülfünûnu (Women's University) in 1916, the poet studied literature for three years before switching to geography for her final year. In 1919, she received her degree. Following graduation, she worked as a geography and literary teacher at several Istanbul high schools (Argunşah, 2011:23).

During the War of Independence, Şükûfe Nihal married Ahmet Hamdi Başar, who was instrumental in her transition from a teacher to an intellectual. A girl was born from this marriage. She divorced her husband in the late 1950s after failing to discover what she was looking for in a marriage that lasted longer than her previous one. (Kayhan Yeşilyurt, 2005)

She was involved in an accident in Selâmiçeşme, Kadıköy, in 1962 while crossing the street. Her left leg was consequently hurt. She was unhappy in the nursing home in Bakırköy in 1965. In *Bir Devrin Romanı* (The Novel of the Period), her close friend Halide Nusret Zorlutuna describes how Şükûfe Nihal missed home, books, and friends there. She claims that the poet was left all by herself after losing her daughter and not receiving a visit from her son (Zorlutuna ,1978). On September 24, 1973, Şükûfe Nihal died in the nursing home. On

September 26, 1973, he was laid to rest in Rumelihisarı Aşıyan Cemetery (Argunşah, 2011).

3. WHAT MADE SUKUFİ NİHAL DIFFERENT?

Sukufe Nihal has some of the earliest traits of the feminist movement and women's rights of the early Republican era, which puts her in a prominent position. She will be assessed in this study as a tangible embodiment of the new woman in this regard since she combines activism and literature, and because she is one of the few people who, through her writings, organized activities, and way of life, personifies the "modern, independent and socialist" woman ideal of the early Republican era.

3.1. Şukufe Nihal as the New Woman's Figurative Representation

For a long time, Şükûfe Nihal's primary priority was education, particularly women's education. She felt that women's education should come first, which is why she was the first woman to graduate from a Turkish university (Akagündüz, 2016: 110). She authored newspaper articles to ensure that women had access to educational possibilities. She defended girls' right to education in her open letter article "About İnas Schools," which appeared in the İttihat newspaper in September 1909, and urged statesmen to establish and expand schools for girls as part of the modernization movements that started with the Constitutional Monarchyv (Çakır ,1996).

Şükûfe Nihal became student eighth in attendance at İnas Darülfünunu (University for Women) on November 4, 1916. One prerequisite for the institution, which started out as "Free Lessons for Women" in 1913 and changed its name to İnas Darülfünunu in September 1914, was "Not being married." Şükûfe Nihal's first application was denied because she wanted a standard education

and believed that going to Darülfünun would cause her marriage to suffer. She was able to pass the tests and continue her study after her divorce, nevertheless (Argunşah, 2011:34).

Under the extraordinary circumstances of 1919, the closure of İnas Darülfünunu was under consideration. To avoid disadvantages for students still attending, they were offered a choice. The first option was to graduate from İnas Darülfünunu by taking accelerated courses. The other option was to successfully pass the exams and transfer to Darülfünun, graduating after one year of study. Şükûfe Nihal, the only female student who chose the second option, transferred to the geography branch of Darülfünun. After studying there for one year and performing well in the same courses and exams as the male students, she graduated. This graduation earned the author the title of "first woman university graduate (Çalışkan and Özey, 2016:61).

Şükûfe Nihal's outburst occurred during her time at university, when she was protesting against the teaching of women's courses being less rigorous and the division of male and female students into separate classes. This was endorsed by some Darülfünun faculty members. Under the leadership of Şükûfe Nihal, a group of İnas Darülfünun students went to see Ali Kemal Bey, the Minister of National Education, to make their demands known (Baskın, 2008). It was determined that their demands were legitimate. Male and female students started receiving the same education in the same classes in 1918–1919, despite the Şeyhülislam (responsible for religious affairs) and the Darülfünun Director's protests and the public perception they had shaped. The shift to co-education is said to have started with this choice, which was initially made in the science and literature departments (Berktaş, 1998).

In October 1919, Şükûfe Nihal was hired as a geography instructor. It was because of this assignment that she was dubbed the "first female university-graduate teacher." She retired voluntarily in 1954 after teaching literature and geography at several Istanbul high schools. From an early age, the author's passion for art and literature led to essays in newspapers and literary magazines, especially *Kadın* (Woman). (Argunşah, 2011:34). After retiring, Şükûfe Nihal kept up her literary endeavors. She continued to be active in the literary and artistic world for many years, according to Adile Ayda, by hosting literary discussions called "Tuesday Meetings" (Ayda, 1984).

She holds a special place in this context since she was the first woman to graduate from a university that was open to women, she fought against gender discrimination and co-education while she was a student, and she worked for women's rights after graduating and entering the workforce.

3.2. Şukufe Nihal as both Writer and Poet of Women Rights

When Şukufe Nihal was very young, she started writing. Mehasin, the first full color, illustrated women's magazine, published her first piece when she was thirteen years old. Women's right to education was discussed in the article. Şükûfe Nihal started supporting women's rights the day she entered the literary scene (Aydoğdu, 2023).

As a poet and writer, Sukufe Nihal emphasized social issues, particularly those affecting women. In her poem, "Kadın Sen Nesin?", Şukufe Nihal discusses women's feelings and experiences:

What are you? No one could understand you!

I paid attention to every sound coming from behind you;

Your name changed with every mouth.

Here, they referred to you as a crazy child, jaded, and frigid, as well as absent-minded, insensitive, and stupid.

They said that you were a branch that could be snapped off with a single breath.

They referred to you as both attractive and unattractive; some as young, some as elderly; some as flirty, coquettish, mature, and with a kind heart; they said...

They always said...

And they will say...

Who will understand you? Oh, where's that husband? (Nihal,1975).

In this poetry, Şukufe Nihal blames men for not understanding women and for ignoring their sentiments. In her poems, women are often sad and lonely. They are not understood and are marginalized. A long and arduous road awaits women.

Don't believe me if I laughed; just know that this smile.

This morning's dream made me laugh.

My lips' bitter curl is the night of parting, the perpetual grieving.

My journey was long, the rocks were difficult,

As I neared the end, the day ended, evening fell,

They said, "Your effort wasn't in vain,

So you've reached your goal."

Preparation is another great battle on this journey (Nihal,1975).

In her work "Çöl Güneşi (The Sun of the Desert) ", written in 1933, she draws an ideal woman type. Zehra and Feriha are the two female protagonists in this book. Feriha accepted what her

family forced upon her and married young. She even had to be coerced into an engagement and removed from school, but she did not fight against the life that was beckoned to her. Zehra, however, turned down marriage at a young age, became financially independent, and began working. When she refers to her support of women's economic independence, Zehra is a woman with quite radical views. Even though she doesn't need the money, she works. She is even so determined about opposing her friends and relatives on this matter (Nihal, 1933).

Feriha, whose education was interrupted by an arranged marriage and whose life's trajectory was altered, takes control of her own life with Zehra's help. After the divorce, Feriha transforms her broken feminine dignity into a thirst for revenge, and her poor choices bring her nothing but new unhappiness. Her belief that marriage is the only place she can live, as dictated by traditional roles, is shattered by Zehra. She realizes she does not need a man's protection or financial power to survive. She opens handicrafts shop where she can earn her own living and continues her life (Balkız, 2017:44).

The following is an excerpt from one of her writings that highlights the importance of a woman's power over her ornamentation:

"If young girls and their mothers believe that this early dressing up is a 'new upbringing, a privilege of a new life, a necessity for Westernness,' they are mistaken." I have seen that young girls receive a very different upbringing in the aristocratic, authentic European households I am familiar with. A little girl's intelligence, etiquette, simplicity, and naturalness are all what make her so beautiful. Her capacity to be a helpful woman to herself, her family, her nation, and her home is hampered by these whims and obsessions that she succumbs to at an early age. Regardless of their background or social standing, we wish to see

all of our nation's youth as more serious and deserving of respect." "So, for reasons both economic and social, women have left their homes and will never return! To those who ask, "What will become of the home?" To those who ask, "What will become of the woman?" answer, "What will become of the woman?" Mothers should prepare their daughters for the opportunity to become good men and to own a truly successful business, rather than finding them good, wealthy husbands, to avoid submitting to economic slavery, to preserve their feminine honor, and to avoid leaving them stranded one day in a state of disarray." (Nihal, 1948).

The advancement of women is crucial to the nation's salvation, according to Şükufe Nihal, a proponent of women's equal rights. "When women realize their power, they will rise," she says. She has therefore consistently sought to raise awareness of women's potential. She promoted the idea that women may make valuable contributions to society by pursuing careers and becoming educated, which will enable them to raise their children well and advance society overall (Buruş, 2017: 39).

Şukufe Nihal was not happy when some newspapers and magazines made comparisons between Turkish and German women.:

"Lastly, I would like to state that not all Turkish women have attained the appropriate degree of maturity. Nevertheless, the ostentatious, conceited, arrogant, dishonest, and uneducated women who are frequently featured in the tabloids are not authentic representations of Turkish women. The sum of married women who view their homes as their most sacred shrine is undoubtedly deserving of attention, in contrast to the homeless women. We are accustomed to making snap decisions based on the veracity of what we see and hear, and our current societal

system only gives us a surface-level perspective that is unsuitable for analyzing family life.” (Zihnioğlu, 2008)

In her poetry and other writings, Şukufe Nihal often discussed women's rights and the value of women's education. In those years, she tried to destroy the perception of beauty imposed on women, especially under the influence of new fashion trends in Europe, and emphasized that real beauty came with education, hard work and intelligence.

3.3. Şukufe Nihal as a Politician Activist

Şukufe Nihal as a woman writer who defended women rights, participated political activities in the war years and the first years of the new republic. Following the Second Constitutional Era, she took part in the fight for women's rights. The Tanzimat reforms marked the beginning of these conflicts, which became increasingly organized during the Constitutional Era of 1908 and culminated in the War of Independence. Turkish women gained expertise in the social arena and were able to take more confident moves in later years as a result of their contributions during the protracted war years and their subsequent work behind the lines in positions left empty by men (Zorlu and Doğançün, 2023:122).

The Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti (Society for the Defense of Rights in Nisvan), which also published a journal named Kadın Dünyası (Women's World), was where Şükûfe Nihal began her career. Ulviye Mevlan was the chief executive of the organization, which focused on issues like granting Ottoman women the right to an education, exposing them to the working world, and educating them about their rights so they could fight for them. Şükûfe Nihal was also a member of the board of directors (Argunşah ,2016).

Şukufe Nihal's activism throughout the national struggle was really important.

Nihal, a poet, author, and educator who saw the light in the future was greatly impacted by the War of Independence. Her remarks during the War of Independence, her later early battles for women's rights and education, her teaching throughout the Republican era, and her many writings gained her a significant position among women writers (Çelik, 2024:293).

She joined the "Contemporary Women's Society" in 1918 and worked in the army's medical and clothing supply departments. To protest the foreign occupation of the country, the Society planned protests across the country. "We demand independence!" was yelled when Şükûfe Nihal spoke to thousands of nationalists in Istanbul's Fatih neighborhood, while Halide Edip supported the mandate in Sultanahmet Square. "Our greatest enemies are imperialism, British imperialism," Nihal said. "Every imperialist in the world" (Zihnioğlu, 2008).

Later, she took an active part in the Women's People's Party, which went down in history as the first women's party founded on February 7, 1924, but the party was closed down for political reasons. Later, the Party was transformed into a Union, and with the efforts of Şukufe Nihal, it turned into a charity association (Arıg, 2020).

Şükûfe Nihal must have stopped actively participating in politics at this point. Despite mentioning women and politics in a number of her works, she never participated in any political activity. Women started to exercise their right to vote and run for office in the September 1930 local elections and the February 1935 federal elections. Nezihe Muhittin and Şükûfe Nihal, two important players in the conflict, are not identified, nevertheless (Argunşah, 2011).

4. CONCLUSION

At a time when few writers and intellectuals discussed women's rights, şukufe Nihal, a well-known poet, writer, and activist, stood out for them. As a renowned fighter in the War of Independence, an active member of the first women's party, a role model for society on the value of women's access to education and employment, and the first woman to graduate from university after a challenging battle, she retains a special place in society. Being a pioneer in women's education and possessing multiple attributes at once, she has consistently set a positive example for coming generations.

REFERENCES

- Akagündüz, Ü. (2016). II. Meşrutiyet döneminde kadın hareketi ve Şukufe Nihal'in Bugünün genç kadınına adlı yazısı". *Fe Dergi* 8 (1): 110-17.
- Akile Zorlu, Ş., Doğançün, G. (2023). Intellectual activism and pivotal paradigms in casting the model woman of the early Turkish Republic: the voices of Şükûfe Nihal and Nezihe Muhittin. *Turkish Studies*, 25(1), 121–144.
- Argunşah, H. (2011). *Bir Cumhuriyet Kadını: Şükûfe Nihal*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Argunşah, H. (2016). Türk Kadınının Sosyal Hayata Katılımı ve Şükûfe Nihal, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Arıç, A.S. (2020). Türk Kadınlar Birliği. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/detay/3979/T%C3%B Crk-Kad%C4%B1nlar-Birli%C4%9Fi>
- Ayda, A. (1984). *Böyle İdiler Yaşarken*, Ayyıldız Matbaası, İstanbul.
- Aydoğdu, A. (2023). Bir Suskun Kadın Şükûfe Nihal. <https://bizimcagedebiyat.com/bir-suskun-kadin-sukufe-nihal/>
- Balkız, H. (2017). Şükûfe Nihal'in "Çöl Güneşi" Romanında Yeni Kadın Kimliği: Zehra. *Artuklu Human and Social Science Journal*, 2(2), 43-53.
- Baskın, B. (2008). II. Meşrutiyet'te Kadın Eğitimine Yönelik Bir Girişim: İnas Darülfünunu. *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No:38.
- Berktaş, F. (1998). *Kadın Olmak, Yaşamak, Yazmak*, Pencere Yayınları, İstanbul.

- Burus, D. (2017). Sukufe Nihal'in Yazılarında Kadın. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* (KOUSBAD) 6, 39-60.
- Çakır, S. (1996). *Osmanlı Kadın Hareketi*. Metis Yayınları, İstanbul.
- Çalışkan, V., Özey, E. (2016). The first female geographer who graduated from the Darülfünun: Şükûfe Nihal (1897-1973). *Türk Coğrafya Dergisi*, 0(67), 61- 66.
- Çelik, S. D. Y. (2024). Bir Cumhuriyet Kadını: Şukufe Nihal. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları* (HÜTAD), (20), 293-297.
- Nihal, Ş. (1933). *Çöl Güneşi*. Muallim Ahmet Halit Kütüphanesi, İstanbul.
- Nihal, Ş. (1975). *Şiirler*. Sander Yayınları, İstanbul, 1975.
- Nihal,Ş. (1948). Cumhuriyet'in 'Yeni Kadını'. *Kadın Gazetesi*.
- Yeşilyurt Kayhan, T. (2005). Kadın şairde kadın: Şükufe Nihal'in şiirleri (Doctoral dissertation). Bilkent University, Ankara.
- Yiğitler, Ş. Ş. (2023). Şükûfe Nihal Başar'ın bir coğrafyacı ve romancı olarak Bingöl ve çevresini keşfi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cumhuriyet Özel Sayısı, 28-43.
- Zihnioğlu, Y. (2008). *Şükufe Nihal Bütün Eserleri 5*, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Zorlutuna, H.N. (1978). *Bir Devrin Romanı*, Panama Yayıncılık, Ankara.

II. ŞAPUR DÖNEMİNDE HRİSTİYANLIK: İNANÇ VE SİYASALLAŞMA ARASINDA BİR VAROLUŞ MÜCADELESİ¹

Ahmet ALTUNGÖK²

Nihat YILMAZTEKİN³

1. GİRİŞ

Hristiyanlık, Roma İmparatorluğunca resmî olarak tanınmadan önce, Mezopotamya'dan İran platosuna kadar genişleyen tek tanrıcı bir inanç hareketi olarak özellikle tüccarlar, misyonerler ve din değiştirenler vasıtasıyla doğuya taşınmıştı. Doğu Akdeniz ve Mezopotamya arasında ticari faaliyetlerde bulunan Hristiyan tüccarlar Hristiyanlığın doğuya yayılmasına büyük etki yapmıştır. Süryani kaynakları Hristiyanlığın İran coğrafyasında yayılışını havarilerden Thomas ve Addai'nin öğrencilerinin misyonerlik faaliyetlerine bağlasa da Kuzey Mezopotamya'da Edessa ve Nissibis gibi önemli iki şehrin Hristiyanlığın iki önemli ana merkezi durumuna gelmesi İran coğrafyasının Hristiyanlaşmasında önemli bir yere sahiptir. Bu iki şehrin etkisiyle Hristiyanlık Mezopotamya'nın güneyine doğru ilerleyerek zamanla Arbela (Erbil), Bet Sulukh (Kerkük) ve Seleukeia gibi büyük şehirleri Hristiyanlar için önemli merkezler

¹ Bu çalışma "MS V. Yüzyıl İran'da Hristiyanlık" başlıklı yüksek lisans çalışmasından üretilmiştir.

² Prof. Dr. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Bilecik, Türkiye, ahmet.altungok@bilecik.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3777-239X

³ Yüksek Lisans Öğrencisi; Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı; nihat.yilmaztekin@icloud.com, Bilecik, Türkiye, ORCID: 0009-0002-9139-940X

haline getirdi. Parthlar ve ilk dönemde Sâsânîler Roma'yla mücadele halinde olan Hristiyanları sahiplenici bir politika takip ettiler. Ancak IV. yüzyılda I. Constantinus'un din olarak Hristiyanlığı seçmesi ve Hristiyanlığın Roma topraklarında yükselişi (Socrates Scholasticus, çev. 1853, XVIII, p. 48vd), komşusu Sâsânî Şehinşahlığında farklı bir yankı meydana getirdi. II. Şapur'un uzun saltanatı boyunca Hristiyanlara yönelik baskıların sistematik hale gelmesi, yalnızca dinsel nedenlerle değil, aynı zamanda Roma ile olan rekabetin bir sonucu olarak karşımızda durmaktadır.

MÖ VI. yy'a kadar Roma'yla mücadele halinde olan Hristiyanlar, İran açısından siyasi ve dini bir tehdit olarak algılanmıyordu. Fakat bu yüzyıldan itibaren Roma'yla aralarında meydana gelen dinî ve kültürel bağlardan dolayı İran için potansiyel tehdit olarak algılanmaya başladı. II. Şapur'un, Seleukeia⁴-Ctesiphon⁵ metropoliti Simeon bar Sabba'e⁶ (ö. 339) döneminde Hristiyanların ödemekle yükümlü olduğu vergiyi iki katına çıkarması ve ardından gerçekleşen çok sayıda idam olayı, bu endişenin somut bir göstergesidir ((The Chronicle of Arbela, çev. 1939, s. 25). Bu çalışmanın amacı II. Şapur döneminde

⁴ Seleukeia: Dicle Nehri'nin batı kıyısında bulunan antik şehirdir. Selevkos İmparatorluğu'nu kuran I. Selevkos tarafından kurulmuştur. Part egemenliği sırasında konumundan dolayı doğunun önemli ticaret merkezi olmuştur. Şehir MS. 165 yılında Roma komutanı Gaius Avidius Cassius tarafından yakılmıştır. Bkz. The Editors of Encyclopaedia Britannica (2024, January 8). Seleucia on the Tigris. *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/place/Seleucia-on-the-Tigris>

⁵ Ctesiphon: Bağdat'ın yaklaşık 32 km güneydoğusunda bulunan antik şehirdir. Part ve Sâsânî İmparatorluğu'nun başkenti olmuştur. Klasik yazarlar Ctesiphon'un Part kralı Vardanes tarafından kurulduğunu iddia etmişlerdir. Bkz. The Editors of Encyclopaedia Britannica (2024, March 22). Ctesiphon. *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/place/Ctesiphon-ancient-city-Iraq>

⁶ Simeon bar Sabbae: Seleukeia-Ctesiphon metropoliti ve Pers Kilisesi'nin ikinci başpiskoposu. II. Şapur döneminde yapılan baskılar sonucu öldürülmüştür. Bkz. Higgins, M. J. (1955). Date of Martyrdom of Simeon Bar Sabbae. *Traditio*, 11, 1–35. doi:10.1017/S0362152900006292

Hristiyanlara yönelik İran sarayının takınmış olduğu tavrın sebeplerini, şiddetini ve İran-Roma ilişkilerine yansımalarını tartışmaya açmaktır. Çalışmada Sâsânî toplumundaki Hristiyanların bu süreçte sosyal, siyasal ve dini konumlarının yeniden nasıl inşa edildiği de analiz edilecektir.

2. II. ŞAPUR DÖNEMİ VE SİYASAL ARKA PLAN

II. Şapur'un hükümdarlığı dönemi, yalnızca Sâsânî İmparatorluğu'nun iç yapısını değil, aynı zamanda onun Roma'yla olan ilişkiler üzerinden belirlenen dış politikasını da köklü biçimde şekillendirmiştir. Bu dönem hem askerî başarılar hem de dinî ve idari reformlarla bilinir. II. Şapur, daha doğmadan kral ilan edilmiş ve çocuk yaşta tahta çıkarılmıştı (Hamza el-İsfahânî, çev. 1967, s. 49, 50; Dîneverî, çev. 1992, s. 74vd; Gerdizî, çev. 1984, s. 71. Ayrıca bkz. Alıcı 2015, s. 45). Saltanatı boyunca İran'a yönelik Arap akınları, Roma'yla gerçekleşen sınır savaşları, Kuzey Mezopotamya ve Armenia üzerindeki hâkimiyet mücadelesi ve doğuda Heftalit (Beyaz Hunlar) tehdidine karşı geliştirilen politikalar bu dönemin belirleyici yönlerini oluşturur (Brosius, 2006b, s. 109). II. Şapur saltanatının ilk dönemlerinde İran'ın Roma karşısında uğradığı Satala yenilgisinin getirdiği ağır kayıpları telafi etmek için uğraşmış⁷. Roma'ya karşı gerçekleşen bu toparlanma döneminde I. Costantinus'un kendisini Hristiyanların hamisi olarak ilanı II. Şapur'un yukarıdaki sorunlarına ek olarak İran için yeni bir cephe daha açmaktaydı. Arbela Kroniğinde II. Şapur'un Roma'ya karşı eski İran topraklarını geri alma çabası Hristiyanların ülkesini yok

⁷ MS. 298 yılında Sâsânî hükümdarı Nersi'nin elde etmiş olduğu bu mağlubiyetin ardından Kuzey Mezopotamya'yla beraber Dicle Nehri'nin doğusunda yer alan beş önemli Sâsânî vilayeti Romalıların eline geçmiş ve Armenia sınırı Medya topraklarına dayanmıştı. Bkz. Altungök 2023, s. 131vd.

etme girişimi olarak verilir (The Chronicle of Arbela, çev. 1939, s. 23vd).

IV. yüzyılın ilk yarısındaki İranlıların bu toparlanma döneminde Roma'yla Sâsânî arasındaki rekabetin merkezinde Armenia ve Kuzey Mezopotamya yer almaktaydı. 312 yılında İmparator I. Constantinus'un (MS 306-337) Hristiyanlığı ülke topraklarında serbest hale getirmesi ve kendisini Hristiyanların koruyucusu olarak ilanı (Bkz. Norwich 2013, s. 38) Kuzey Mezopotamya ve Armenia'yı siyasi ve dini açıdan Roma'nın bir parçası haline getiriyordu⁸ (Gibbon 1987, II, s. 72). Armenia'nın Hristiyanlaşması, Sâsânîler açısından yalnızca bir dinsel kopuş değil, aynı zamanda Roma etkisinin doğrudan Sâsânî sınırlarına dayanması anlamına gelmekteydi (Farrokh, 2007, s. 200). Bu gelişme, II. Şapur'un Armenia'ya yönelik sert politikalar izlemesine sebep olmuş, özellikle Ermeni aristokrasisi ile Sâsânî sarayı arasında gerilimlere neden olmuştur. Sâsânî yönetimi, Ermeni Hristiyanlığını Roma etkisinin bir parçası olarak görmüş ve bunu bertaraf etmek için hem askerî hem de ideolojik yollarla müdahalede bulunmuştur. Çünkü Armenia'nın, Hristiyanlığı seçmiş olmasına ve Roma'yla dini anlamda yakınlaşmasına rağmen Sâsânîlerle derin kültürel bağları bulunmaktaydı. V. yy. kilise tarihçisi Sozomenus, İranlılar arasında Hristiyanlığın yayılmasının İranlıların Armenia'yla olan ilişkilerine özellikle bağlaması bu durumun Sâsânîler açısından önemini ortaya koymaktadır (Sozomenus, çev. 1855, II/VIII, p. 63vd). Bununla beraber Hristiyanlığın en önemli bölgelerinden birisi olan Kuzey Mezopotamya da bu anlamda önemli bir yere sahiptir. Bundan böyle Armenia ve Kuzey Mezopotamya'yla Roma arasında

⁸ Armenia kralı III. Tiridates MS 301 yılında Hristiyanlığı ülkesinin resmi dini olarak ilan etmişti. Bkz. Altungök 2023, s. 134.

meydana gelen dinsel akrabalık bu iki coğrafyanın ebediyen İran'dan kopması anlamına gelmekteydi.

Sâsânî devlet yapısı, Zerdüş ruhban sınıfıyla saray arasında kurulan sıkı bir ittifak temelinde şekillenmiştir. I. Erdeşir, Kertir, Adurbad Mahrspand⁹ gibi önemli Zerdüş din ve siyaset adamları, Zerdüştlüğü devlet dini hâline getirmek için kutsal metinleri kanunlaştırmış, dine karşı gelen unsurlarıysa sapkın olarak ilan etmişlerdi (Daryaei, 2009, s. 20). Sâsânî Devletin kurucusu I. Erdeşir bu devleti Mazdeizm'i esas alan bir “din devleti” olarak ilan etmişti. Mazdeizm İran coğrafyası üzerinde yaşayan farklı etnisiteleri bir arada tutan birleştirici bir unsurdu. İran coğrafyası üzerinde Mazdeizm'in zayıflayarak Hristiyanlığın yayılması İran coğrafyasının küçülmesini de beraberinde getirmekteydi. Fırat Nehrinden başlayarak İndus Nehri'ne kadar uzanan Antik İran coğrafyasının küçülmesindeki en önemli etki bu coğrafyanın birleştirici unsuru olan Mazdeizm'in zayıflayarak yerini Hristiyanlığa terk etmesiydi. Nitekim Antik İran coğrafyasının önemli kısımlarını oluşturan Lazika, Kolhis, Armenia, Albania ve Kuzey Mezopotamya'nın İran egemenliğinden çıkışının nedeni bu coğrafyalarda Mazdeizm'in yerini Hristiyanlığa bırakmasıydı. Daha önce İran şehinşahının elinden taç takarak tahta çıkan bu bölge hükümdarları bundan böyle Roma imparatorunun elinden hilat giyinerek tahta çıkacaklardı.

I. Constantinus'un 313 Milano Fermanıyla Hristiyanlığı tanınması ve imparatorluk topraklarında ibadet serbestliği tanınması (Bkz. Vasiliev 1943, s. 53; Cheynet s. 2008; s. 21; Gregory 2008,

⁹ Adurbad Mahrspand: II. Şapur döneminde Sâsânî İmparatorluğu'nun Zerdüş başrahibidir. Adurbad Mahrspand, farklı dinleri baskı altında tutmaya çalışmış ve şahın kararnameler çıkarmasında etkili bir güç olmuştur. Bkz. A. Tafazzoli. (2014, March 6). “Adurbad Mahrspand”. *Encyclopædia Iranica*, I/5, p. 477: <http://www.iranicaonline.org/articles/adurbad-i-mahrspanda>

s. 59), Roma İmparatorluğu'nda Hristiyanlık lehine gerçekleşen değişimlerin başlangıcı olmuştur. Sâsânî sarayı ise bu gelişmeleri dikkatle izlemiştir. Roma'nın Hristiyanlığı tanınması, Sâsânî topraklarındaki Hristiyanların sadakatine dair şüphelerin artmasına neden olmuştur. II. Şapur döneminde, İranlıların Roma'nın doğu sınırına yönelik saldırıları sırasında özellikle Nisibis kuşatmalarında, İran Hristiyanları “beşinci kol” şeklinde algılanmaya başlamıştır. II. Şapur'un Katolikos Simeon bar Sabba'e ve cemaatine karşı tutumu bu algıdan ileri gelmekteydi. (Brosius, 2006a, s.149; Smith, 2016, ss. 112-113; Tural 2024, s. 32). II. Şapur'un saltanatında Sâsânî coğrafyası dinsel olarak heterojen bir yapıya sahipti. Yahudiler, Hristiyanlar, Maniheizmler, Budistler, Zürvanistler, Şamanistler ve diğer dinî gruplar İran topraklarında varlık göstermekteydi. Ancak bu çeşitlilik, Zerdüştlük merkezli devlet anlayışının zayıflamaya başlamasıyla giderek daha büyük bir tehdit unsuru olarak görülmeye başlamıştır. Nihayetinde din değiştirmeye başlayan Sâsânî toplumu, sarayın ölüm cezalarıyla yüzleşmek zorunda kalmıştır (Payne, 2015, s. 48).

3. HRİSTİYANLIĞIN SÂSÂNÎ COĞRAFYASINDAKİ YAYILIŞI VE KURUMSALLAŞMASI

Hristiyanlık hızlı bir şekilde Mezopotamya'daki Sincar, Arbela, Kerkük, Hulvan, Babil ve Huzistan gibi şehirlerde güçlü piskoposluklar kurulmasıyla yayılmasına devam etmiştir. İncil'in dilinin Aramca olması, Mezopotamya'da bu dilin yaygın bir konuşma ve yazı dili olarak kullanılması, Hristiyanlığın bu coğrafyada yayılmasını kolaylaştırıyordu. IV. yüzyıl tarihçisi ve din adamı *Epiphanius of Salamis* (The Panarion, II-III, -çev. 2013-, s. 240), İran coğrafyası üzerinde Süryanice konuşan çok sayıda İranlının varlığından bahsetmektedir. Bununla beraber bu

bölgede farklı etnik ve dilsel gruplar arasındaki geçişkenlik, Hristiyanlığın çeşitli biçimlerde yorumlanmasına da yol açmıştır. Bazı bölgelerde Hristiyanlık Süryanice üzerinden şekillenirken, diğer yerlerde Grekçe, Pehlevice ve hatta Soğdcayı bilen cemaatler ortaya çıkmıştır. Bu dilsel çeşitlilik, Hristiyanlığın Sâsânî coğrafyasında kültürel olarak ne kadar adapte olabildiğini ve yaygınlaştığını da göstermektedir (Eilers, 2006, s. 499).

Sâsânîler döneminde Hristiyanlık, özellikle Mezopotamya'nın doğusu, Huzistan ve İran platosunun bazı kesimlerinde önemli bir yayılım göstermiştir. İlk Hristiyan topluluklar II. yüzyılda ortaya çıkmış, III. yüzyıl itibarıyla yerel piskoposluklar teşkil edilmeye başlanmıştır. Seleukeia-Ctesiphon bu piskoposlukların merkezi hâline gelmiş ve Katolikosluk makamı burada teşekkül etmiştir (Eilers, 2006, s. 499).

Sâsânî coğrafyasına ticaret amacıyla gelen ve Süryanice konuşan Hristiyanlar, bu coğrafyada kendi dilleriyle konuşan İranlılar arasında rahat bir şekilde Hristiyanlığı yayabildiler. Büyük ticaret yollarının üzerinde yer alan Sâsânî Devletinde Hristiyanlığın yayılmasının en kolay yolu tüccarlara tanınan serbest ticari faaliyetlerden dolayı Hristiyan tüccarların Mezopotamya ve İran güzergâhlarında elde ettikleri seyahat özgürlükleriydi. Edessa ve Nisibis gibi önemli ticaret şehirlerinin Hristiyanlığın önemli merkezleri olarak Roma nüfuzuna girmesi, Sâsânî hükümdarlarını tedirgin etmiştir. Hristiyanlığın İran'a yayılmasında önemli bir yere sahip olan Kuzey Mezopotamya'da Roma'nın kalıcı hale gelmesi zamanla bütün Mezopotamya'nın İran'dan kopmasını beraberinde getirebilirdi. 298 yılında gerçekleşen Satala Savaşı¹⁰'nın ardından Roma'nın eline geçmiş

¹⁰ Satala Savaşı'nda Nersi büyük bir yenilgiye uğradı. Nersi'nin ordugahı yağmalandı. Karıları, kız kardeşleri, çocukları ve çok sayıda Pers soylusu, yüklü miktardaki Sâsânî hazinesiyle birlikte Roma'nın eline geçti. (Bkz. Eutropius, çev. 2004, s. 247)

olan Kuzey Mezopotamya'daki İran şehirleri halen daha Roma'nın elinde bulunuyordu ve Kuzey Mezopotamya'da yer alan Bezabde, Nissibis, Edessa, Amida, Karhoi, Singara gibi şehirlerden İran Körfezine kadar Mezopotamya'yı karış karış gezen misyoner tüccarlar bu coğrafyanın dini lejantını hızlı bir şekilde değiştirmekteydi.

III. yy'ın sonlarına doğru Sâsânî topraklarındaki Hristiyanlar belirli bir iç örgütlenme ve hiyerarşik düzene ulaştılar. MS 280 yılında Seleukeia-Ctesiphon kilisesi Mar Papa bar Aggai'yi katolikos unvanıyla kilisenin başına geçirdi. Seleukeia-Ctesiphon'daki *katolikos*, Doğu Hristiyanlarının lideri konumuna yükseldi. Aynı zamanda bu kilise, Batı'daki Hristiyanlıkla dogmatik ve politik anlamda sürekli etkileşim hâlindeydi. Doğu Kilisesi, ilk dönemlerde Batı'daki konsil kararlarını (örneğin 325 İznik¹¹ Konsili) benimsiyordu. Doğu Kilisesinin batıdan kopması 410 yılında gerçekleşen Seleukeia-Ctesiphon konsiliyle gerçekleşmiş ve Doğu Kilisesi kurumsal hâle gelmiştir. Doğu Kilisesi'nin bağımsız bir teolojik yapılanma elde etmesi V. yüzyılda gerçekleşebilmiştir (Brock, 2018a, ss. 108-109).

Sâsânî coğrafyasındaki Hristiyanlar yalnızca Roma ile değil, birbirleriyle de teolojik tartışmalar yaşamışlardır. Hristolojik tartışmalar, özellikle V. yüzyıldaki Efes (431) ve Kalkedon (451) Konsilleri sonrası Nesturilik ve Yakubilik şeklindeki mezhepsel ayrışmaların Sâsânîlerdeki yansımaları ortaya çıkarmıştır (Altungök 2014, s. 50vd). Nesturiler, Batı Hristiyanlığıyla aralarına mesafe koyarak Sâsânî topraklarında daha rahat varlık göstermiştir (Eilers, 2006, s. 499; Cheynet s. 2008; s. 30). Bu mezhepsel ayrışmanın temelleri, II. Şapur

¹¹ I. Constantinus tarafından tertip edilen ve Hristiyanlığın esaslarının belirlendiği bu konsil onun Hristiyanlar üzerindeki müdahaleci tavrının en önemli göstergesidir (Bkz. Diehl 1939, s. 11; Ostrogorsky 2006, s. 44vd).

döneminde atılmıştır. II. Şapur dönemdeki baskılar, Roma yanlısı Hristiyanlar ve İran yanlısı Hristiyanlar şeklinde farklı teolojik düşünceleri savunan ve farklı siyasi tercihleri olan grupların sistematik olarak ayrışmasını teşvik etmiştir. İran Hristiyanları Sâsânî hükümdarlarının takip ettikleri bir politikanın neticesinde mezhebi olarak Doğu Roma kilisesinden koparılaraq İran için bir tehdit olmaktan çıkarılmaya çalışılmıştır.

4. II. ŞAPUR DÖNEMİ HRİSTİYANLARA YÖNELİK BASKI POLİTİKASI

II. Şapur'un hükümdarlık dönemi, Hristiyanlık tarihinin Doğu'daki en baskıcı dönemlerinden biri olarak kayıtlara geçmiştir. Özellikle 339–379 yılları arasında, başta Katolikos Simeon bar Sabba'e olmak üzere pek çok Hristiyan din adamı, rahip ve müminin infaz edilmesiyle bilinen bu dönem, daha sonra Süryani şehitlik literatüründe “Büyük Zulüm” olarak anılacaktır (Sozomenus, çev. 1855, II/IX, p. 65, 66). Ayrıca bkz. Fortescue, 1913, ss. 45-46; Patterson, 2017, s. 191).

Baskı süreci, doğrudan politik ve ekonomik bir krizden kaynaklanmaktadır. II. Şapur, Roma'ya karşı yürüttüğü savaşın mali yükünü karşılamak amacıyla Hristiyanlardan çifte vergi alınması için bir ferman çıkarmış, vergi toplama görevini Katolikos Simeon bar Sabba'e'ye vermiştir (Sozomenus, çev. 1855, II/IX-XI, p. 64vd; The Chronicle of Arbela, çev. 1939, s. 25). Simeon ise bu talebi, “piskoposların dünyevi vergi toplamakla yükümlü olmadıkları, Hristiyanların fakir olduğu için vergi ödeyemeceği” gerekçesiyle reddetmiştir (Frye, 2006, ss. 139-140; Wiesehöfer, 2001, s. 202). Bu ret, yalnızca bir mali karşı çıkış değil, aynı zamanda dinî-siyasi bir başkaldırı olarak görülmüş ve II. Şapur tarafından hainlik olarak yorumlanmıştır. II. Şapur bunun üzerine ikinci bir ferman çıkartarak din adamlarının tutuklanmasını, öldürülmesini ve kiliselerin

yıkılmasını emretmiştir. (Butler, 1821, s. 229). Simeon'un direnişi, onu ve beraberindeki din adamlarını hedef hâline getirmiştir. Simeon'la birlikte Hristiyanlığı benimsemiş ve kraliyette görev alan memurlar da dâhil edilerek 339 yılında başkentte tutuklanarak infaz edilmiştir. Yerine geçen Şahdost (340) ve Barba'smin (346) de kısa sürede bu memurlarla aynı kaderi paylaşmıştır (Butler, 1821, ss. 229-230; Gorder, 2010, s. 32). Aziz Simeon'un ölümünden bir yıl sonra, Kutsal Cuma gününde, II. Şapur'un yönetimi altında, İran'ın birçok eyaletinde piskoposlar öldürüldü. Bu kişiler arasında kralın gözdelelerinden biri olan hadım Usthazanes de Simeon'la aynı kaderi paylaştı (Sozomenus, çev. 1855, II/IX, p. 65vd, II/X, p. 67). Ayrıca Simon'un kilisesinin iki rahibi olan Abdechalaas ve Ananias da kendisiyle beraber Şapur'un zulmünden nasibini aldılar (Sozomenus, çev. 1855, II/X, p. 68). Arbela Kroniği II. Şapur tarafından idam edilen kimselerden Arbela piskoposları II. Abraham (345-346), Maran Zeka (346-375), kutsal şahsiyetlerden Johannan ve Jacob, Rahip Narsai'yle beraber Hananja ve Rehima'nın adlarını sayar. II. Şapur'un bütün bu katliamları Piruz Tamşapur ve Adorparrah adındaki komutanları eliyle yaptığını rivayet eder (The Chronicle of Arbela, çev. 1939, s. 27, 28). Ayrıca kutsallığı ve mucizeleriyle tanınan piskopos Milles, Hnaita piskoposu Acepsimas (Abbey, 1921, s. 214), rahip James (Abbey, 1921, s. 152), rahip Aïthala ve Joseph de II. Şapur döneminde öldürülenler arasındadır. Azadane ve Abdiese adlı diyakozlar, II. Şapur dönemi işkencelerine maruz kalmışlardır. Ayrıca Mareas ve Bicor adlı piskoposlar beraberinde 20 piskopos ve 250 din görevlisi II. Şapur'un baskısından nasibini almışlardı (Abbey, 1921, s. 179). Yine Piskopos Simeon'un kız kardeşi Tarbula ve onun takipçileri, çarmıha gerilerek öldürülenler arasındaydı (Church, 1846, s. 126).

II. Şapur'un baskı politikaları yalnızca bireysel cezalandırmalarla sınırlı kalmamış, kitlesel düzeyde baskı

politikalarına dönüşmüştür. Bu baskılar toplumsal düzeyde dini tartışmaları da ön plana çıkarmaya başlamıştır. İran toplumunda Hristiyanların cezalandırılmasını meşrulaştırmak için Hristiyanlığın Mazdeizm’le çelişen temel inançları ön planda tutulmuştur. Özellikle kutsal su ve toprak gibi unsurlar üzerinden Zerdüştlük ile Hristiyanlık arasında doğrudan bir çatışma yaşanmıştır. Hristiyanların vaftiz uygulaması “suyu kirletme” olarak yorumlanıyor, cenazelerin toprak altına gömülmesi gibi uygulamalar da kutsal “toprağı kirletme” olarak değerlendiriliyordu¹². Bu teolojik farklılıklar, fiziksel baskıların meşrulaştırılmasında etkili olmuştur (Kalmin, 2006, s. 138).

Baskı yalnızca siyasi değil, aynı zamanda teolojik bir bağlamda yürütülmüştür. Sâsânî yönetiminin azınlıklara yönelik Mazdeist devlet politikası Hristiyanların baskılanması yönünde saraya toplumsal destek sağlaması noktasında olanak tanımıştır. Hristiyanlığın Mazdeizme ait temel inançlarla çelişen yönleri din adamlarına Hristiyanlığı “sapkın” bir inanç olarak tanımlamayı kolaylaştırmıştır (Daryae, 2009, s. 20). Mazdeizm’in İran coğrafyasının etki alanlarında zayıflamaya başlaması Sâsânî din adamı sınıfının saray üzerinde Hristiyanlığın yayılışını önleme konusunda daha önleyici tedbirler alma hususunda baskı kurmasına neden olmuştur. Hristiyanlığın İran coğrafyasında yayılış hızı göz önüne alındığında İslam’ın ortaya çıkmamış olması durumunda İran’ın MS VII. yy’da tamamen Hristiyanlığa teslim olması içten bile değildi.

II. Şapur döneminde bazı Sâsânî soylularının Hristiyanlığa geçmesi, sarayda ve ruhban sınıfında ciddi bir tepki

¹² Mazdeizm’de durgun suda yıkanmak caiz değildir. Bu suyu kirletmek ve kutsallığına zarar vermek anlamına gelir. Mazdeizm’e inanan İranlılar akan suda banyo yaparlar, Roma tarzı küvet kullanılmasını kesinlikle yanlış bulurlardı. Sâsânî hükümdarı Balâş (484-488) kendi sarayında Roma tarzı banyo oluşturduğu için din adamları tarafından hükümdarlıktan azledilmişti. (Bkz. Altungök 2023, s. 189, 190.)

ortaya çıkardı. Bu din değiştirmeler, o dönemin şartlarında yalnızca kişisel inanç değişimi olarak değil, siyasi bir sadakat değişimi olarak yorumlanıyordu. Din değiştiren soylular ya infaz edilmeye ya da sürgüne gönderilmeye başladı (Payne, 2015, s. 48). Bazı akademisyenler, bu dönemde bir tür “irtidat yasası” uygulandığını ve Hristiyanlığa geçen devlet görevlilerinin ağır şekilde cezalandırıldığını ileri sürmektedir. Bu durum, Sâsânîlerde dinin devlet kontrolü altındaki bir alan olarak görüldüğünün ve sapmanın ciddi sonuçlar doğurduğunun kanıtı olarak gösterilir.

5. ŞEHİTLİK GELENEĞİ VE SİMEON BAR SABBA‘E’NİN ŞEHİTLİĞİ

Şehitlik literatürü, II. Şapur döneminde Hristiyanlık kimliğinin şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Özellikle Süryanice yazılmış şehitlik metinleri, hem dinî inançların hem de toplumsal direnişin temsilini içerir. Bu metinlerde Hristiyanlık, baskı karşısında sabır ve sadakatle direnen bir inanç olarak betimlenirken, Sâsânî otoritesi ise putperestlik ve zalimlikle özdeşleştirilir. Simeon bar Sabba‘e’ye ait iki temel anlatı vardır: “Kutsal Simeon’un Şehitliği” ve “Kutsal Simeon’un Tarihi”. İlk metin kısa, sade ve tipik bir şehitlik formatında iken; ikincisi daha uzun, teolojik tartışmalarla süslenmiş ve propaganda amaçlı unsurlar barındıran edebî bir metindir.

Simeon’un direnişi ve ölümü, Doğu Kilisesi içerisinde bir kırılma noktası olarak kabul edilir. Onun “güneşe tapmayı reddetmesi”, yalnızca dinî bir tercih değil, aynı zamanda Sâsânî otoritesine karşı bir siyasi duruştur. Bu tavır, Hristiyanlar nezdinde ona nebevî bir özellik kazandırmış ve ölümünden sonra bir aziz hâline getirilmiştir (Fortescue, 1913, s. 46). Şehitliğin bu denli yüceltilmesi, Hristiyan cemaatin kolektif hafızasını

pekiştirmiş, II. Şapur'un baskılarına karşı pasif ama ruhani bir direniş biçimini sistemleştirmiştir. Bu anlamda şehitlik, dini inancın yanı sıra bir kimlik politikası hâline gelmiştir.

Simeon'un şehitliğini anlatan metinlerde II. Şapur, teolojik tartışmalara girecek kadar bilgili biri olarak tasvir edilmesinin yanında tanrısal hakikate karşı körleşmiş bir despot olarak betimlenir. Özellikle “Kutsal Simeon'un Şehitliği” adlı metinde kral, Katolikos'un teolojik açıklamalarına karşı çıkar, onu güneşe tapmaya davet eder ve ret cevabı alınca Katolikos'un infazını emreder. Arbela Kroniği de metnin verdiği bu bilgiyle aynı doğrultuda bilgiler verir (The Chronicle of Arbela, çev. 1939, s. 26). Bu anlatı tarzı, Süryani Hristiyanlık anlayışının ilahi hakikat karşısında dünyevi otoriteye boyun eğmeme ilkesini vurgular (Smith, 2016, ss. 109 110). Metinler aynı zamanda Hristiyanların çifte vergiye karşı çıkışını, yalnızca ekonomik değil, ruhani bir direniş olarak da işler. Simeon'un sözlerinde geçen “bizim otoritemiz dünyevi değil, gökseldir” (Smith, 2016, s. 116) ifadesi, ruhani otoritenin dünyevi güçten üstün tutulduğunu gösterir. Bu retorik, şehitlik anlatılarında “dünyasal efendiye değil, Tanrı'ya sadakat” temasını ön plana çıkarır.

Modern akademik literatürde Süryani şehitlik metinleri, tarihsel kaynak olarak dikkatle değerlendirilir. Bu metinlerin çoğu, II. Şapur döneminden yaklaşık bir yüzyıl sonra yazılmıştır. Örneğin Kutsal Simeon'un Tarihi'nin V. yüzyıl sonuna, Kutsal Simeon'un Şehitliği'nin ise IV. yüzyıl sonlarına ait olduğu düşünülmektedir (Smith, 2016, s. 101). Bu durum, anlatıların tarihsel gerçeklikten ziyade dönemin Hristiyan kimliğini oluşturmak için kurgulanmış edebî ve teolojik metinler olduğunu göstermektedir. Özellikle baskının büyüklüğünün abartılması, Hristiyanların kahramanlaştırılması ve II. Şapur'un şeytanlaştırılması bu literatürün tipik motifleridir.

Şehitlik metinleri yalnızca inanç değil, kimlik inşası da üretmektedir. Süryani edebiyatında bu şehitlik anlatıları, yerel Hristiyan cemaatin İran'daki varlığını kutsamakta, onları “Tanrı’nın halkı” olarak tanımlamakta ve baskı karşısındaki sabrı ilahi ödülle anlamlandırmaktadır. Özellikle Hristiyanlar Mezopotamya ve güneybatı İran'da ciddi şekilde şiddet görmüşlerdir (Walker, 2006, s. 10). Mezopotamya'daki yerel kiliseler için bu anlatılar, birer kutsal tarih hâline gelmiştir. Simeon bar Sabba'e, bu bağlamda sadece bir piskopos değil, bir “teolojik şehit” ve Doğu Hristiyanlığının kurucu figürlerinden biri olarak konumlanır. Onun şehadeti, hem zulme karşı direnmenin sembolü olmuş, hem de kilisenin bağımsızlığını sembolize eden bir anıta dönüşmüştür.

6. ROMA-SÂSÂNÎ İLİŞKİLERİ VE HRİSTİYANLIĞIN SİYASALLAŞTIRILMASI

Sâsânîlerdeki Hristiyanların durumu, IV. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlaşma sürecine paralel olarak değişim göstermektedir. Bu süreç ilk olarak I. Constantinus tarafından II. Şapur'a (309-379) gönderilen bir mektupla başlamıştır (Theodoretus, çev. 1843, s. 75vd. Ayrıca bkz. Patterson, 2017, ss. 190-191). I. Constantinus mektubunda II. Şapur'a İran'da çok sayıda kilisenin bulunduğunu işittiğini söylemektedir (Eusebios, IV/VIII, -çev. 1845-, p. 183vd). Mektupta İran Hristiyanlarının refahıyla ilgili endişeler yazılıdır. Roma, İran toprakları üzerindeki yayılmacı hedeflerine ulaşmak için Hristiyanlığı önemli bir koz olarak görmeye başlamıştır. Bailly (trs, s. 14, 15), I. Constantinus'un Hristiyanlığın gücünün farkına varmış olan usta ve kurnaz bir politikacı olduğu kanısındadır. Gregory de İznik Konsilinde Hristiyanlığa yeni

fikirler dayatan ve Aryanizmi aforoz ettiren imparatorun¹³ Aryanizm'in önlemez yükselişi karşısında ölmeden önce Aryanizm'e kaydığını anlatır (Bkz. Aynı yer. Ayrıca bkz. Morrisson 2004, s. 21). Senatoda yaptığı bir konuşmasında Hristiyanlığı seçmesiyle ilgili yapılan eleştirilerine cevap verirken: “Hristiyan olmakla Roma İmparatorluğunu koruduğu” (Bkz. Brown 2000, s. 53) yönündeki savunması bu yaklaşımları haklı çıkaran ifadelerden bir tanesidir. Kendisi vaftiz olmayı bile “sonu yaklaşınca” akletmişti (Akşit 1970, s. 279; Morrisson 2004, s. 23). Hristiyanlık tarihinde önemli bir yere sahip olan ve Kudüs'te bulunan “kutsal haçın” mucidinin I. Constantinus'un annesi Helena olması (Vasiliev 1943, s. 52; Cheynet s. 2008; s. 21, 22) dönemin Hristiyanlarla ilgili Roma politikasının kolektif olarak bu ailenin siyasi dehasının bir ürünü olduğu kabul edilebilir¹⁴.

Dolayısıyla bu veriler imparatorun dindar bir Hristiyan olmaktan ziyade Hristiyanlığın gücünden istifade etmeye çalışan kurnaz bir siyasetçi olduğunu ortaya koymaktadır. İmparatorun Hristiyanlığı siyasallaştırma girişimine karşılık Sâsânîler, kendi toprakları üzerinde yaşayan Hristiyanlara karşı olumsuz tavır takınmaya başlamıştır (Herman, 2019, s. 136). Henüz İran Hristiyanlarına yönelik herhangi bir baskı olmadığı halde I. Constantinus mektubunda Hristiyanlara kötü davrananların sonuçlarına katlanacağı imasında bulunmaktadır. I.

¹³ İmparatorun kendisi bu konsil toplantısına doğrudan katılmıştır. Konsil Aryanizm'i aforoz ettiği, İsa'nın (as) tanrıyla aynı cevherden geldiği görüşü temelindeki teolojik kararlarını imparatorun gölgesi altında almıştır. (The Chronicle of Arbela, çev. 1939, s. 24. Ayrıca bkz. Diehl 1939, s. 15; Cheynet s. 2008; s. 28). Aryanizm'de İsa'nın (as) tanrıyla aynı öze sahip olması tek tanrı düşüncesine aykırı olduğundan tanrının yansıması olarak kabul edilir, tanrı olarak kabul edilmez. Aryanizm bu yönüyle diğer Hristiyan mezheplerinden ayrılmaktaydı. (Brown 2000, s. 54).

¹⁴ Annesi Helena'nın Constantinus üzerinde önemli bir etkisi vardı. Constantinus'un üç çocuğunun annesi Fausta'yı zina suçlamasıyla idam ettirmişti. (Bkz. Aynı kaynaklar)

Constantinus'un mektubunda II. Şapur'un Hristiyanlara karşı baskıcı olduğuna dair bir imada bulunmaması henüz Hristiyanlara yönelik herhangi bir baskının İran'da başlamadığını göstermektedir. Mektubunda II. Şapur'a Pers Hristiyanları üzerine yetki verme yönündeki tavrı Roma'nın Sâsânî iç işlerine müdahale tavrını ortaya koymaktadır. Mektubunda II. Şapur'un dindarlığına vurgu yaparak Hristiyanları koruyacağına dair iyi niyet temennisinden bulunması İran Hristiyanlarını doğrudan hedef olarak göstermesi için yeterli olmuştur (Smith, 2016, ss. 24-25). Bu mektup, batılı tarihçiler tarafından I. Constantinus'un II. Şapur'a yönelik iyi niyet göstergesi olarak sunulsa da II. Şapur'u Hristiyanlara karşı kışkırtmaya dayalı bir Roma kurnazlığından başka bir şey değildir. Tarihsel veriler, II. Şapur'un Hristiyanlara yönelik baskısına bu mektuptan yaklaşık on beş yıl sonra başladığını göstermektedir. Bu durum mektubun, İran Hristiyanlarına yönelik II. Şapur'un baskıcı tutumundan dolayı I. Constantinus tarafından yazılmış olduğu gerekçesini geçersiz kılmaktadır. Bu dönemde Sâsânîlerin Hristiyanlarla yaşadıkları kötü ilişkilerin onların dinlerini yaşama noktasındaki eylemlerinden ziyade Doğu Roma'yla ilişkiler bağlamında İran aleyhine bir takım siyasi faaliyetlere katılmalarının bir sonucu olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Nitekim *Arbela Kroniği*, İranlıların Hristiyanları Roma adına casusluk yapmakla itham ettiklerini anlatmaktadır (The Chronicle of Arbela, çev. 1939, s. 25). Bununla beraber bu mektuplaşmadan hareketle I. Constantinus döneminde İran ve Roma arasında Hristiyanlarla ilgili olarak ortaya çıkan sorunların diplomasi yoluyla çözülmeye çalışıldığı da pek ala iddia edilebilir. Ayrıca I. Constantinus döneminde İran Hristiyanların baskılanmasına neden olan olayların genelde Armenia sorunu temelinde şekillendiği de dikkatlerden kaçmamalıdır (Gibbon 1987, II, s. 71vd).

Böylece Roma İmparatorluğu'nun, IV. yüzyılda Hristiyanlığı devlet desteğiyle yayma girişimi, Sâsânî

topraklarındaki Hristiyanları doğrudan etkilemeye başladı. Doğuda yaşayan Hristiyanlar, Roma'nın dinî hamiliğini bir koruma olarak görse de Sâsânîler bunu siyasi bir tehdit olarak algıladılar (Wiesehöfer, 2001, s. 202). Bu süreçte özellikle Armenia örneği belirleyicidir. Ermenilerin Hristiyanlığı seçmesi Sâsânî açısından kritik bir durumdu (Katouzian, 2010, s. 57). Çünkü Ermenilerin önceki inançları Zerdüştlük'tü ve Sâsânîlerle kültürel bağları bulunmaktaydı. Armenia kralı tahta çıkmadan önce merkezi İran kralı tarafından onaylandıktan sonra tahta çıkardı. Kendisi için İran sarayında önce bir tören düzenlenir ve İran şahı kendisine taç takardı. Ermenilerin Hristiyanlığa geçişi sonrası Sâsânîler Ermenilere karşı politikalarını değiştirmek zorunda kaldı. Armenia'nın Hristiyanlaşması bu krallığın İran'la bağlarını koparmasına ve Roma nüfuzu altına girmesine sebep olacaktı (Morrisson 2004, s. 23). Roma desteğiyle Hristiyanlaşan Ermeni aristokrasisi, Sâsânî yönetimiyle doğrudan çatışma yaşamaya başladı. Sâsânîlerin, Armenia'yı İran'dan kopmasını beraberinde getiren Hristiyanlaşma çabalarına tepkileri Ermeni soyluların ayaklanmalarını beraberinde getirmiş ve bir takım şiddet olaylarının yaşanmasına neden olmuştur (Jr., 2016, s. 45).

II. Şapur'un Hristiyanlara yönelik baskısının temelinde, onların Roma'ya sadakatle bağlı oldukları şüphesi yer alıyordu. Özellikle savaş zamanlarında Hristiyanların Roma zaferi için dua ettikleri düşüncesi, onları içsel bir tehdit hâline getirmiştir. Smith bu varsayımın doğruluğunu tarihsel olarak şüpheli bulur. İran'daki Hristiyanların farklı teolojik ve mezhepsel yapılar içinde olmasını onların Batı Hristiyanlığıyla her zaman aynı doğrultuda hareket etmedikleri şeklinde yorumlar (Smith, 2016, s. 117). Özellikle Nesturilerin ilerleyen yüzyıllarda Batı Kilisesi'nden açıkça ayrılmasını ve Sâsânî otoritesine daha sadık bir konum almalarını örnek olarak gösterir. II. Şapur'un erken dönemdeki kuşkuları, kısmen Roma karşıtı bir içgüdüye dayandırılrsa da, mezhepsel ve teolojik çeşitlilik göz önünde

bulundurulduğunda bunun her zaman gerçekçi bir temele oturmadığı düşünülebilir. Fakat Nesturiliğin II. Şapur'dan sonraki yüzyılda II. Theodosius dönemindeki teolojik tartışmaların ardından düzenlenen MS 431 yılındaki Efes Konsilinde Patrik Nestorius'un aforoz edilmesinden sonra ortaya çıktığı göz önüne alındığında II. Şapur'un IV. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan gelişmelerden ciddi bir şekilde rahatsızlık duymasını daha da anlaşılır kılmaktadır. II. Şapur döneminde İran Hristiyanlarına yönelik asıl sert tavır I. Constantinus'un varislerinden II. Constantius'un Kuzey Mezopotamya'ya yönelik askeri müdahaleleri sonucunda gerçekleşmiştir. İki taraf arasında MS 338 yılında gerçekleşen Nissibis Savaşı'nın ardından İran Hristiyanları Roma'yla işbirliği yapma potansiyeli yüksek tehlikeli bir azınlık olarak görülmeye başlamıştır. Bu durum MS. 338-340 yılları arasındaki ilk baskı dönemini ortaya çıkardı. Bu süreçte birçok Hristiyan kovuşturmaya maruz kaldı, tutuklanan din adamları oldu ve bazı kiliseler yıkıldı. Socrates, Roma'nın İran karşısındaki başarısızlığının nedeni olarak Hristiyanlar arasındaki teolojik kavgaları görür¹⁵ (Socrates Scholasticus, çev. 1853, v. XXV, p. 118)

II. Şapur'un bu dönemde Roma'yla olan savaşlarının Süryani ve Yunan kaynakları tarafından “dinler savaşı” olarak nitelendirilmesi İran Hristiyanlarının bu savaşlar sırasında Roma yanlısı tutumunu yeterince açıklamaktadır. Bu nitelendirmeler özellikle Simeon bar Sabba'e anlatılarında öne çıkar. Roma'nın “Tanrı'nın ülkesi”, Pers topraklarının ise “kafirler diyarı” olarak betimlendiği bu anlatılar, yalnızca dinsel değil, aynı zamanda politik retoriğinin de kendi içinde barındırdığını göstermektedir (Patterson, 2017, s. 191; Wiesehöfer, 2001, s. 203). Bu durum

¹⁵ Kendisine göre İskenderiye patriği Athanasius'un teolojik duruşu ve İznik Konsilinde ortaya atılan “İsa'nın tanrıyla aynı öze sahip olduğu (homousion/consubstantial)” görüşü etrafında Hristiyanlar arasında gerçekleşen çatışma ortamı bu başarısızlıkların temel nedenidir. (Bkz. Aynı yer).

Sâsânîlerin İran Hristiyanlarına yönelik tutumunu daha da sertleştirmiş olduğu MS. 344-350 yılları arasındaki ikinci baskı dönemini ortaya çıkarmıştır. Elbette bunda MS 344 yılında yaşanan Singara Savaşı'nın ve II. Şapur'un oğlunun bu savaşta öldürülmesinin etkisini de yadsımamak gerekir (Gibbon 1987, II, s. 74). İkinci baskı dönemini birincisinden ayıran en önemli konu Kuzey Mezopotamya'da ve Armenia'da baskılanan Hristiyan nüfusa ek olarak Seleukeia-Ctesiphon'da yaşayan Hristiyanların da baskı ve takibe maruz kalmalarıydı. Böylece Hristiyanlara yönelik baskılar güneye doğru inmeye başlamıştı. II. Şapur'un Kuzey Mezopotamya'da gerçekleştirdiği askeri eylemleri öncesinde başkentini bir Hristiyan isyanına karşı güvende görmek istediği anlaşılmaktadır. MS. 346 Nissibis, MS. 348 Singara ve MS. 350 Nissibis Kuşatmaları olayın ciddiyetini ortaya koymaktadır. İkinci baskı döneminin Hristiyan literatürde ve özellikle Süryani şehitlik metinlerinde “Şehitler Dönemi” olarak adlandırıldığı görülmektedir. Son Nissibis kuşatmasının ardından İran'ın doğusunda gerçekleşen Eftalit akınları II. Şapur'un yönünü doğuya çevirmesine ve Hristiyanların bundan sonraki süreçte rahat nefes almasına vesile oldu (Gibbon 1987, II, s. 76). Bundan dolayı MS. 350 yılından sonra her ne kadar bazı kiliseler kapatılsa ve bazı din adamları idam edilse bile Hristiyanlar üzerindeki baskının gözle görülür bir şekilde azaldığı dikkat çekmektedir. Pagan Iulianus'un MS. 361 yılında Roma'da iktidara gelmesi, İran'da Hristiyanlara yönelik baskının azaldığı bir dönemi de beraberinde getirdi (Ostrogorsky 2006, s. 46). Iulianus, doğu ve batı Hristiyanları için bundan böyle İran'dan daha öncelikli bir tehdidi oluşturmaktaydı¹⁶. Iulianus'un Mezopotamya'ya düzenlediği sefer sırasında İran Hristiyanlarına yönelik herhangi bir baskı girişiminin olmaması bundan önceki

¹⁶ Hristiyanlar kendisi için “dönek (mürted)” anlamında *apostata* kelimesini kullanmışlardır. (Bkz. Grant 1998, s. 144, 145)

dönemde Hristiyanlara uygulanan baskının Roma'nın Hristiyanlığı siyasi bir koz olarak kullanmasından kaynaklandığını göstermektedir. Süryani şehitlik metinlerinde Roma'yla İran arasındaki savaşlarda şehirlerin düşmesi, yalnızca askeri olarak değil, teolojik bir yenilgi ya da zafer olarak da yorumlanmıştır. Nisibis'in düşüşü (363) sonrasında İran'dan kaçan Hristiyanların Edessa'ya göç etmesi, batılı tarihçiler tarafından dini bir sürgün gibi betimlense de (Filoni, 2017, s. 16) gerçekte bu dinsel bir göç olayıdır. Teolojik olarak batı kilisesine bağlı olan Hristiyanlar daha güvenli olarak gördükleri Edessa'ya göç etmişlerdir. Sonuçta pagan Iulianus'un İran karşısındaki mağlubiyeti en çok batı kilisesini memnun eden bir gelişmeydi. Eğer Mezopotamya Savaşı'ndan sonra hayatta kalsaydı Hristiyanlığı Roma yönetim sınıfının dışına atacağı kesindi (Brown 2000, s. 55). Iulianus'un MS. 363 yılında Mezopotamya Savaşı'nda muhtemelen Hristiyan bir Romalı tarafından öldürülmesi Roma'nın Hristiyanlıktan paganizme geri döndürülmesi rüyasının bitişi anlamına geliyordu (Bkz. Baydur 1982, s. 119, 124-138). II. Şapur'un Hristiyanlara yönelik zulmünün dönemin bazı görgü şahitleri tarafından görmezden gelindiği söylenir. Örneğin Efrem, Nisibis'ten göç ettikten sonra yazdığı ilahilerde, II. Şapur'dan hiç bahsetmez, pagan Iulianus'uysa (361-363) asıl tehdit olarak gösterir (Brock, 2018b, ss. 80-81). Bu durumu II. Şapur'un zulmünün Batı'da o dönem tam anlamıyla bilinmediğine ya da bilinçli olarak bastırıldığına yoran tarihçiler vardır (Smith, 2016, ss. 85-87). Halbuki pagan Iulianus'un Roma topraklarında Hristiyanlara karşı takındığı tavır Hristiyan teologlar açısından öncelikli tehdittir. Efrem tehdit algısı olarak II. Şapur'dan ziyade Iulianus'u önelemektedir. Efrem'in yaklaşımı Hristiyanlara yönelik olarak II. Şapur'un takınmış olduğu baskıcı tutumun sonraki Hristiyan anlatılarında abartılmış olabileceğini akla getirir.

7. II. ŞAPUR DÖNEMİ BASKILARINA YÖNELİK FARKLI TARİHSEL ANLATILAR VE KAYNAK ELEŞTİRİSİ

IV. yüzyıl Hristiyanlık tarihi açısından önemli bir dönemdir. Bu dönem aynı zamanda Aphrahat (280-345) gibi Süryanî yazarların eserlerinin ortaya çıktığı, Hristiyanların entelektüel birikimlerinin kurumsallaştığı bir evre olmuştur. Özellikle Aphrahat'ın *Demonstrationes*¹⁷ (Syr. Tahwîte) adlı eserinin, Hristiyanların İran'daki konumunu, Zerdüşterle ilişkisini ve doğu Hristiyanlarının kimlik inşasını anlamada önemli bir kaynak olduğu görülmektedir (Smith, 2016, s. 106).

II. Şapur dönemine dair Hristiyan zulüm anlatıları, ağırlıklı olarak Süryanice kaleme alınmış şehitlik metinlerine dayanmaktadır. Bu metinler, genellikle Simeon bar Sabba'e ve benzeri şahsiyetlerin şehitliğini dramatik bir biçimde aktaran, dualarla ve mucizevi anlatılarla bezeli metinlerdir. Ancak modern tarihçiler bu metinlerin tarihsel değil, teolojik ve hamasî metinler olduğu kanısındadır (Smith, 2016, ss. 99-101). Bu metinlerin çoğu IV. yüzyıl olaylarını aktarsa da yazım tarihleri genellikle V. yüzyıl sonları veya VI. yüzyıldır. Dolayısıyla içerikleri, dönemin tarihsel olaylarından çok, sonraki yüzyıllarda şekillenen kolektif Hristiyan hafızasının bir yansımasıdır. Süryanice şehitlik metinlerinin başında Simeon bar Sabba'e'nin II. Şapur tarafından idam edilmesini anlatan IV. yy'ın ikinci yarısında yazılıp V. yy'da son şeklinin verildiği *Martyrium Mar Simon bar Sabbae* adlı metin gelmektedir. Bir diğeryse Simeon'dan sonra katolikos olarak seçilen ve yine Sâsânîler tarafından idam edilen Şahdost'un hikayesini anlatan *Martyrium Mar Shahdost (Mar Şahdost'un Şehitliği)* başlıklı metindir. Bir diğeri *Martyrium Mar*

¹⁷ 23 bölümden oluşan bu kitap K. A. Valavanolickal tarafından İngilizce'ye çevrilerek iki cilt halinde yayınlanmıştır. Bkz. Aphrahat. *Demonstrations (Tahwîte)*. vol. I, II, (Trs. K. A. Valavanolickal). Piscataway: Gorgias Press. 2011.

Barba 'shmin (*Barba 'shmin'in Şehitliği*) başlıklı Erbil piskoposu Mar Barba'shimin'in öldürülmesini anlatan metindir. Bir diğer metin İran Hristiyanlarının uğradığı baskıları ve idamları anlatan *Martyrium Mar Miles* ve *Mar Aborsmā* (*Mar Miles* ve *Mar Aborsmā'nın Şehitliği*) başlıklı metindir. Nissibis'te gerçekleşen olayları anlatan *Martyrium Mar Pethion* (Mar Petion'ub Şehitliği) ve İranlı rahipler ve öğrencilerinin idamlarını anlatan *Martyrium Mar 'Abda* ve *Mar 'Abdaisho* (*Mar 'Abda'nın* ve *Mar 'Abdaisho'nun Şehitliği*) başlıklı metinler de diğer metinleri oluşturmaktadır. Bunlara ek olarak Simeon'un hayatını tarihsel bir usupla anlatan ve Simeon'un şehitliğinden bahseden *Historia Mar Simon bar Sabba'e* başlıklı metin de önemlidir. Bu metinlerin hepsi Paul Bedjan tarafından *Acta Martyrum et Sanctorum* başlığıyla 1897 yılında 7 (yedi) ciltlik bir çalışmayla neşredilmiştir¹⁸. Bu dönemin canlı tanığı olan Sozomenus, Simeon'un idamı ve İran Hristiyanlarının uğradığı baskılara da yer vermektedir. Sozomenus, II. Şapur'un baskısını I. Constantinus'un ölümünden sonra başlayan bir dalga olarak tanımlar. Sozomenus II. Şapur'un on altı bin Hristiyan'ı katlettiği bilgisini vermektedir. Akademik araştırmalarda çok abartılı bulunan bu rakam, baskının büyüklüğünü vurgulamak için aktarılsa da (Bkz. Butler, 1821, s. 230; Smith, 2016, ss. 53-54) Theodoretus'un anlatımlarında IV. yy'daki Hristiyanların asıl katliamcısı olarak Roma imparatoru pagan Iulianus gösterilir (Theodoretus, çev. 1843, s. 182vd). Ancak aynı dönem Batı kaynaklarında bu baskıcı anlatılarının geç ve yüzeysel biçimde yer alması dikkat çekicidir. Özellikle Iulianus'la ilgili Saint Ephrem'e ait şiirlerde bile II. Şapur, ne bir “zalim” ne de bir “dış güç” olarak bile görünmez. Bu da II. Şapur'un baskıcı politikasına, Hristiyan tarih yazımında abartılı bir şekilde yer

¹⁸ Bkz. Bedjan, P., *Acta Martyrum et Sanctorum*, vol. I-VII, Paris-Leipzig: Otto Harrassowitz, 1890-1897.

verildiğini göstermektedir. Sozomenus kendi anlatımında II. Şapur dönemiyle alakalı Seleukeia-Ctesiphon piskoposu Simeon bar Sabba'e'nin yargılanması ve idamıyla başlayan olayların bir kısmına yer verir (Sozomenus, çev. 1855, II/IX, p. 64vd). Sozomenus, kendisiyle çağdaş olan Kutsal Simeon bar Sabba'e'nin Şehitliği'nde (Martyrium Mar Simon bar Sabba'e) anlatılan hikâyeye sıkı sıkıya bağlı kalarak, Perslerin Hristiyanlara zulmettiğini, çünkü İran'daki Yahudilerin ve Mecusilerin Simeon'u "Romalıların Sezarına" sırlarını açıklamakla suçladıklarını söyler (Sozomenus, çev. 1855, II/X, p. 67vd). Akademik bazı çalışmalarda Simeon'un eylemlerine karşılık olarak, 339/40 yılında, ya da I. Constantinus'un ölümünden iki üç yıl sonra öldürüldüğüne dönük farklı tarihler verilir (Bkz. Butler, 1821, ss. 176-179; Church, 1846, s. 125; Elman, 2007, s. 167). Bununla beraber dönemin ana kaynakları Sozomenus ve Theodorotus ise Simeon bar Sabba'e'nin MS 339 yılında idam edildiğini; Arbela Kroniği'yse onun MS 344 yılında idam edildiği bilgisini verir.

Baskı süreci, yalnızca siyasi belgelerde değil, Süryani edebiyatına da detaylı biçimde yansımıştır. “Simeon’un Şehitliği” ve “Simeon Tarihi”, II. Şapur’un baskıcı politikalarını iki farklı kurgu üzerinden anlatmaktadır. Birincisi daha kısa ve sadeyken, ikincisi daha uzun ve teolojik tartışmalar içeren detaylı bir versiyondur (Smith, 2016, ss. 101-102). Smith, Süryanice şehitlik metinlerinde bahsedilen aynı olaylarla ilgili ciddi anlatım farklarına dikkat çekmektedir. Örneğin “Simeon’un Şehitliği (Martyrium Mar Simon bar Sabba’e)” ile “Simeon’un Tarihi (*Historia Mar Simon bar Sabba’e*)” arasında hem zamanlamayla ilgili ve hem de II. Şapur’un tutumuyla ilgili önemli farklar bulunduğunu anlatır. İlk metinde vergi direnişinin ön planda olduğunu, ikincisindeyse dinî tartışmaların ve güneşe tapma baskısının vurgulandığını ifade eder (Smith, 2016, ss. 109-110).

II. Şapur dönemine dair şehitlik anlatılarının, tarihsel birer kayıt olmaktan çok, inançlı bir cemaatin hafızasını oluşturan dinî metinler olduğu görülür. Bu metinler aracılığıyla, Hristiyan cemaat için baskılar karşısında ruhani üstünlük inşa etmeye çalışırken, II. Şapur ve Iulianus gibi figürler ise ilahi hakikate karşı çıkan zorba karakterler olarak sunulmuştur. Bu durum, yalnızca geçmişin anlatılması değil, o geçmiş üzerinden bugünün dini kimliğinin şekillendirilmesidir (Smith, 2016, s. 176).

8. SONUÇ

II. Şapur dönemi (309-379), Hristiyanlık tarihinin doğu coğrafyasındaki en sancılı dönemlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Roma İmparatorluğu’nun IV. yüzyılın başlarında Hristiyanlığı resmi bir kimlik olarak benimsemesi, Hristiyanlığın Roma egemenliğinin tesis araçlarından biri olarak görülmeye başlaması, Sâsânî egemenliği altında yaşayan Hristiyanları zor durumda bırakmıştır. Hristiyanlığın, Roma’nın doğuya doğru yayılma aracı haline gelmesi Sâsânî topraklarında yaşayan Hristiyanların konumunu köklü biçimde değiştirmiş; bu durum Hristiyanlar için “Roma’ya bağlı potansiyel bir beşinci kol” algısını beraberinde getirmiştir. IV. yy’ın ikinci çeyreğine kadar İranlıların Roma’ya karşı koruyup kolladığı Hristiyanlar bundan böyle Sâsânîlerin siyasi düşmanı Roma’nın doğal müttefiki haline gelmiş oldu. Böylece II. Şapur’un uzun süren saltanatı boyunca Hristiyanlara uygulanan baskılar, yalnızca dini gerekçelerle değil, esasen Roma’yla süregelen rekabetin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu durum, dini bir kimliğin siyasi bir aidiyete dönüşmesinin ardından meydana gelen siyasi, sosyal ve teolojik olayların yeni bir kimlik inşasında bir toplumun dönüşümündeki parametrelerini net olarak ortaya koymaktadır.

Bu bağlamda Simeon bar Sabba’e doğu Hristiyanlarının yeni bir kimlik inşasında önemli bir simge haline gelmiştir.

Simeon bar Sabba'e'nin direnişi hem dini hem de siyasi anlamlar taşımaktadır. Simeon'un Sâsânî otoritesine karşı dini temelli bir meydan okuması ve ölümü, Doğu Hristiyanlığı için bir dönüm noktası haline gelmiştir. Simeon'un ve kendilerine öncülük ettiği diğer önde gelen din adamlarının şehadeti, yalnızca bireysel direnişler değil, aynı zamanda Doğu Kilisesi'nin kurumsal bağımsızlığını pekiştiren kolektif bir hafıza yaratmıştır. Nitekim bu dönemden itibaren şehitlik, sadece inanç uğruna ölümü göze almak değil, aynı zamanda Sâsânî siyasi otoritesine karşı ruhani bir direniş ve kimlik politikası olarak anlam kazanmıştır. Bu sürecin en dikkat çekici çıktılarında biri, Doğu Hristiyanlığının kurumsallaşmasında önemli bir yere sahip olan Süryanice şehitlik metinlerinin ortaya çıkmasıdır. "Martyrium Mar Simeon bar Sabba'e", "Historia Mar Simeon bar Sabba'e" ve benzeri metinler, II. Şapur'un zulmünü dramatik bir üslupla betimleyerek Hristiyanların kolektif hafızasında merkezi bir alan oluşturmuştur. Her ne kadar bu metinlerin çoğu, olaylardan onlarca yıl sonra kaleme alınmış ve retorik unsurlarla zenginleştirilmiş olsa da, onların işlevi tarihsel doğruluk iddiasından ziyade toplumsal direnişi besleyen dini bir söylem oluşturmak açısından önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle, modern tarihçilik açısından söz konusu metinler, doğrudan tarihsel belgeler olarak kabul edilmese de bu metinler yeni bir kimlik inşasının edebi ve teolojik araçları olarak değerlendirilmiştir. Bu dönemde ortaya çıkan edebi ve dini metinler Doğu Hristiyanlığının Sâsânî dünyasındaki varlıklarını anlamak bakımından eşsiz bir olanak sunmaktadır.

Roma ve İran arasındaki dinî jeopolitik üzerinde ortaya çıkan bu ani değişime Sâsânîlerin hazırlıksız yakalandıkları görülmektedir. Sâsânîlerin milli dinleri olan Mazdeizm'in Pers-Armenia ve Kuzey Mezopotamya üzerinde yerini hızlı bir şekilde Hristiyanlığa bıraktığı bir dönemde Roma'nın Hristiyanlığın koruyucusu olarak ortaya çıkması aynı zamanda kuzeyde İran

açısından büyük bir toprak kaybı anlamına gelmekteydi. Kafkaslar, Armenia, Kuzey Mezopotamya gibi coğrafyaların dinî jopolitiğinde meydana gelen bu değişimin Sâsânîlerin aleyhine olacak bir takım coğrafi kopmaları hızlı bir şekilde beraberinde getirdiği ortadadır. Sâsânî sarayı Hristiyanlığın İran coğrafyası üzerinde yayılmasını devlet otoritesini zayıflatan etmenlerden biri olarak görmeye başlamıştır. Dinî jeopolitik üzerinde meydana gelen bu değişimin Sâsânî devletinin kalbi olan Güney Mezopotamya'ya doğru ilerlemesi Sâsânî sarayını Hristiyanlığı kontrol altına alma, Hristiyanlığın yayılmasını önleme ve İran Hristiyanlarının Roma'yla bağlarını koparma gibi bir takım politikalar geliştirmesini beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla Sâsânî sarayının Hristiyanlığın yayılmasıyla ilgili olarak almış olduğu önleyici tedbirlerin sebebi teolojik tartışmalardan ziyade devletin siyasi güvenlik kaygısının bir sonucuydu.

II. Şapur'un Hristiyanlığın yayılmasını önleme noktasında uyguladığı baskılar, paradoksal bir biçimde Hristiyanların sindirilmesine yol açmadığı gibi onların daha güçlü ve bağımsız bir toplumsal-kurumsal yapı geliştirmelerine zemin hazırlamıştır. Seleukeia-Ctesiphon merkezli Doğu Kilisesinin güçlenmesinde, İran hükümdarlarının takip ettikleri siyasi-dini politikaların sonucu olarak Doğu Kilisesi'nin Batı Kilisesi'nin teolojik kuramlarından aşamalı olarak uzaklaşarak kendisine has teolojik yeteneklerini geliştirmesinde, II. Şapur dönemindeki politik tedbirlerin etkisi yadsınamaz bir gerçekliktir. İran Hristiyanlarının mezhebi olarak Roma'yla bağlarının zayıflatılması, Sâsânî coğrafyasındaki Hristiyanları siyasi açıdan daha güvenilir kılarken, teolojik açıdan da Nestruiliğin yükselişine ve Doğu Kilisesi'nin bağımsız bir kimlik kazanmasına katkı sağlamıştır.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır. Çalışma 7700 karakterden oluşmakla beraber bunun 3890 karakteri Ahmet Altungök'e, 3810 karakteri Nihat Yılmaztekin'e aittir. Bu durumda çalışmaya katkı düzeyi %51'e %49 şeklindedir.

Disclosure

This article is exempt from an ethics committee approval. The study does not involve any participants. No financial support has been received from any institution or project. There is no conflict of interest between individuals or institutions in this study. No material that would cause copyright issues has been used. The study consists of 7,700 characters, of which 3,890 characters were written by Ahmet Altungök and 3,810 characters by Nihat Yılmaztekin. Accordingly, the contribution to the study is 51% and 49%, respectively.

KAYNAKÇA

- A. Tafazzolī. (2014, March 6). “Adurbad Mahrspandan”. *Encyclopædia Iranica*, I/5, p. 477: <http://www.iranicaonline.org/articles/adurbad-i-mahrspandan>
- Abbey, S. A. (1921). *The book of saints: a dictionary of servants of God canonised by the Catholic Church: Extracted from the Roman & other martyrologies*. London: A. & C. Black, Ltd.
- Akşit, O (1970). *Roma imparatorluk tarihi (MS 193-395)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Alıcı, M. (2015). Sāsānī imparatorluğu’nun erken döneminde Hristiyanların konumu ve ilk sinodlar. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 56, S. 1, ss. 33-75.
- Altungök, A (2014). Erken ortaçağlarda İran ve Bizans ilişkilerinde Nestûrî Hristiyanlarının rolü. *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)*, c. 9, S. 2, ss. 45-67.
- Altungök, A (2023). *Geç antikçağ’da İran-Roma ilişkileri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- “The Chronicle of Arbela”, (Trs. P. Kawerau). *Corpus scriptorum Christianorum orientalium*, v. 468; *Scriptores Syri*, v. 200. Lovanii: Ædibus E. Peeters. (Çeviri tarihi: 1985).
- Aphrahat. *Demonstrations (Tahwīte)*. vol. I, II, (Trs. K. A. Valavanolickal). Piscataway: Gorgias Press. 2011.
- Bailly, A. (Trs). *Bizans tarihi*. c. I, (Çev. H. Şaman). İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları.

- Baydur, N. (1982). *İmparator Iulianus*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Bedjan, P. (1890-1897), *Acta martyrum et sanctorum*, vol. I-VII, Paris-Leipzig: Otto Harrassowitz.
- Brock, S. P. (2018a). Nesturi kilisi: esefle karşılanacak bir isimlendirme. Z. Duygu & K. Akalın (Eds.), *Kristolojiye giriş: Miafizit, Dyofizit ve Khalkedoncu anlayışlar*. İstanbul: Divan Kitap.
- Brock, S. P. (2018b). VI. Yüzyıla kadar Sâsânî imparatorluğu'nda doğu kilisesi ve Roma imparatorluğundaki konsillerde bulunmayışı. Z. Duygu & K. Akalın (Eds.), *Kristolojiye giriş: Miafizit, Dyofizit ve Khalkedoncu anlayışlar*. İstanbul: Divan Kitap.
- Brosius, M. (2006a). *People of the ancient world - the Persian*. London, New York: Routledge.
- Brosius, M. (2006b). *The Persians: an introduction*. London, New York: Routledge.
- Brown, P. (2000). *Geç antikçağda Roma ve Bizans dünyası*. (Çev. T. Kaçar). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Butler, A. (1821). *The lives of the fathers, martyrs, and other principal saints* (Vol. IV). London: John Murphy Co.
- Cheyne, J. C. (2008). *Bizans tarihi*. (Çev. İ. Yerguz). Ankara: Dost Yayınları.
- Church, C. (1846). *The Roman and British martyrology*. Dublin: O'Neill and Duggan.
- Daryaee, T. (2009). *Sâsânîan Persia the rise and fall of an empire*. London, New York: I. B. Tauris.
- Diehl, Ç. (1939). *Bizans imparatorluğu tarihi*. (Çev. C. R. Yularkıran). İstanbul: Kanaat Kitabevi Yayınları.

- Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd. *el-Aḥbârü't-tivâl*, (Trc. M. M. Dâmegânî). Tahran: Neşr-i Ney, (Çeviri tarihi: 1992).
- Eilers, W. (2006). Iran and Mesopotamia. In E. Yarshater (Ed.), *The Cambridge history of Iran volume 3 (1) The Seleucid, Parthian and Sâsânîan periods*. New York: Cambridge University Press.
- Elman, Y. (2007). Middle Persian culture and Babylonian sages: accommodation and resistance in the shaping of rabbinic legal tradition. In C. E. Fonrobert & M. S. Jaffee (Eds.), *The cambridge companion to the Talmud and rabbinic literature*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Epiphanius of Salamis, *The panarion, II-III*. (Trs. F. Williams), second, revised edition. Leiden-Boston: Brill. (Çeviri tarihi: 2013).
- Eusebios Pamphilus, *The life of the blessed emperor Constantine (vita Constantini)*. London: Samuel Bagster and Sons. (Çeviri tarihi: 1845).
- Eutropius, *Breviarium historiae Romanae (Roma tarihinin özeti)*. (Çev. Ç. Menzilioğlu), İstanbul: Kabalcı Yayınevi, (Çeviri tarihi: 2004).
- Farrokh, K. (2007). *Shadows in the desert - ancient Persia at war*. Oxford: Osprey Publishing.
- Filoni, F. C. (2017). *The church in Iraq*. Washington D.C.: Catholic University of America Press.
- Fortescue, A. (1913). *The lesser eastern churches*. London: Catholic Truth Society.
- Frye, R. N. (2006). The political history of Iran under the Sâsânîans. E. Yarshater (Ed.), *The Cambridge history of*

- Iran, volume 3 (1) The Seleucid, Parthian and Sâsânîan periods.* New York: Cambridge University Press.
- Gerdîzî, Ebû Sa'îd Abdulhay b. Dahhâk b Mahmûd. *Zeynû'l-âhbâr.* (Çev. A. Habîbî) Tahran: Dûnyâ-yi Ketâb. (Çeviri tarihi: 1984).
- Gibbon, E. (1987). *Roma imparatorluğunun gerileyiş ve çöküş tarihi.* c. II, (Çev. A. Baltacıgil). Ankara: B/F/S Yayınları.
- Gorder, A. C. V. (2010). *Christianity in Persia and the status of non-muslims in Iran.* Lanham: Lexington Books.
- Grant, M. (1998). *Roma'dan Bizans'a: İ.S. beşinci yüzyıl.* (Çev. Z. Z. İlkelen). İstanbul: Homer Ktiabevi Yayınları.
- Gregory, T. (2008). *Bizans tarihi.* (Çev. E. Ermert). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hamza el-İsfahânî. *Tarih-i peyamberân ve şâhân.* (Trc. Cafer Şiâr), Tahran: İntişârât-ı Bünyad-ı Ferheng-i Îrân. (Çeviri tarihi: 1967).
- Herman, G. (2019). The Syriac world in the Persian empire. In D. King (Ed.), *The Syriac World.* New York: Routledge.
- Higgins, M. J. (1955). Date of martyrdom of Simeon Bar Sabbae. *Traditio*, 11, pp. 1-35.
doi:10.1017/S0362152900006292
- Jr., S. H. R. (2016). *The Sâsânîan world through Georgian eyes.* London, New York: Routledge.
- Kalmin, R. (2006). *Jewish Babylonia between Persia and Roman Palestine* (Vol. 2006). Oxford: Oxford University Press.
- Katouzian, H. (2010). *The Persians ancient, mediaeval and modern Iran.* New Haven, London: Yale University Press.
- Morrisson, C. (2004). *Bizans dünyası: doğu Roma imparatorluğu 330-641.* c. I, (Çev. A. Bilge). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Norwich, J. J. (2013). *Bizans I: erken dönem (MS 323-802)*. (Çev. H. Koyukan). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Ostrogorsky, G. (2006). *Bizans devleti tarihi*. (Çev. F. Işıltan). 6. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Patterson, L. E. (2017). Minority religions in the Sāsānīan empire: suppression. In E. W. Sauer (Ed.), *Sāsānīan Persia Between Rome and the Steppes of Eurasia* (pp. 181-182). Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Payne, R. E. (2015). *A state of mixture Christians, Zoroastrians, and Iranian political culture in late antiquity*. California: University of California Press.
- Smith, K. (2016). *Constantine and the captive Christians of Persia: martyrdom and religious identity in late antiquity*. Oakland, California: University of California Press.
- Socrates Scholasticus, *Historia ecclesiastica (the ecclesiastical history)*. London: Henry G. Bohn, (Çeviri tarihi: 1853)
- Sozomenus, *The ecclesiastical history of Sozomen: comprising a history of the church, from A.D. 324 to A.D. 440*. (E. Walford, Trans.). Henry G. Bohn. (Çeviri tarihi: 1855).
- The Editors of Encyclopaedia Britannica (2024, March 22). Ctesiphon. *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/place/Ctesiphon-ancient-city-Iraq>
- The Editors of Encyclopaedia Britannica (2024, January 8). Seleucia on the Tigris. *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/place/Seleucia-on-the-Tigris>
- Theodoretus, *Ecclesiastical history a history of the church*. London: Samuel Bagster and Sons, (Çeviri tarihi: 1843).

- Tural, M (2024). Sâsânîlerin ve İlhanlıların haricî politikasında Hristiyanlık. *Tarih dergisi - Turkish journal of history*, c. 82, S. 1, ss. 27-74.
- Vasiliev, A. A. (1943). *Bizans imparatorluğu tarihi*. c. I, (Çev. A. M. Mansel). Ankara: Maarif Matbaası (İstanbul Üniversitesi Yayınları).
- Walker, J. T. (2006). *The legend of mar Qardagh - narrative and Christian heroism in late antique Iraq*. California: University of California Press.
- Wiesehöfer, J. (2001). *Ancient Persia: from 550 BC to 650 AD* (A. Azodi, Trans.; First edition ed.). London, New York: I.B. Tauris.

FUTBOL ANTRENÖRLERİNİN ÖRGÜTSEL ADALET ALGILARI VE KARİZMATİK LİDERLİK ÖZELLİKLERİ

Buket Pelin UZUN¹

Melisa Cansu UZUN²

1. GİRİŞ

Günümüz spor ortamında teknik bilgi ve becerilerin yanı sıra yönetsel yeterlilikler ve liderlik nitelikleri, spor organizasyonlarının başarısında belirleyici faktörler arasında yer almaktadır. Özellikle takım sporlarında antrenörlerin yalnızca teknik yönergeler veren kişiler değil, aynı zamanda sporcular üzerinde etkili olabilen, onları ortak hedefler doğrultusunda birleştirebilen lider figürler olarak konumlandırılması gerekmektedir. Bu bölümde, örgütsel adalet ve karizmatik liderlik olmak üzere iki temel kavram ele alınmıştır. Örgütsel adalet, çalışanların (bu bağlamda sporcuların) kurumsal uygulamaların adilliğine dair algılarını ifade eder ve dağıtımsal, prosedürel ve etkileşimsel olmak üzere üç boyutta değerlendirilir. Araştırmalar, yüksek adalet algısına sahip sporcuların kulüplerine daha fazla bağlılık gösterdiğini, motivasyonlarının arttığını ve performanslarının yükseldiğini ortaya koymaktadır. Karizmatik liderlik ise liderin vizyoner, ilham verici ve güven aşılayan kişisel nitelikleriyle takipçileri üzerinde güçlü bir etki kurabilme kapasitesi olarak tanımlanır. Bu kavram, spor bağlamında

¹ Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Spor Yönetim Bilimleri Anabilim Dalı, antranor32@gmail.com, ORCID: 0009-0006-9768-7057

² Bağımsız Araştırmacı, melisacansu2018@gmail.com ORCID: 0009-0003-5986-1382

değerlendirildiğinde antrenörlerin oyuncuların motivasyonunu nasıl yönlendirdiği ve takım içi sinerjiyi nasıl sağladığı ile ilişkilidir. Çalışmada, kavramsal bir yaklaşım benimsenmiş; örgütsel adalet ve karizmatik liderlik kavramlarının literatürdeki kuramsal temelleri irdelenmiş ve bu kavramların futbol antrenörlüğü bağlamında nasıl kesiştiği ortaya konmuştur. Literatürdeki mevcut bulgular, karizmatik liderlik özelliklerine sahip antrenörlerin sporcularla kurduğu ilişkilerde daha yüksek güven duygusu oluşturduğunu ve bunun özellikle etkileşimsel adalet algısını güçlendirdiğini göstermektedir. Liderlik vasıflarını güçlü biçimde sergileyen, iletişimi kuvvetli, vizyoner ve güven verici antrenörler, oyuncular tarafından daha adil ve tutarlı algılanmakta; bu da takım içi uyumu ve performansı olumlu yönde etkilemektedir.

Birçok spor branşına oranla insanlar tarafından sevilmesi, büyük taraftar gruplarını kapsaması ve insanlara farklı duygular yaşatması ile futbol günümüzde en çok takip edilen spor branşlarından biri olmuştur. Enine ve boyuna uzun bir alan içerisinde birden fazla oyuncu ile oynan ve belli kurallarının olması sonucunda rakibe atılan veya yenilen gollerle sonucun belirlendiği futbolda kaleciler hariç diğer tüm oyuncuların ellerini kullanmaları yasak olmakla beraber diğer oyuncuların vücudunun bütününe kullanarak oynadığı iki takımlı bir oyundur (Dumangöz vd., 2023).

19. Yüzyılda İngiltere'de şekillenen futbol, zamanla yalnızca bir spor dalı olmanın ötesine geçmiş; kültürel, sosyal ve ekonomik boyutlarıyla toplumsal yaşamın ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir (Akgeyik, 2018). Futbol, kolektif yapısı gereği yalnızca bireysel performansa değil, aynı zamanda takım içi etkileşim ve liderlik süreçlerine dayanan bir spordur. Bu bağlamda, futbolcuların performanslarını yönlendiren, takım bütünlüğünü sağlayan ve adil kararlarıyla güven ortamı oluşturan temel aktörün antrenör olduğu görülmektedir (Kim vd., 2023).

Antrenör, sporcularının gelişimini ön planda tutarak kaybetme ve kazanma kaygılarını aşan bir yaklaşım sergilemektedir (Muratlı, 2007). Antrenör ile sporcu veya takım arasındaki ilişkinin amaca uygun bir şekilde yürütülmesinde, antrenörün liderlik becerileri, iletişim yetenekleri ve motivasyon düzeyi gibi çeşitli özellikleri büyük önem taşımaktadır (Doğan, 2004).

Örgütsel adalet, bir organizasyon içerisindeki kararların ve bu kararların alınma süreçlerinin adilliği ile ilgili bireylerin adalet algıları, çalışanların davranışlarını ve örgüt içindeki etkileşimlerini belirleyici bir rol oynamaktadır (Lavelle vd., 2007). Organizasyonlarda güven temelli ilişki biçimlerinin geliştirilmesi, çalışanların yöneticilere ve kuruluşa, duygusal bağlılıklarının güçlenmesine katkı sağlamaktadır. Bu bağlamda, çalışanların üstlendikleri görev ve sorumlulukların kişisel beklentilerini karşılaması, örgütsel adaletin bir göstergesidir. Ayrıca, örgütün olumlu yönlerini ön planda tutan ve eleştiri yapmayan çalışan profili, güvenilir bir çalışma ortamı oluşturmanın temel unsurlarındandır (Dirks ve Ferrin, 2002; Chen vd., 2012). İnsanlar, günlük yaşamlarında karşılaştıkları sorunlarla baş ederken, yalnızca yaşananlara bağlı olarak değil, aynı zamanda doğru bilgilere dayanarak ve işlevsel bir akıl kullanarak gerçekliğe ulaşma becerisine sahip olmalıdırlar (Özdemir, 2017).

Lider, önderlik yapan ve takipçilerinin istek ile ihtiyaçlarını önceden sezen yaratıcı bir birey olarak tanımlanmaktadır. Liderler kendilerine sabit bir rol biçmezler; süreçlerle kendilerini sınırlamazlar ve aksine yaratıcı fikirlerin önünü açmak için akışa meydan okurlar (Taze ve Çavuşoğlu, 2024). Liderlik ise, bir örgütün hedeflerini gerçekleştirmek amacıyla çalışanları motive etme ve koordine etme sanatı olarak ifade edilmektedir (Tunçer, 2012). Farklı liderlik yaklaşımları ve antrenörlük tarzları bulunmaktadır. Geleneksel veya rasyonel

otoriter liderlik tarzının dışında karizmatik liderlik çağımızda en çok tercih edilen liderlik stilidir. Weber'e (1993) göre, karizmatik liderliğin meşruluğunu geleneksel otoriteler, kurallar veya yasalar gibi dışsal kaynaklardan değil, liderin bireysel karakterine ve bu karaktere olan inanca dayandığını savunmaktadır. Bu durum, liderin sahip olduğu özelliklerin ve izleyicileri üzerindeki etkisinin, onun takdir edilme ve benimsenme süreçlerinde önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır (Conger ve Kanungo, 1994). Karizmatik liderler, örgüt vizyonunu takipçilerinin kişisel değerleriyle uyumlu hale getirerek içsel motivasyonu hissettirir ve değişim arzusunu körükler. Bu liderler, vizyon yaratma ve takipçilerini bu vizyona yönlendirme becerileri sayesinde, güçlü ve duygusal bağlar kurarak izleyenlerde bağlılık ve dönüşüm isteği uyandırır (Sincer, 2021).

Karizmatik liderlik, etkili iletişim becerilerine sahip, yenilikçi ve açık fikirli bireylerin özelliklerini barındırmaktadır. Bu liderler, başkalarını motive etme yetenekleri sayesinde ilham verici bir ortam yaratır ve hayal güçleriyle yenilikçi çözümler geliştirirler (Bolman ve Deal, 2008). Bu bilgiler doğrultusunda, başarılı bir antrenörün liderlik nitelikleri ile doğrudan ilişkilidir. Özellikle takım sporlarında, liderlerin karizmatik liderlik özelliklerini kullanarak takım bütünlüğünü sağlaması büyük önem taşımaktadır. (Wang vd., 2005).

Spor ortamında liderlik davranışlarının yalnızca teknik bilgiyle sınırlı olmadığı, aynı zamanda antrenörlerin adalet algısı, iletişim biçimleri ve kişilik özellikleriyle doğrudan bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Bu çerçevede öncelikle örgütsel adaletin boyutları, ardından karizmatik liderliğin temel özellikleri ve spor bağlamında nasıl şekillendiği ayrıntılı biçimde ele alınacaktır. Böylece kavramsal çerçeve, araştırmanın amacına hizmet edecek teorik bir temel sunacaktır.

2. ANTRENÖR VE LİDERLİK ROLÜ

Antrenör kavramı, farklı kaynaklarda çeşitli tanımlara sahip olmakla birlikte, Türk Dil Kurumu (TDK) tarafından "sporcu yetiştiren kişi" şeklinde öz bir biçimde ifade edilmektedir (TDK, 2024). Antrenör, Fransızca kökenli bir kelime olup, sporcuların performansını doğrudan etkileyen, onları taktiksel ve teknik açılardan yönlendiren ve müsabakalara hazırlayan uzman kişilerdir (Konter, 1996). Antrenörler, sporcuların bireysel farklılıklarını ve ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak çeşitli yöntemler ve yaklaşımlar benimseyebilir. Antrenörün kişisel özellikleri, sporcu veya takım başarısı üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Dolayısıyla, antrenörlerin yol gösterici ve eğitici niteliklere sahip olması beklenir (Sevim vd., 2001).

Antrenörler, sporcuların fiziki ve psikolojik gelişimlerini bütüncül bir yaklaşımla destekleyerek başarılarına önemli katkılar sunan uzmanlardır. Bireysel sporcuları ve takımları müsabakalara hazırlarken, beslenme, dinlenme ve kişisel gelişim gibi alanlarda rehberlik ederler. Ancak, bir antrenörün sporcu gelişimine olumlu etki edebilmesi için, öncelikle sağlam bir bilgi birikimine ve beceri altyapısına sahip olması gerekmektedir (Sağlam, 2021).

Sporcuların antrenörlerinin bilgi ve becerisine duyduğu güven, öğrenme süreçlerini hızlandırarak antrenman performanslarını olumlu yönde etkilemektedir. Antrenöre duyulan saygı ve sevgi, sporcuların antrenörün öneri ve kararlarına uyum sağlamasına ve kendi sorumluluklarının farkında olmasına katkıda bulunmaktadır (Azboy vd., 2012).

Antrenörler; sporcularıyla iletişim kurarken davranışlarıyla, eylemleriyle ve söylemleriyle onları yönlendiren ve motive eden lider figürleridir. Bu konumları, antrenörlere sadece teknik bilgi aktarma sorumluluğu değil, aynı zamanda örnek davranışlar sergileyerek sporcuların karakter gelişimine

katkıda bulunma ve onları etik değerlere yönlendirme yükümlülüğünü üstlenir (Kandemir vd., 2017).

13.yüzyılda İngilizce'ye dahil olan "leader" kelimesinin kökeni, "yol göstermek" manasına gelen "leden" sözcüğüne dayanmaktadır (Donuk, 2016). Türkçe'de "lider" kelimesinden türetilen "liderlik" kavramı, yönetme, öncülük etme ve başı çekme gibi anlamlara gelmektedir (Güney, 2015). Liderlik kavramının tanım çeşitliliği, bu olgunun çok boyutlu yapısından kaynaklanmaktadır. Farklı bireylerin liderliği farklı açılardan değerlendirmesi, dolayısıyla farklı yorumlar ve tanımlamalar ortaya koyması kaçınılmazdır. Bu durum, liderlik çalışmalarında kapsamlı bir perspektifin gerekliliğini vurgulamaktadır. Liderliğin evrensel bir formülünün bulunmaması, bu karmaşık olgunun tanımı ve unsurları konusunda genel bir fikir birliğine varılmasını güçleştirmektedir. Yukarıdaki tanımlamalar ışığında, liderliğin oluşabilmesi için iki temel unsurun varlığı belirginleşmektedir: Bir etki eden (lider) ve bu etkiden nasiplenene takipçilerdir (Dumangöz, 2021).

Konter'e (1996) göre bir lider; yalnızca mevcut sorunları gidermekle kalmayıp, aynı zamanda bu sorunların kökenine inerek kalıcı çözümler üretir. Özdenetim sahibi olması ve sürekli gelişim arzusu, liderin temel niteliklerindendir.

Donuk (2016) tarafından belirtilen özellikler, sorumluluk bilinci, mizah anlayışı, dış görünüşe özen, isteklilik, sadakat, azim, enerji, model olma vasfı, kriz yönetimi becerisi, adalet, asalet ve özgüven gibi çeşitli nitelikleri kapsamaktadır. Liderlik, takipçilerinin zekâ ve problem çözme yetenekleriyle öne çıkan bir figürdür. Bu lider, grubun hedeflerini belirler ve bu hedeflere ulaşmada etkili bir rehberlik sunarken, aynı zamanda takipçilerinin duygusal ihtiyaçlarını ve beklentilerini de karşılamaya odaklanır. Dolayısıyla, liderin rolü, hem örgütsel

başarıyı hem de bireysel tatmini gözetmektir (alışkan ve Gral, 2015).

Futbol antrenörleri yalnızca teknik-taktik bilgi aktaran kişiler değil, aynı zamanda takım kültürünü inşa eden, oyuncuların motivasyonunu ve disiplinini yöneten liderlerdir (Jowett ve Arthur, 2019).

3. ÖRGÜTSEL ADALET VE BOYUTLARI

Adams'ın "Adalet Teorisi," rgtsel adalet kavramının temelini oluşturmuş ve bu teoriden yola çıkararak örgütsel adalet alanında çok sayıda çalışma yapılmıştır (Yeniçeri ve vd., 2009).

Örgütsel adalet kavramı, Greenberg (1990) tarafından ilk kez tanımlanmış olup, çalışanların örgütsel uygulamaları, süreçleri ve kararları adil olarak algılama biçimlerini incelemektedir. Bu algıların, çalışanların örgüt içindeki davranışları üzerindeki etkileri de kavramın temel odak noktasını oluşturmaktadır.

Örgütsel adalet, çalışanların işyerindeki ücret, ceza ve ödül gibi dağıtım kararlarının kendilerine nasıl yansıtıldığına dair algılarını ifade eder. Bu kavram, çalışanların kararların adil olup olmadığına ilişkin subjektif değerlendirmelerini kapsar (İçerli, 2010; Yılmaz, 2004; akmak, 2005). Örgütsel adaleti, bireyler arasındaki sosyal ve ekonomik etkileşimden doğan algılanan adalet olarak tanımlamakta ve bu kavramın çalışanların yöneticileriyle olan ilişkilerini kapsadığını belirtmektedir (Yılmaz, 2004).

Etkili karar verme süreci, doğru ve güncel bilgilerden faydalanmayı, örgütün görüşlerini dikkate almayı, hata yapıldığında düzeltmeler yapabilmeyi ve geçerli etik normlara uygun davranmayı gerekir (Molina ve vd., 2015). rgtnn davranışları ve tepkileri, mevcut durum algılamalarıyla

şekillenir. Örgütün adil olup olmadığına dair, örgütsel adalet konusunun önemini artırmakta ve her örgüt yönetimi için dikkate değer bir unsur haline gelmektedir (Beugre ve Baron, 2001). Örgütsel adaletin boyutlarından bahsedecek olursak:

3.1. Dağıtımsal Adalet

Dağıtımsal adalet, örgütte sonuçların ve kaynakların nasıl paylaşıldığıyla ilgilidir. Hemşireler açısından bu, ücret, yan haklar ve iş yükünün adil biçimde dağıtılıp dağıtılmadığına dair algıyı ifade eder (Ghasi ve vd., 2020).

3.2. Süreçsel Adalet

Süreçsel adalet, karar verme sürecinde kullanılan yöntemlerin, mekanizmaların ve süreçlerin adil olup olmadığını yansıtır. Örneğin terfi, vardiya planlaması veya görev dağılımında izlenen prosedürlerin şeffaf, tarafsız ve tutarlı olması çalışanların süreçsel adalet algısını güçlendirir (Lind ve Tyler, 1988).

3.3. Etkileşimsel Adalet

Etkileşimsel adalet, çalışanların karar süreçlerinden etkilendikleri sırada kendilerine nasıl davranıldığına odaklanır. Dürüstlük, saygı, açıklama yapma ve insani ilişkilerin kalitesi bu boyutun merkezindedir. Adil olmayan kişilerarası davranışlar, çalışanlarda öfke ve ihanete uğrama hissi doğurur (Kickul vd., 2001).

3.4. Örgütsel Adalet Ölçütleri

Örgütsel adaletin sağlanabilmesi için yalnızca sonuçların adil olması yeterli değildir; Bununla birlikte karar alma süreçlerinin belli ölçütlere göre yürütülmesi gerekmektedir. Bu ölçütler çalışanların örgütsel adalet algılamalarını etkileyen unsurları barındırmaktadır. Bu unsurlar kavramsal açıdan şu şekilde ifade edilebilir:

Tutarlılık: Örgütsel karar alma süreçlerinde, amaç, hedef, politika ve stratejilerin hayata geçirilmesinde adalet ilkesi esastır.

Önyargılı Olmamak: Örgütsel karar alma süreçlerinde, tüm eylem, işlem ve etkileşimlerde tarafsızlık ilkesi esastır.

Doğruluk: Örgütsel iletişimde doğruluk, çalışanlara gerçeğe dayalı ve eksiksiz bilgi sunulmasını, aynı zamanda örgütün yasa ve düzenlemelerine titizlikle uyulmasını ifade eder.

Esneklik: Kararlara itiraz durumunda, söz konusu kararların gözden geçirilmesi, çalışanların itirazlarının dikkatle değerlendirilmesi ve tespit edilen hataların düzeltilmesi, adil ve şeffaf bir yönetim anlayışının gereğidir.

Temsil: Çalışanların örgüt içerisinde kendilerini temsil edebilme hakkı, doğrudan veya seçilmiş temsilciler vasıtasıyla yönetsel kararlara katılım imkânının sunulması anlamına gelmektedir.

Etik Kural: Örgütsel kararlar, prosedürler ve uygulamaların sadece yasal mevzuata değil, aynı zamanda etik ilkelere de uygun olması esastır (Aytürk, 2019).

Örgütsel adalet, bir kurum içindeki süreçlerin ve sonuçların algılanan hakkaniyetini ifade eder ve rekabetçi doğası nedeniyle spor ortamlarında özel bir öneme sahiptir. Sporcular, antrenörler ve diğer paydaşlar, çeşitli kurumsal uygulamaların adilliğini değerlendirerek bu algının tutumlarını, davranışlarını şekillendirmesine olanak tanır (Colquitt vd., 2001). Spor örgütlerindeki adalet algısı üzerine yapılan araştırmalar, bu algının sporcuların motivasyonu, memnuniyeti ve genel takım dinamikleri üzerindeki önemli etkilerini ortaya koyabilmektedir. Sporcuların örgütsel ortamda adalet algıları, motivasyon, bağlılık ve memnuniyet düzeylerini önemli ölçüde etkilemektedir. Yüksek adalet algısı bu olumlu sonuçları desteklerken,

adaletsizlik algısı ise performans düşüşü, işten ayrılma eğilimi ve ekip uyumunda azalma gibi olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir (Cunningham vd., 2016). Örgütsel adaletin spor bağlamına uyarlanmasıyla birlikte, futbol antrenörlerinin adaletli davranışları sporcuların hem bireysel tatminleri hem de takım içi uyumları üzerinde olumlu etkiler yaratmaktadır (Kim ve vd., 2023).

4. KARİZMATİK LİDER

Karizma kelimesi, etimolojik kökenini Yunancadan almakta olup, "armağan" manasına gelmektedir. Karizmatik liderler, takipçileri tarafından olağanüstü niteliklere sahip bireyler olarak addedilir ve bu durum, liderlerin emirlerine sorgusuz itaat edilmesine yol açar. Dolayısıyla, karizmatik figürlere atfedilen kutsallık, yönetsel yetkinlik, bilgelik ve öğreticilik gibi özellikler, aslında onlara bahsedilmiş birer armağan niteliği taşımaktadır (Güney, 2015). Karizmatik liderler, güçlü bir etki yaratarak takipçilerini kendilerine çekerler. Genellikle karar alma süreçlerinde bireysel hareket etmelerine rağmen, takipçileriyle aralarındaki mesafe talimatlarının etkin bir şekilde yerine getirilmesini engellemez (Kuru, 2000). Karizmatik liderlik üzerine yapılan araştırmalar, bu liderlik türünü tanımlayan çeşitli özellikleri ortaya koymaktadır. Bu özellikler arasında ileri görüşlülük, güvenilirlik, etkileme yeteneği, üstün güç algısı, başarılı hedef belirleme becerisi ve kahramanca davranışlar sergileme özellikleri yer almaktadır (Güney, 2015).

İncelenen araştırmalarda karizmatik liderlerin takipçilerinin, diğer liderlere bağlı olanlardan belirgin şekilde ayrıldığını göstermektedir. Bu farklılıklar, lideri koşulsuz kabul, liderin inançlarına tam güven, lider sevgisi, gönüllü itaat, liderle özdeşleşme, göreve duygusal bağlılık ve yüksek

hedeflere yönelme gibi unsurları içermektedir (Güney, 2015). Karizmatik liderler, örgütün vizyonunu takipçilerinin kişisel değerleriyle ilişkilendirerek bireylerde içsel motivasyon ve değişim arzusu uyandırmaktadırlar (Sincer, 2021).

Karizmatik liderlik, farklı araştırmacılar tarafından çeşitli açılardan ele alınmış ve farklı boyutlarıyla tanımlanmıştır. Literatürde öne çıkan bu görüşlerden bazıları aşağıda açıklanmaktadır.

House'un karizmatik liderlik görüşü: Bu yaklaşıma göre karizmatik lider, sahip olduğu bireysel nitelikler ve karakteristik özellikler sayesinde takipçileri üzerinde derin ve olağanüstü bir etki oluşturma yetisine sahip bir figürdür (Antonakis, 2012).

Bass'ın karizmatik liderlik görüşü: Karizmatik lider ile takipçileri arasında istikrarlı ve dengeli bir ilişkinin bulunmadığını öne sürmektedir. Buna göre, takipçiler ya lidere karşı yoğun bir hayranlık ve olumlu duygular beslemekte ya da tam aksine güçlü bir karşıtlık ve olumsuz duygular geliştirmektedir (Bass, 1985).

Futbol antrenörleri açısından bakıldığında, karizmatik liderlik özellikleri sergileyen bir antrenör, oyuncularının ve teknik ekibinin performansını artırmada, takım ruhunu güçlendirmede ve zorlu durumlarla başa çıkmada daha başarılı olabilir. Futbol antrenörlerinin örgütsel adalet algıları ile karizmatik liderlik davranışları arasında güçlü bir ilişki bulunmaktadır. Kulüp yöneticileri, antrenörlerin adalet algılarını olumlu yönde etkileyebilecek uygulamalar geliştirerek ve karizmatik liderlik vasıflarını destekleyerek hem sportif başarıyı hem de organizasyonel verimliliği artırabilirler. Bu bağlamda, adalet temelli yönetim anlayışı ve karizmatik liderlik özellikleri, futbol kulüplerinin sürdürülebilir başarısının anahtarlarından biri olarak değerlendirilebilir.

5. SONUÇ

Futbol antrenörlerinin örgütsel adalet algıları ve sahip oldukları karizmatik liderlik özellikleri, spor organizasyonlarının başarısında rol oynayan unsurlardır. Örgütsel adalet, antrenörlerin organizasyonlar sürecinde adil bir şekilde davranış gördüklerine dair algılarını ifade eder. Bu algı, dağıtımsal adalet (kaynakların adil dağılımı), prosedürel adalet (karar alma süreçlerinin adilliği) ve etkileşimsel adalet (bireyler arası ilişkilerde saygı ve dürüstlük) boyutlarını içerir. Antrenörler, kulüp yönetimi tarafından adil bir şekilde değerlendirildiklerini, hak ettikleri kaynaklara ulaştıklarını, kararlara katılımlarının sağlandığını ve yönetimle aralarında saygılı bir iletişim olduğunu hissettiklerinde, örgütsel adaletin yüksek olduğuna inanırlar. Bu durum, antrenörlerin iş tatminini, motivasyonunu ve bağlılığını artırır, dolayısıyla takımın performansına olumlu yansır. Karizmatik liderlik ise, antrenörlerin vizyoner, ilham verici, cesaretlendirici ve güvenilir özelliklere sahip olmaları durumunda ortaya çıkar. Karizmatik liderler, oyuncularını ve teknik ekibi ortak bir amaç etrafında bir araya getirebilir, zorlu durumlarda motivasyonlarını yüksek tutabilir ve özgüvenlerini artırabilirler. Bu tür liderler, oyuncuların potansiyellerini ortaya çıkarmalarına yardımcı olarak, hem bireysel hem de takım performansını en üst düzeye çıkarırlar. Futbol gibi rekabetin yüksek olduğu bir alanda, örgütsel adaleti sağlayan ve karizmatik liderlik vasıflarını taşıyan antrenörler, takımlarını başarıya ulaştırmada önemli bir avantaj elde ederler. Bu nedenle, kulüp yöneticilerinin antrenör seçiminde bu faktörlere dikkat etmeleri ve antrenörlerin de kendilerini bu yönde geliştirmeleri, sürdürülebilir başarı için hayati önem taşır. Ayrıca, kulüp içi iletişim kanallarının açık tutulması ve antrenörlerin geri bildirimlerinin dikkate alınması, örgütsel adalet algısının güçlenmesine katkıda bulunacaktır.

KAYNAKÇA

- Akgeyik, T. (2018). Futbolda başarıyı etkileyen faktörler, (Türkiye süper lig takımları üzerine ampirik bir araştırma). *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 7(18), 396-413.
- Antonakis, J. (2012). Transformational and charismatic leadership. In D. V. Day & J. Antonakis (Eds.), *The nature of leadership* (2nd ed., pp. 256–288). Washington, DC: Sage Publications.
- Aytürk, N. (2019). *Örgütsel Davranış*, Ankara: Noel Yayıncılık.
- Azboy, O., Erer, O., Oymak, Ö., & Tunç, Ö. (2012). Antrenörlük mesleği ve antrenörün görevleri. *Spor psikolojisi* (ss. 100–103) içinde. Ankara: MEB Yayınları.
- Bass, B. M. (1985). *Leadership and performance beyond expectations*. New York: Free Press.
- Beugré, C. D., & Baron, R. A. (2001). Perceptions of systemic justice: The effects of distributive, procedural, and interactional justice. *Journal of Applied Social Psychology*, 31(2), 324–339. <https://doi.org/10.1111/j.1559-1816.2001.tb00195.x>
- Bolman, L., & Deal, T. E. (2008). *Reframing organizations: Artistry, choice and leadership*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Çakmak, Ö. K. (2005). *Performans Değerlendirme Sistemlerinde Örgütsel Adalet Algısı ve Bir Örnek Olay Çalışması*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Çalışkan, G. & Göral, M. (2015). *Antrenörün Liderliği*. Ankara: Nobel Yayıncılık.

- Chen, T. Y., Hwang, S. N., & Liu, Y. (2012). Antecedents of the voluntary performance of employees: Clarifying the roles of employee satisfaction and trust. *Public Personnel Management*, 41(3), 407–420.
- Colquitt, J. A., Conlon, D. E., Wesson, M. J., Porter, C. O., & Ng, K. Y. (2001). Justice at the millennium: A meta-analytic review of 25 years of organizational justice research. *Journal of Applied Psychology*, 86(3), 425–445.
- Conger, J. A., & Kanungo, R. N. (1994). Charismatic leadership in organizations: Perceived behavioral attributes and their measurement. *Journal of Organizational Behavior*, 15(5), 439–452.
- Cunningham, G. B., Melton, E. N., & Sosik, J. J. (2016). Organizational justice in sport management. In G. B. Cunningham, J. D. Singer, & M. A. Dixon (Eds.), *Research methods and design in sport management* (pp. 223–235).
- Dirks, K. T., & Ferrin, D. L. (2002). Trust in leadership: Meta-analytic findings and implications for research and practice. *Journal of Applied Psychology*, 87(4), 611–628.
- Doğan, O. (2004). *Spor Psikolojisi Ders Kitabı*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.
- Donuk, B. (2016). *Liderlik ve Spor*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Dumangöz, P.D. (2021). *Liderlik, İlişki ve İletişim Üçgeninde Spor*. Ankara: Akademisyen Kitabevi.
- Dumangöz, P.D., Altınışik, Ü. & Horzum, F. (2023). Futbol ekonomisi ve yayın gelirleri. Sebahattin Devecioğlu (Ed.). 100.Yılında Türk Futbolu (1923-2023) (ss. 91-104) içinde. Ankara: Nobel Yayıncılık.

- Greenberg, J. (1990). Organizational justice: Yesterday, today and tomorrow. *Journal of Management*, 16(2), 399–342.
- Güney, S. (2015). *Davranış Bilimleri*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Ghasi, N. C., Ogbuabor, D. C., & Onodugo, V. A. (2020). Perceptions and predictors of organizational justice among healthcare professionals in academic hospitals in South-Eastern Nigeria. *BMC Health Services Research*, 20(1), 1–12.
- İçerli, L. (2010). Örgütsel Adalet: Kuramsal Bir Yaklaşım. *Girişimcilik Ve Kalkınma Dergisi*, 5(1), 68-92.
- Jowett, S., & Arthur, C. (2019). Effective coaching: The links between coach leadership and coach–athlete relationship. In R. J. Schinke, K. R. McGannon, & B. Smith (Eds.), *The Routledge international encyclopedia of sport and exercise psychology* (pp. 120–136). Routledge.
- Kandemir, D. (2017). *Elâzığ ilinde farklı bireysel spor dallarında görev yapan antrenörlerin liderlik tarzlarının incelenmesi* (Yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Kılınç, T. (1996). Liderlikte Durumsallığın Ötesi (II) Karizmatik Liderlik Yaklaşımı. *İ.Ü. İşletme Fakültesi Dergisi*, 25(2), 67-108.
- Kickul, J., Neuman, G., Parker, C., & Finkl, J. (2001). Settling the score: The role of organizational justice in the relationship between psychological contract breach and antisocial behavior. *Employee Responsibilities and Rights Journal*, 13(2), 77–93.
- Kim, S., Oh, S. Y., Love, A., & Alahmad, N. (2023). Impact of met-expectation of athletic justice on athletes’ attitudes and behaviors: Mediating role of satisfaction and commitment. *Behavioral Sciences*, 13(10), 836.

- Konter, E. (1996). *Bir Lider Olarak Antrenör*. İstanbul: Alfa Basım Yayım.
- Kuru, E. (2000). *Spor Psikolojisi*. Ankara: Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi.
- Türk Dil Kurumu. (2024). *Türk Dil Kurumu sözlükleri*. Erişim 15 Ocak 2024, <https://sozluk.gov.tr>
- Lavelle, J. J., Rupp, D. E., & Brockner, J. (2007). Taking a multifocal approach to the study of justice, social exchange, and citizenship behaviour: The target similarity model. *Journal of Management*, 33(6), 841–866.
- Lind, E. A., & Tyler, T. R. (1988). *The social psychology of procedural justice*. Springer Science & Business Media.
- Molina, A., Moliner, C., Martínez-Tur, V., Cropanzano, R., & Peiró, J. M. (2015). Unit-level fairness and quality within the health care industry: A justice–quality model. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 24(4), 627–644.
- Muratlı, S. (2007). *Antrenman Bilimi Yaklaşımıyla Çocuk ve Spor*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Özdemir, O. (2017). Psikiyatrik açıdan akıl ve aklın terbiyesi. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar-Current Approaches in Psychiatry*, 9(1), 115-121.
- Sağlam, C. (2021). *Antrenörlerin öz yeterlilik ve antrenörlüğe yönelik tutum düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi: Orta Karadeniz örneği*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Hitit Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Çorum.
- Sevim, Y., Tuncel, F., Erge, E., Sunay, H. (2001). *Antrenör eğitimi ve ilkeleri*, Ankara: Gazi Yayınları.

- Sincer, S. (2021). Karizmatik Liderlik ile Öğretmen Performansı İlişkisinde Örgütsel Sadakatin Aracı Rolü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Taze, Y. & Çavuşoğlu, S.B. (2024). Spor yöneticilerinde liderlik ve iletişim. İrfan KARA ve Engin ÇİNİBULAK (Eds.). *Spor Bilimlerinde Güncel Araştırmalar ve Uygulamalar* (ss. 69-94) içinde. İzmir: Duvar Yayınları.
- Tunçer, P. (2012). *Yönetim ve Organizasyon*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Uslu, A. & Çavuşoğlu, S.B. (2024). Spor yöneticilerinin liderlik davranışlarının ve iletişim becerilerinin incelenmesi. Yunus Şahinler ve Mehmet Aydoğan (Eds.). *Spor ve Disiplinlerarası Bilimsel Yaklaşımlar* (ss. 82-102) içinde. İzmir: Duvar Yayınları.
- Wach, E., & Ward, R. (2013). Learning about qualitative document analysis.
- Wang, E., Chou, H. W., & Jiang, J. (2005). The impacts of charismatic leadership style on team cohesiveness and overall performance during ERP implementation. *International Journal of Project Management*, 23(3), 173-180.
- Weber, M. (1993). *Ekonomi ve toplum* (Çev. Ö. B. Özer). Ankara: İmge Kitabevi.
- Yeniçeri, Ö., Demirel, Y., & Seçkin, Z. (2009). Örgütsel adalet ile duygusal tükenmişlik arasındaki ilişki: İmalat sanayi çalışanları üzerine bir araştırma. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2009(1), 83-99.
- Yılmaz, G. (2004). *The effect of perception of organizational justice about human resources applications on*

employees' behaviors and attitudes (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

CARBON PRICING AND BORDER POLICY: EFFECTS ON EXPORT COMPETITIVENESS IN TÜRKİYE

Seda KÖYMEN ÖZER¹

Daniela MAGGIONI²

1. INTRODUCTION

Türkiye has adopted an increasing number of environmental regulations since the early 2000s. However, the country still faces important challenges in the field of green transition and energy efficiency. According to OECD (2019), the country remains one of the OECD economies with the highest greenhouse gas (GHG) emission growth and a very low percentage of national expenditure on environmental protection over GDP compared to more advanced countries.

The “dirtier” production in Türkiye has shaped its integration into global value chains, especially in carbon-intensive industries such as cement, iron and steel, glass, chemicals etc. Turkish producers in these industries benefit from relatively lower environmental compliance costs compared to producers in advanced countries. In addition, geographical proximity to the European market and the Customs Union strengthen Turkish producers’ position as key suppliers to the European Union (EU). This pattern has been reinforced by the

¹ Assist. Prof., Başkent University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, skozer@baskent.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0937-5418.

² Assoc. Prof., Università Cattolica del Sacro Cuore, Faculty of Economics, Department of Economics and Finance, daniela.maggioni@unicatt.it, ORCID: 0000-0002-4942-5486.

introduction of the EU Emissions Trading System (EU ETS), which has increased production costs within the EU and, thus, enhanced the relative price advantage of carbon-intensive exports from non-ETS countries, including Türkiye.

In this work, we want to provide some descriptive and econometric evidence to understand how the environmental policies implemented and planned by the EU have affected and will affect the Turkish economic system. More specifically, we will focus on the role of the EU ETS that came into force in 2005 as well as the Carbon Border Adjustment Mechanism and their implications for Türkiye's export competitiveness. The rest of the analysis is as follows: Section 2 introduces the EU ETS programme and presents some existing literature on its effects. Section 3 focuses on its impact on Turkish exports. Section 4 describes the EU Carbon Border Adjustment Mechanism (CBAM) and discusses its expected implications for Türkiye.

2. THE EU ETS PROGRAMME: TIMELINE AND EFFECTS

Within the EU, the ETS is one of the main policies to reduce GHG emissions. It was introduced in 2005, and subsequently revised in 2008, 2013 and 2021. The scheme operates under the cap and trade principle: a cap is periodically set on the total amount of GHGs that can be emitted, and plants receive or purchase emission allowances that can be traded on the carbon market. The EU ETS covers firms active in both power and heat generation as well as in energy-intensive industrial sectors. According to the ETC-CM / EEA EU ETS Data Viewer Background Note (Gores et al., 2025), it currently regulates about 8,900 stationary installations across Europe, along with roughly 1,600 aircraft operators and 2,600 shipping companies. Overall, the system covers around 35-40 percent of the EU's total

greenhouse gas emissions, confirming its role as the world's largest carbon market.

Over time, the system has evolved through different phases: the pilot Phase I (2005-2007) established the basic trading framework; Phase II (2008-2012) aligned with the Kyoto Protocol and tightened allocation rules; Phase III (2013-2020) introduced a single EU-wide cap and greater auctioning of allowances; and Phase IV (2021-2030) further expands coverage and accelerates the reduction in the emissions cap. By setting a market-based carbon price, the ETS is designed not only to cut emissions at the lowest possible cost but also to stimulate investment in low-carbon technologies.

The existing literature has extensively analyzed the impact of the EU ETS on firm performance. Reviewing more than a decade of empirical evidence, Martin et al. (2016) conclude that the scheme has successfully reduced emissions among regulated firms without causing significant losses in competitiveness or profitability. In addition, some evidence points to a positive effect of the EU ETS on low-carbon innovation, as regulated firms increased their patent filing for cleaner technologies (Calel and Dechezleprêtre, 2016).

Beyond firm-level performance and innovation, a few studies have specifically examined the possibility of so-called carbon leakage, investigating whether the introduction of the ETS in Europe induced firms to establish affiliates in, or shift emissions to, foreign countries not covered by the scheme. Evidence on this topic is mixed. Focusing on Italy, Borghesi et al. (2020) find only a weak effect on the creation of new subsidiaries abroad; however, they document increased production in existing affiliates located in non-ETS countries. This evidence points to limited but tangible carbon leakage through outward FDI. In contrast, using multinational firm-level data, Dechezleprêtre et al.

(2022) find no evidence of carbon leakage among multinational enterprises following the ETS implementation, suggesting that relocation decisions are not driven by small carbon price differentials. These results, however, may reflect the focus on multinational firms and on those directly regulated under the scheme. When the analysis is broadened to include downstream sectors and all imports, Coster et al. (2024) find that the EU ETS prompted French firms to reallocate imports of carbon-intensive inputs toward non-ETS countries, providing some evidence of carbon leakage. Extending their analysis, they evaluate the potential effects of the Carbon Border Adjustment Mechanism, and simulation results suggest that introducing this mechanism would offset the ETS-induced carbon leakage, albeit at the cost of higher prices and lower welfare.

3. IMPACT OF THE EU ETS ON TURKISH EXPORTS

In this section, we present a simple empirical analysis aimed at exploring whether the ETS program implemented by European countries has affected Turkish exports. More specifically, we expect that those sectors covered by the program could have experienced a positive foreign demand shock. Following the higher costs faced by European firms in those sectors, both the latter, and even more so, European firms in downstream sectors could have delocalized these activities abroad and increased their import demand for goods from countries not subject to this policy. As described in Section 2, even though there is no strong empirical evidence of carbon leakages directly caused by the ETS, recent research focusing on downstream sectors - rather than on those directly covered by the policy - finds some indications of a significant increase in imports of goods belonging to ETS sectors and, more generally, of “dirty”

goods from non-ETS countries (Coster et al., 2024). These effects have been documented for France but may also have occurred in other EU countries. Moreover, Türkiye could have represented an ideal supplier of such goods for a number of reasons: its geographical proximity to the EU, strong existing trade ties with EU, and specialization in these sectors. According to the BACI dataset provided by CEPII, Türkiye recorded around 20% of its exports in sectors covered by the EU ETS in 2005, a share that increased to 30% in 2008.

The existing literature, indeed, has not highlighted the potential heterogeneous effects of the EU ETS program on imports originating from different countries. We argue that Türkiye may have been particularly exposed to this program compared to other countries.

In order to shed light on the impact of ETS on Turkish exports, we develop a simple treatment analysis. Information on the economic activities under ETS is recovered from EUTL (European Union Transaction Log) website³ and we manually converted these activities into NACE Rev. 2 sectors. Data on Turkish exports by HS 1996 product and destination country are retrieved from the BACI dataset, provided by the CEPII. HS 1996 codes are converted in the 4-digit NACE Rev.2 classification.

We focus on the period between 1996 and 2019 and we estimate the following empirical model:

$$\begin{aligned} Tur_Exports_{jct} \\ = \alpha + \delta Post_t * ETS_{jc} + \sigma_{jc} + \theta_{ct} + \mu_{jt} \\ + \varepsilon_{jct} \end{aligned} \quad (1)$$

where the dependent variable $Tur_Exports_{jct}$ represents the (log of) total Turkish exports in the 4-digit NACE sector j to

³ <https://union-registry-data.ec.europa.eu/report/welcome>

country c at time t ; $Post_t$ is a dummy taking value 1 for years since 2005 when the ETS came into force; and ETS_{jc} is a dummy equal to 1 when the sector j is subject to ETS and the destination country c is an EU member. In the estimation we control for sector-destination, σ_{jc} , destination-year, θ_{ct} , and sector-year fixed effects, μ_{jt} .⁴ Standard errors are clustered at sector-country level. Our interest is on coefficient δ which captures the impact of ETS program on Turkish exports to EU countries in ETS-covered sectors.

We estimate the above model by defining ETS sectors both at 4-digit NACE and 2-digit NACE level. In addition, we also test whether the ETS effect could differ after 2012. Indeed, according to the existing literature, while in the early phases, allowances were over-allocated and prices remained very low (dropping to near zero by 2007), from Phase III onward a single EU-wide cap was implemented, free allocation was reduced, and the Market Stability Reserve (MSR) along with other reforms tightened supply. We can then expect that Turkish exports could have especially increased following the higher stringency of the program in later phases.

Table 1 shows the results we get for model 1. We find that the country experienced a positive foreign demand shock which drove to the increase of exports to EU in sectors covered by the ETS. This is confirmed when we consider the 2-digit NACE level ETS classification as well as the 4-digit NACE level classification (columns 1 and 2 respectively). In columns 3-4 we report the results when we add an additional interaction term between ETS_{jc} and a dummy denoting the post 2012 period. Results show a positive and significant coefficient for this interaction, corroborating a magnifying effect of the ETS program on Turkish

⁴ This set of fixed effects absorbs the impact of the non interacted terms $Post_t$ and ETS_{jc} .

exports, particularly after 2012, when the ETS burden among EU member states increased.

Table 1. The impact of EU ETS on Turkish exports

	ETS-2digit	ETS-4digit	ETS-2digit	ETS-4digit
	[1]	[2]	[3]	[4]
$Post_t * ETS_{jc}^{2d}$	0.223*** [0.045]		0.177*** [0.044]	
$Post_t * ETS_{jc}^{4d}$		0.270*** [0.055]		0.217*** [0.053]
$Post_{2012_t} * ETS_{jc}^{2d}$			0.084** [0.039]	
$Post_{2012_t} * ETS_{jc}^{4d}$				0.097** [0.046]
Constant	4.635*** [0.002]	4.637*** [0.001]	4.635*** [0.002]	4.636*** [0.001]
Observations	610,210	610,210	610,210	610,210
R ²	0.808	0.808	0.808	0.808

Notes: The dependent variable is the log of Turkish exports in a 4-digit NACE sector to a destination country. All estimations include destination-sector, destination-year, sector-year fixed effects. Standard errors are clustered at destination-sector level and are shown in brackets.

*, **, and *** indicate significance levels of 10%, 5%, and 1%, respectively.

As a complementary analysis, we focus on EU imports to assess whether, after ETS came into force, the Union has increased imports in sectors subject to carbon pricing, and whether this trend may have been particularly pronounced for imports originating from Türkiye. By exploiting again BACI dataset, we retrieve data on EU imports by origin country and 4-digit NACE sector and we run the following model:

$$\begin{aligned}
 EU_Imports_{jot} &= \alpha + \delta Post_t * ETS_j + \rho Post_t * ETS_j * D_o^{TUR} \\
 &+ \sigma_{jo} + \mu_t + \varepsilon_{jcot} \quad (1)
 \end{aligned}$$

where the dependent variable $EU_Imports_{jot}$ represents the (log of) total EU imports in the 4-digit NACE sector j from origin country o at time t ; $Post_t$ is defined as above. ETS_j denotes

all sectors j that are subject to the ETS, it does not vary across origin countries as we focus just on EU imports. D_o^{TUR} is a dummy equal to 1 when the origin country of imports is Türkiye. σ_{jo} and μ_t are sector-origin country and year fixed effects, respectively. Our coefficient of interest, ρ , captures the differential impact of the ETS program on EU imports from Türkiye relative to other origin countries.

Table 2 reports the results from this estimation.

Table 2. The impact of EU ETS on EU imports from Türkiye vs other origins

	ETS- 2digit	ETS- 4digit	ETS- 2digit	ETS- 4digit	ETS- 2digit	ETS- 4digit
	[1]	[2]	[3]	[4]	[5]	[6]
Post _t * ETS ^{2d} _j	0.024 [0.018]		0.018 [0.018]			
Post _t * ETS ^{4d} _j		0.032 [0.021]		0.027 [0.021]		
Post _{2012,t} * ETS ^{2d} _j * D _o ^{TUR}			0.617*** [0.037]		0.641*** [0.037]	
Post _{2012,t} * ETS ^{4d} _j * D _o ^{TUR}				0.605*** [0.043]		0.637*** [0.043]
Constant	5.795*** [0.004]	5.795*** [0.004]	5.795*** [0.004]	5.795*** [0.004]	5.797*** [0.000]	5.798*** [0.000]
Sector-year Fixed Effects	no	no	no	no	Yes	yes
Observations	863,098	863,098	863,098	863,098	863,098	863,098
R ²	0.869	0.869	0.869	0.869	0.874	0.874

Notes: The dependent variable is the log of EU imports in a 4-digit NACE sector from an origin country. All estimations include origin country-sector and year fixed effects. Columns 5-6 also control for sector-year fixed effects. Standard errors are clustered at sector level and are shown in brackets.

*, **, and *** indicate significance levels of 10%, 5%, and 1%, respectively.

When considering all origin countries without allowing for any heterogeneous effects (columns 1-2), we do not find any significant impact associated with the ETS. This result is partly in line with the existing literature, which provides mixed evidence on carbon leakage. However, this aggregate finding may conceal

heterogeneity across origin countries. Indeed, when specifically focusing on the differential impact for Turkish imports in columns 3-4, we find a strong and statistically significant effect. This result is consistent with an increase in EU imports of more carbon-intensive goods, which did not occur uniformly across all trading partners but appears to have been concentrated in a few countries, including Türkiye. In columns 5-6, this result is confirmed when we add sector-year fixed effects.

The effects highlighted at the country level may hide important differences existing across Turkish provinces. In Table 3, we present a summary of the provincial distribution of Türkiye's main industries that fall under the scope of sector covered by ETS. By focusing production, Kocaeli, Sakarya, Bilecik and Balıkesir, located in the Marmara region, appear as a ETS hub for refining, glass, steel, paper and chemical goods. The production of chemical goods is also concentrated in the Aegean region, particularly in İzmir, Manisa, Kütahya and Çanakkale, which are important centers of ceramic and cement production as well. Hatay, Adana and Mersin, located in the Mediterranean region, are dominated by large iron-steel and cement plants. In Central Anatolia, Ankara, Kayseri, Konya and Sivas play a significant role in cement, gypsum and aluminum production. Zonguldak, Karabük and Samsun in Black Sea Region are prominent centers for steel, paper and chemicals. Finally, the production of ETS goods in Eastern Anatolia consists of production of metals, cement and oil refining and is mainly located in Elazığ, Batman, Van and Erzurum.

Table 3. Main-Hubs of ETS-Related Production in Türkiye

Regions/Provinces	ETS Sector	Example Products
Marmara Region: Kocaeli, Sakarya, Bilecik, Balıkesir	Refining, Steel, Glass, Paper, Chemicals	Refined petroleum, steel sheets, glass products, packaging paper, fertilizers, basic chemicals
Aegean Region: İzmir, Manisa, Kütahya, Çanakkale	Ceramics, Cement, Chemicals	Ceramic tiles, sanitary ware, cement clinker, basic chemicals
Mediterranean Region: Hatay, Adana, Mersin	Iron–Steel and Cement	Steel bars, pipes, cement clinker, lime
Central Anatolia: Ankara, Kayseri, Konya, Sivas	Cement, Gypsum, Aluminium	Cement, plaster, aluminium ingots
Black Sea Region: Zonguldak, Karabük, Samsun	Steel, Paper, Chemicals	Rolled steel, pulp and paper, basic chemicals
Eastern Anatolia: Elazığ, Batman, Erzurum, Van	Metals, Cement, Refining	Copper, cement, petroleum products

While Table 3 reports the main provinces involved in EU ETS-related production, it does not capture their degree of export specialization in carbon-intensive products. To gain further insights at the provincial level we calculate the share of EU-ETS related exports in total manufacturing exports by 81 provinces. In Figure 1 and Figure 2, we plot this share in 2007 and 2021⁵, respectively, to identify the provinces that have become increasingly exposed to the EU's carbon pricing policies.

⁵ The choice of reference years is primarily constrained by data availability.

Figure 1. The share of EU-ETS related exports in total provincial exports in 2007

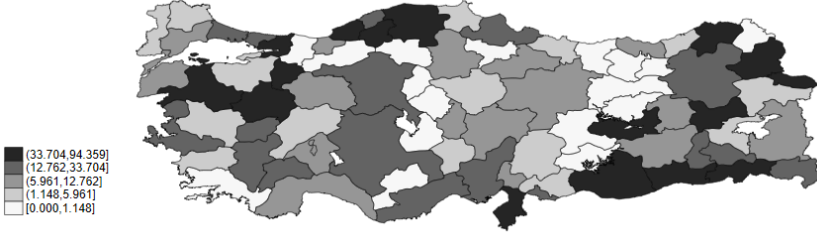
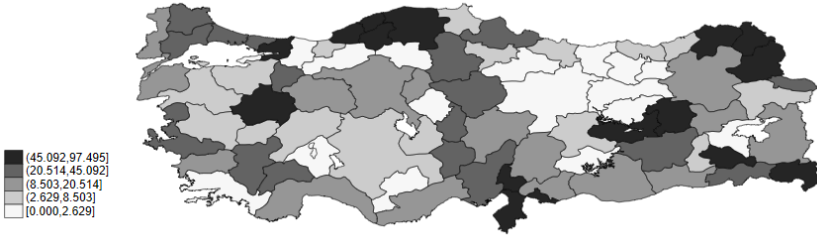

Figure 2. The share of EU-ETS related exports in total provincial exports in 2021

Note: Maps are based on the author's own calculations using data from the Ministry of Industry and Technology. Legend intervals correspond to the quartiles of the distribution of provincial export shares in EU ETS-covered products for each respective year.

Between 2007 and 2021, the share of provincial exports in EU ETS-covered products rose across much of Türkiye, though the increase was uneven. Industrial hubs such as Kocaeli, Zonguldak, Karabük, Kütahya, Elazığ and Hatay remained the core ETS-related product exporters with very high shares, while several provinces moved into higher share intervals. Table-4 lists the provinces for which we observe an increase in the relative importance of EU-ETS related exports between 2007 and 2021, as well as the EU-ETS covered sectors located in these provinces.

Table 4. List of provinces moved into higher EU-ETS related export share intervals between 2007 and 2021

Province	Main ETS-Covered Sectors
Tekirdağ	Cement, Chemicals, Glass, Paper
Edirne	Cement, Glass
Kırıkkale	Cement, Chemicals, Oil Refining
Aydın	Cement, Ceramics
Eskişehir	Cement, Ceramics, Chemicals, Glass
Mersin	Cement, Chemicals, Glass, Refining
Osmaniye	Cement, Iron and Steel, Lime
Kilis	Cement
Çorum	Cement, Ceramics, Chemicals, Glass
Yozgat	Cement, Lime
Nevşehir	Cement, Lime
Niğde	Cement, Chemicals
Kahramanmaraş	Cement, Iron and Steel
Gaziantep	Cement, Chemicals, Glass, Plastics
Bingöl	Cement
Diyarbakır	Cement, Energy (Combustion of Fuels), Lime
Siirt	Cement, Energy-related Activities
Artvin	Cement
Ardahan	Cement, Lime
Kars	Cement, Lime
Hakkari	Cement, Construction Materials, Lime
Bartın	Cement, Iron and Steel

Most provinces that moved up to higher share of ETS related exports are engaged in cement production, which appears as the most widespread ETS-relevant activity nationwide. Chemicals, glass, and ceramics industries are concentrated in western and central regions such as Tekirdağ, Eskişehir, and Uşak, while iron and steel production is localized in provinces like Osmaniye, Kahramanmaraş, and Bartın. Southeastern and eastern provinces (e.g., Diyarbakır, Bingöl, Siirt, Hakkari) are primarily represented by cement and lime industries, with limited diversification into other ETS sectors. To sum up, the higher value thresholds in 2021 points to a broad nationwide increase in ETS-related export activity, even though overall concentration in traditional industrial regions persisted.

The evidence presented above points to a possible short-run competitiveness gain for Türkiye stemming from stricter environmental policies enacted by its trading partners. However, this advantage may come with sizable domestic costs in terms of higher local emissions and associated health burdens. More importantly, these trade patterns risk locking Türkiye into carbon-intensive sectors, exposing the country to future regulatory and market disadvantages as the green transition accelerates. Yet, exposure to forthcoming instruments such as the national ETS and the CBAM is expected to be uneven across provinces.

4. TOWARD THE INTRODUCTION OF A CARBON BORDER POLICY

4.1. The EU CBAM and its Potential Effects on Türkiye

In October 2023, the European Union introduced the Carbon Border Adjustment Mechanism (CBAM), a regulatory tool aimed at reducing the risk of carbon leakage by aligning the carbon costs of imported goods with those faced by EU producers under the ETS. The mechanism entered into force in a transitional phase lasting until the end of 2025. During this period, importers are required to report the embedded emissions of selected carbon-intensive goods - such as iron, steel, cement, aluminum, fertilizers, and electricity - without any financial obligation. Starting in January 2026, the mechanism is expected to enter its definitive phase, when importers will be required to purchase and surrender CBAM certificates corresponding to the carbon content of their imports, thus extending the EU's carbon pricing framework beyond its borders.

In the last few years, a growing body of studies has sought to anticipate and simulate the potential consequences of this mechanism. Among these contributions, Dechezleprêtre et al.

(2025), combining several data sources and an input-output model, find that the CBAM could effectively reduce carbon leakage by shifting EU imports toward less emission-intensive producers, leading to an overall 36% global emissions reduction compared to a scenario without the mechanism. However, while the CBAM partially mitigates the competitiveness losses from higher carbon prices and the removal of free allowances, it also raises costs for downstream industries, offsetting the gains in covered sectors. The net consequences then remain uncertain and the CBAM can enhance the environmental effectiveness of the EU ETS but entails trade-offs in terms of prices and welfare. Moreover, these costs are likely to be unevenly distributed across consumers, disproportionately affecting lower-income households.

Turning to the case of Türkiye, the evidence discussed in Section 3 suggests that the introduction of the CBAM could act as a negative demand shock for its economy. While Türkiye seems to have so far benefited from the EU ETS through increased export opportunities, the implementation of the CBAM may reverse these gains, leading to a contraction in Turkish exports. Although the CBAM and the ETS do not fully coincide in their sectoral scope, there is significant overlap between the goods covered by the CBAM and the activities regulated under the ETS. Turkish exporters of carbon-intensive goods could therefore face greater difficulties in accessing EU markets. This could lead to a diversion of trade flows toward countries not subject to comparable carbon constraints, but it could also encourage Turkish firms to adopt cleaner technologies to reduce the emission intensity of their exports. These incentives would be further reinforced by the introduction of a domestic ETS, which Türkiye plans to pilot in 2026, as it would align domestic carbon prices more closely with those in the EU and reduce the asymmetry created by the CBAM.

At the same time, recent OECD evidence (Dechezleprêtre et al., 2025) indicates that countries with relatively low emission intensity in CBAM sectors - including Türkiye - could experience modest gains as EU importers shift away from more carbon-intensive suppliers. Hence, while the CBAM may initially dampen Turkish exports of carbon-intensive goods, Türkiye's comparatively cleaner production profile, coupled with the planned adoption of a national ETS, could ultimately position the country as a more attractive and lower-carbon trade partner within EU value chains.

4.2. The Response of the Turkish Economy

Türkiye's production and export competitiveness are in the phase of a change with the forthcoming implementation of a national ETS and EU's CBAM. Although the adjustment period may create additional costs for firms, it may also foster investment in cleaner production. Therefore, the development of a national carbon market may expand the scope of low-carbon production and enhance the export competitiveness in emerging global green value chains.

4.2.1. The ETS of Türkiye

Türkiye has recently adopted a Climate Law in 2025 to meet its climate goals and to bring its climate policy closer to international carbon regulations (ICAP, 2025). This law provides the legal framework for the national Emissions Trading System, institutional governance and carbon market mechanisms. The Turkish ETS is planned to begin its pilot phase in 2026 and the full implementation of the system is expected to start in 2027.

The sectors that are planned to be included in this national ETS are refining, basic metals (iron and steel), cement, glass, chemicals and pulp and paper. Different than EU ETS that covers also smaller emitters, Turkish ETS is expected to cover only large emitters that are above certain threshold. Only plants emitting

more than 500 ktCO₂/ year will be included under the Turkish ETS. Many potentially relevant industrial installations could fall below the Turkish cutoff and thus be excluded, limiting coverage and depth of the carbon price signal (Aşıcı, 2025).

Similar to EU ETS, national system relies on a combination of free allocation and auctioning of allowances. However, at the beginning of the transition phase, Türkiye will start with higher share of free allocation compared to EU. Relying on free allocations instead of auctioning has a potential to weaken the price signal for emission reductions (Martin et al., 2016). Despite its limited coverage and weaknesses in price signaling, the establishment of a domestic ETS may serve as a preparatory step for integrating Türkiye's carbon pricing framework with the EU's mechanisms, particularly the CBAM. Although there is currently no national mechanism equivalent to the EU CBAM, Türkiye is expected to adopt secondary legislation over the next few years specifying how its ETS and domestic CBAM will operate together.

4.2.2. Turkish Specialization in Environmental Products

Following the introduction of the CBAM, the implementation of an ETS in Türkiye represents a crucial step toward reducing the asymmetries it has created and ensuring that exports and domestic sales face equivalent carbon cost conditions. While this shift will require firms to adapt to new regulatory and operational frameworks, the country is already showing encouraging signs of its ability to meet these challenges and move toward a smooth green transition.

A particularly relevant dimension of this transition concerns the production and development of environmental goods (EG), that are products and technologies contributing to environmental protection and resource efficiency. According to

the OECD list of Environmental Goods (Sauvage, 2014), these include items such as renewable energy equipment, waste-management technologies, and pollution-control devices. In this regard, Türkiye has experienced remarkable growth in recent years. Trade data from WITS-COMTRADE reveal a growing specialization and a strengthening position in the export of these goods, suggesting that the country could become a competitive player in green industrial development.

Table 5 reports the share of Turkish exports accounted for by environmental goods, compared with the corresponding shares for high-income and other middle-income countries. The figures clearly show that Türkiye has undergone a significant specialization in these products, not only relative to other countries in the same income group but also compared with high-income economies. This specialization has translated into a notable increase in Türkiye's share of total world exports of EG, as reported in the last column of the table. Even if this share is still low (1.14% of total world exports of EG in 2024), the trend represents a positive signal of Türkiye's increasing competitiveness in sectors that are expected to play a key role in the green transition.

While such specialization alone may not be sufficient to secure a full transition toward a low-carbon economy, it provides a strong foundation for building competitive advantages in green industries and for enabling the country to cope with the challenging green policies being implemented both domestically and by its main trading partners.

However, the process of green transition and the adjustment to more stringent environmental policies will not be without costs, and the government should carefully consider and mitigate its potential distributional impacts, as highlighted by

recent evidence on the effects of carbon pricing in Türkiye (Can, O'Donoghue & Sologon, 2025).

Table 5. Trade in Environmental Goods

Year	Share of EG in total Exports			Türkiye's share in world exports of EG
	Türkiye	High income Countries	Low income Countries	
2004	5.10	4.94	2.16	0.44
2009	6.16	5.95	2.25	0.56
2014	6.87	5.29	2.46	0.71
2019	8.61	6.23	2.53	0.87
2024	10.40	8.29	3.47	1.14

Source: Authors' elaborations on WITS-COMTRADE data and Sauvage (2014)

5. CONCLUSION

This study has examined the effects of emission-reduction policies both abroad and domestically in the case of Türkiye, focusing on the interaction between the EU ETS, the EU CBAM, and Türkiye's forthcoming national ETS. Empirical analysis has shown that the EU ETS has stimulated Turkish exports to the European market. This effect, however, has been heterogeneous across provinces, reflecting differences in industrial structures and exposure to carbon-intensive activities. While such an outcome may appear positive from a competitiveness perspective, it also raises environmental and health concerns and, moreover, it reinforces a pattern of specialization in pollution-intensive sectors that is unlikely to remain sustainable in the long run.

The introduction of the CBAM and the establishment of a national ETS in Türkiye could help rebalance this pattern, aligning Turkish industries more closely with the EU's low-carbon trajectory. By internalizing the cost of carbon domestically, these policies may encourage firms to adopt greener production methods, invest in clean technologies, and diversify

toward less emission-intensive sectors. In this respect, there are some positive signals which emerge from recent data and which indicate a growing specialization in environmental goods. This points toward a gradual shift from carbon-intensive growth to a more sustainable path. Nevertheless, the green transition will inevitably entail adjustment costs whose magnitude and distribution are difficult to predict. As highlighted in this study, such costs are likely to be uneven across Turkish regions, reflecting pre-existing differences in industrial composition and exposure to carbon-intensive activities.

REFERENCES

- Aşıcı, A. A. (2025). Optimal design of Turkey's emission trading system: Lessons from the EU and global best practices. *METU Studies in Development*, 52(1), 1–26.
- Borghesi, S., Franco, C., & Marin, G. (2020). Outward foreign direct investment patterns of Italian firms in the European Union's emission trading scheme. *Scandinavian Journal of Economics*, 122(1), 219–256.
- Calel, R., & Dechezleprêtre, A. (2016). Environmental policy and directed technological change: Evidence from the European carbon market. *The Review of Economics and Statistics*, 98(1), 173–191.
- Can, Z. G., O'Donoghue, C., & Sologon, D. M. (2025). The distributional effects of carbon pricing in Türkiye (IZA Discussion Paper No. 17701). Bonn: Institute of Labor Economics (IZA).
- Coster, P., di Giovanni, J., & Méjean, I. (2024). Firms' supply chain adaptation to carbon taxes (Staff Report No. 1136). New York: Federal Reserve Bank of New York.
- Dechezleprêtre, A., Gennaioli, C., Martin, R., Muûls, M., & Stoerk, T. (2022). Searching for carbon leaks in multinational companies. *Journal of Environmental Economics and Management*, 112, Article 102589.
- Dechezleprêtre, A., et al. (2025). Carbon border adjustments: The potential effects of the EU CBAM along the supply chain (OECD Science, Technology and Industry Working Paper No. 2025/02). Paris: OECD Publishing.
- Gores, S., Cludius, J., Graichen, V., Nissen, C., & Zell-Ziegler, C. (2025). EU Emissions Trading System data viewer: Background note (ETC/CM Working Paper).

Copenhagen: European Environment Agency, European Topic Centre on Climate Change Mitigation and Energy.

International Carbon Action Partnership (ICAP). (2025). Turkish Emissions Trading System (ETS). Retrieved October 6, 2025, from <https://icapcarbonaction.com/en/ets/turkish-emission-trading-system>

Martin, R., Muûls, M., & Wagner, U. J. (2016). The impact of the European Union emissions trading scheme on regulated firms: What is the evidence after ten years? *Review of Environmental Economics and Policy*, 10(1), 129–148.

Sauvage, J. (2014). The stringency of environmental regulations and trade in environmental goods (OECD Trade and Environment Working Paper No. 2014/3). Paris: OECD Publishing.

OTOMATİK FİNANSAL BİLGİ DEĞİŞİMİNDE YAPAY ZEKÂ ENTEGRASYONU: ETİK UYUMLULUK, ALGORİTMİK ŞEFFAFLIK VE EGEMENLİK SORUNLARI¹

Gülnehal CAN AVŞAR²

Damla AYDIN³

1. GİRİŞ

Ortak Raporlama Standardı (CRS), G20'nin talebi üzerine OECD tarafından geliştirilmiş ve 15 Temmuz 2014'te OECD Konseyi tarafından küresel standart olarak onaylanmıştır (OECD, 2014). Standart, katılımcı ülkelerin finansal kuruluşlardan topladıkları belirli hesap verilerini her yıl karşılıklılık esasına göre diğer yetkili makamlara otomatik biçimde aktarmasını şart koşturmaktadır (OECD, 2017). CRS; paylaşılacak finansal hesap bilgilerini, bildirim yükümlülüğü altındaki finansal kuruluşları, kapsanan hesap ve mükellef türlerini ve bu kuruluşların uygulaması gereken durum tespiti prosedürlerini ayrıntılı biçimde tanımlamaktadır (OECD, 2017). OECD belgelerinde standart dört temel bileşen hâlinde yapılandırılmıştır: (i) otomatik bilgi değişimi için Model Yetkili

¹ Bu bölüm, 18. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi'nde bildiri olarak sunulmuş, ardından gözden geçirilip genişletilerek kitap bölümü haline getirilmiştir.

² Arş. Gör. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, av.gulnehalcan@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-8708-6198.

³ Arş. Gör., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, damlageldisen@gmail.com , ORCID ID: 0000-0003-3837-5572.

Makam Anlaşması (Model CAA), (ii) CRS ana metni, (iii) CAA ve CRS'ye ilişkin Yorumlar ve (iv) CRS XML şemaları ile kullanıcı kılavuzları (OECD, 2014; OECD, 2023). Teknik bakımdan, CRS XML şeması raporlanacak verinin biçimini standartlaştırarak veri bütünlüğü ve karşılaştırılabilirlik sağlamaktadır; 2024 tarihli kullanıcı kılavuzu, bu formatın nasıl uygulanacağına dair ayrıntılı talimat sunmaktadır (OECD, 2024). Normatif olarak CRS, ikili veya çok taraflı Yetkili Makam Anlaşmaları aracılığıyla yürürlüğe konulmaktadır; bu anlaşmalar karşılıklılık, gizlilik ve verilerin sadece vergisel amaçlarla kullanılması yükümlülüklerini belirlemekte ve uygulama rehberinde ayrıntılı olarak açıklamaktadır (OECD, 2021).

Finansal hesap bilgilerinin otomatik değişimi (Automatic Exchange of Financial Account Information – AEOI), modern vergi idarelerinde şeffaflık ve gönüllü uyumun temel bileşeni hâline gelmiştir (OECD, 2017). CRS'nin küresel ölçekte yaygınlaşması, vergi cennetlerinde tutulan portföylerin anlamlı ölçüde azalmasına yol açarak offshore kaçakçılığı sınırlandırma potansiyelini doğrulamıştır (Bénétix, Emter & Schmitz, 2024). Ancak literatür, uygulamanın özellikle idari ve bilgi-işlem kapasitesi sınırlı ülkelerde tam etkiyi gösteremediğine de dikkat çekmektedir; gelişmekte olan ekonomiler, yüksek hacimli CRS verisini temizleme, eşleştirme ve analitik süzgeçten geçirme süreçlerinde teknik destek ihtiyacı duymaktadır (OECD, 2021; Gadžo & Klemenčić, 2017). OECD'nin 2022 Eş-Değerlendirme Raporu, birçok yargı alanının hukukî çerçeveyi kurmasına karşın veri kalitesi, güvenli saklama ve risk analizi altyapılarında “kısmen uyumlu” notu aldığını göstermiştir (OECD, 2022). Öte yandan, bilgi değişiminin ölçeği büyüdükçe mükellef mahremiyeti ile verilerin kötüye kullanımı riskine yönelik kaygılar da artmaktadır. Bu nedenle CRS belgeleri, iletilen bilgilerin yalnızca vergisel amaçla kullanımını, üst düzey şifreleme ve personel gizlilik yükümlülükleriyle desteklenen

gizlilik hükümlerini ve olası veri ihlallerinde caydırıcı yaptırımları zorunlu kılarak güven tesis etmeyi amaçlamaktadır (OECD, 2017).

Yapay zekâ (YZ) teknolojilerindeki hızlı ilerleme, otomatik finansal bilgi değişimi (AEOI) süreçlerine hem yeni fırsatlar hem de tartışmalı sorular taşımaktadır. OECD'nin Vergi İdaresi 3.0 vizyonu YZ destekli analizleri, toplanan CRS verilerinin “yalnızca aktarılmakla kalmayıp anlamlı içgörüyü dönüştürülmesi” için kritik bir bileşen olarak tanımlamaktadır (OECD, 2020). Nitekim devasa hacimdeki finansal hesap bilgilerini temizlemek, eşleştirmek ve anomali tespitinde kullanmak, geleneksel yöntemleri aşan bir analitik kapasite gerektirir; OECD'nin gelişmiş analitik kılavuzu, makine öğrenmesi ile manuel kontrollerin %30'a varan oranda azaltılabileceğini göstermektedir (OECD, 2016). Son çalışmalar, YZ algoritmalarının büyük veri setlerinde insan analistlerin gözünden kaçan örüntüleri yakalayarak hem raporlamaların doğruluğunu artırdığını hem de vergi uyumsuzluğu risklerini daha isabetli belirleyebildiğini ortaya koymaktadır (Górski et al., 2024; Kuźniacki et al., 2022) . Bununla birlikte, OECD FTA raporları algoritmik önyargı, mahremiyet ihlali ve hesap verebilirlik eksikliği gibi risklere de dikkat çekmekte; YZ kullanımının ancak güçlü denetim ve şeffaflık mekanizmalarıyla meşruiyet kazanacağını vurgulamaktadır (OECD, 2023) . Bu çalışma, YZ destekli AEOI süreçlerini dört boyutlu bir çerçevede ele almaktadır: (i) veri mimarisi, (ii) algoritmik önyargılar ve etik sorunlar, (iii) denetlenebilirlik ve şeffaflık ilkeleri, (iv) ulusal egemenlik üzerindeki etkiler. Çerçeve, CRS/AEOI'nin teknik ve normatif altyapısını inceleyerek YZ tabanlı risk analizi uygulamalarını, olası önyargı senaryolarını ve veri egemenliği tartışmalarını güncel literatür ve birincil OECD belgeleri ışığında değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

OECD'nin Ortak Raporlama Standardı (CRS), otomatik finansal hesap bilgi değişimine ilişkin teknik formatı ve hukukî yükümlülükleri ayrıntılı biçimde tanımlayarak vergi şeffaflığını küresel düzeyde kurumsallaştırmaktadır. Son güncelleme ile kripto varlık hizmet sağlayıcılarını da kapsama alan 2023 CRS Revizyonu, raporlanacak veri alanlarını genişletmiş ve algoritmik olarak doğrulanabilir imza–zaman damgası yöntemlerini zorunlu kılarak veri bütünlüğü güvence sistemini pekiştirmektedir (OECD, 2023). OECD'nin en son eş-değerlendirme döngüsü, 120'den fazla yargı alanında CRS uygulamasının hukukî dayanak, teknik güvenlik ve veri mahremiyeti boyutlarını denetleyerek Türkiye dâhil 79 ülkeyi “büyük ölçüde uyumlu” kategorisine yerleştirmektedir (OECD, 2022). Akademik yazın sözü edilen normatif çerçevenin pratik sonuçlarını da incelemektedir. Bénétrix, Emter ve Schmitz (2024) AEOI üyeliğinin vergi cennetlerine sermaye girişini %14 oranında frenlediğini, bunun da “ilk kez evrensel bir şeffaflık primi” yarattığını ampirik olarak ortaya koymaktadır.

Vergi idarelerinin, OECD'nin “Vergi İdaresi 3.0” vizyonunda betimlenen yapay zekâ destekli ekosisteme geçişi hacimli veriyi işlemedeki bir sonraki adımı olarak göze çarpmaktadır. Yeni vizyon, gerçek zamanlı veri akışını makine öğrenmesiyle eşleştirerek gömülü vergi modeline (tax-in-real-time) ulaşmayı hedeflerken, açıklanabilir yapay zekâ (XAI) tekniklerini temel bir yönetim gereği olarak konumlandırmaktadır. Górski vd. (2024) XAI kullanımı için en azından karar mantığının görselleştirilebilir olması ve yüksek riskli sınıflandırmaların insan-denetçi tarafından onaylanması gerektiğini savunarak, vergi idarelerine asgarî bir hukukî standart önermektedir. Türkiye bağlamında Avcı (2021) e-tahsilat pilotunda kullanılan erken uyarı modellerinin tahsilat verimliliğini %12 artırdığını belirterek modeli besleyen veri

setindeki sınırlılıkların uzun vadeli önyargı riski yaratabileceğini eklemektedir.

Algoritmik şeffaflık ve birey hakları tartışması veri koruma ekseninde daha da önem kazanmaktadır. KVKK m. 11/1-(g) hükmü, münhasıran otomatik işleme ortaya çıkacak ve kişinin aleyhine sonuç doğuracak profil çıkarmalara itiraz ve insan müdahalesi talep hakkı tanımaktadır; ne var ki Badur (2024) bu hakkın vergi denetimi gibi kamusal yetki alanlarında nasıl uygulanacağına dair ikincil düzenlemelerin hâlen belirsiz olduğunu vurgulamaktadır. Dolayısıyla, yapay zekâ destekli risk skorlamasının hazırlık işlemi mi yoksa bağlayıcı idari tasarruf mu sayılacağı ve hangi aşamada yargısal denetime açılacağı soruları, hem KVKK'nın hem de Vergi Usul Kanunu'nun yorumunu gerektiren, devam eden bir doktrinel tartışma olarak göze çarpmaktadır (Ömercioğlu, 2024; Yücel & Bozdoğanoglu, 2024).

3. YÖNTEM

Bu çalışma, nitel bir yöntemle literatür taramasına ve karşılaştırmalı doküman analizine dayanmaktadır. OECD, IBFD gibi kuruluşların yayınladığı birincil kaynaklar (raporlar, kılavuzlar, yasal metinler) ile hakemli akademik çalışmalar incelenmiş; yapay zekânın vergi alanındaki uygulamalarına ilişkin güncel bulgular derlenmiştir. İnceleme çerçevesi yukarıda belirtilen dört ana boyuta ayrılmıştır. İlk olarak CRS ve AEOI sisteminin veri mimarisi ve teknik altyapısı ele alınmış, ardından yapay zekâ uygulamalarının bu mimariye entegrasyonu incelenmiştir. İkinci aşamada algoritmik önyargı potansiyeli ve etik meseleler değerlendirilmiştir. Üçüncü olarak, yapay zekâ destekli süreçlerin denetlenebilirliği ve hesap verebilirlik ilkeleri irdelenmiştir. Dördüncü boyutta ise ulus devletlerin egemenlik hakları ve uluslararası vergi ilişkileri açısından analiz yapılmıştır. Bulgular kısmında her bir boyuta ilişkin tespitler kaynak

gösterilerek sunulacak, tartışma kısmında ise bu boyutlar arasındaki ilişkiler ve politika önerileri ele alınacaktır. Sonuç bölümünde, yapay zekâ destekli otomatik bilgi değişiminin genel bir değerlendirmesi yapılarak geleceğe dönük öngörüler ve tavsiyeler sıralanacaktır.

4. BULGULAR

4.1. Veri Mimarisi ve Yapay Zekâ Entegrasyonu

CRS ve AEOI sistemlerinin etkinliği, büyük ölçüde bunların dayandığı veri mimarisinin sağlamlığına bağlıdır. Standart kapsamında finansal kuruluşlardan toplanan veriler, taraf ülkelerin yetkili makamlarınca ortak bir formatta derlenmekte ve yıllık olarak güvenli iletişim kanalları üzerinden karşı ülkelere iletilmektedir (OECD, 2017). OECD, veri alışverişinin sorunsuz gerçekleşebilmesi için ortak teknik standartlar tanımlamaktadır; CRS kapsamındaki raporlamalar, CRS XML Şeması adı verilen elektronik veri biçiminde hazırlanmaktadır (OECD, 2024). Bu şema, finansal hesap bilgilerinin—hesap bakiyesi, faiz, temettü ve diğer gelir türleri—ülkeler arası transferinde ortak dil işlevi görerek hatasız ve karşılaştırılabilir aktarımı güvence altına almaktadır (OECD, 2024). OECD’nin uygulama araç seti, elektronik raporlamanın vergi dairelerindeki kayıtlarla eşleştirilmesi için yüksek nitelikli bilgi-işlem sistemlerini “başarının ön koşulu” olarak nitelendirmektedir (OECD, 2021). Böylece CRS veri mimarisi, hem Model CAA ve çok taraflı anlaşmalarla kurulan hukukî ağ hem de standartlaştırılmış bilişim altyapısıyla küresel ölçekte işlemektedir.

Yapay zekâ entegrasyonu bu mimarinin üzerine inşa edilen üst katman niteliğindedir. CRS aracılığıyla gelen geniş hacimli veriler, makine öğrenmesi tabanlı analizlerde kullanıldığında, salt insan emeğiyle elde edilemeyecek hız ve

derinlikte içgörüler üretmektedir (OECD, 2016). Örneğin vergi idaresi, AEOI kapsamında aldığı milyonlarca hesap kaydını risk analiz motoruna besleyerek yüksek risk işaretli hesapları otomatik sınıflandırabilir. Böylece YZ, önceden belirlenmiş kategorilere ayırarak veri sınıflandırması yaparken geçmiş örüntülere dayalı risk analizi de gerçekleştirir. IBFD’nin Avrupa vergi idareleri çalışması, hâlihazırda YZ’nin risk değerlendirmesi, sahtekârlık tespiti, veri analizi ve uyum denetimi gibi işlevlerde kullanıldığını göstermektedir (Ilieva, 2025). Dolayısıyla YZ desteği, bildirimlerin doğrulanmasından ulusal veritabanlarıyla karşılaştırılmasına, tutarsızlık sinyallerinin belirlenmesinden olası ihlallerin tespitine kadar geniş yelpazede rol oynayabilir.

Özellikle şüpheli işlem tespiti, YZ uygulamalarının önemli bir alanıdır. Bankacılık sektöründe kullanılan anormal işlem algılama teknikleri, CRS verisi için de uyarlanabilir: makine öğrenmesi algoritmaları, büyük finansal veri setlerinde “normal” davranış kalıplarını öğrenip sapmaları gerçek zamanlı saptayabilir (Górski et al., 2024). Böylece bir mükellefin ekonomik profilini aşan yüklü para transferi otomatik olarak “şüpheli” kategorisine alınarak incelemeye sevk edilebilir. YZ, örüntü tanıma yeteneğiyle insan denetiminden kaçabilecek ince sinyalleri yakalayarak vergi kaçakçılığıyla mücadelede proaktif avantaj sağlayabilir (Kuźniacki et al., 2022). Özetle CRS/AEOI veri mimarisine YZ entegrasyonu, ham veriyi anlamlandırılmış bilgiye dönüştürerek otomatik bilgi değişiminin etkinliğini artırma potansiyeli taşımaktadır; ancak bu potansiyelin gerçekleşmesi, algoritmaların tarafsızlığı ve süreçlerin denetlenebilirliği gibi kritik hususlara sıkı sıkıya bağlıdır.

4.2. Algoritmik Önyargılar ve Etik Sorunlar

Yapay zekâ (YZ) temelli otomatik bilgi değişimi (AEOI) uygulamalarında öne çıkan başlıca risk alanlarından biri

algoritmik önyargıdır. OECD Forum on Tax Administration’ın (FTA) saha araştırması, dengesiz ya da hatalı eğitim verilerinin “yüksek risk” modellerinde sistematik sapmalara yol açabileceğine ve veri kalitesi kontrollerinin kurumsallaştırılmasının önemli olabileceğine işaret etmektedir (OECD FTA, 2023). OECD’nin Yapay Zekâ Tavsiyesi de adalet ve tarafsızlık ilkelerinin zedelenmesi hâlinde kamu güveninin bir ölçüde zarar görebileceğini belirtmektedir (OECD, 2019, İlke 1.3). Uygulamada bu riskin etkileriyle karşılaşıldığı görülmektedir. Örneğin OECD.ai Wonk Blog’da aktarılan bir vakada, düşük kaliteli verilerle eğitilen YZ tabanlı bir denetim aracı, küçük işletmeleri orantısız olarak “yüksek riskli” sınıfına atamış ve model ancak yeniden eğitilerek bu sapmadan arındırılabilmiştir (Cumberland, 2024). Hollanda’daki çocuk-bakım yardımı skandalında ise vergi idaresinin önyargılı algoritması, binlerce aileyi haksız biçimde dolandırıcılıkla suçlamış; olay, 2021’de kabinenin toplu istifasına kadar uzanan ciddi toplumsal ve siyasal sonuçlar doğurmuştur (Amnesty International, 2021). Söz konusu örnekler, veri yanlılığının YZ tabanlı sistemlerin adil karar üretme kapasitesini zayıflatabileceğini göstermektedir.

Algoritmik önyargıya ek olarak açıklanabilirlik eksikliği de önemli bir mesele olarak öne çıkmaktadır. “Kara-kutu” niteliğindeki karmaşık modeller, belirli bir mükellefin neden “yüksek riskli” olarak sınıflandırıldığını açıklayamadıklarında hukuki belirlilik ve hesap verebilirlik ilkeleri zedelenebilecektir (Kuzniacki et al., 2022). Güncel çalışmalar, açıklanabilir YZ (XAI) yaklaşımlarının karar mantığını görünür kılarak bu sorunu hafifletebileceğini ortaya koymaktadır (Górski et al., 2024). Ayrıca algoritmaların, doğrudan yasaklanmış ayrımcılık temellerine başvurmasa da dolaylı olarak belirli grupları dezavantajlı konuma düşürebileceği; örneğin sadece belirli ülke mukimlerini sistematik biçimde “yüksek risk” kategorisine

atayabileceği de dile getirilmektedir (Diakopoulos & Koliska, 2017). Bu nedenle eğitim verisinin temsili ve dengeli seçilmesi ile sonuçların düzenli etki analizine tâbi tutulması önerilmektedir.

Mahremiyet ve veri güvenliği de YZ tabanlı vergi analitiğinin kritik boyutları arasında yer almaktadır. CRS, vergi kaçığını azaltabilmek adına geniş bir finansal veri setinin uluslararası dolaşımını öngörmektedir; OECD standardı, bu verilerin yalnızca vergisel amaçlarla kullanılacağını ve yetkisiz erişime kapalı tutulacağını hükme bağlamaktadır (OECD, 2017). Uluslararası vergi hukuku literatüründe, bilgi değişiminin küreselleşmesiyle gizlilik ihlali riskinin artabileceğini vurgulayan görüşler bulunmaktadır (Oberson, 2015). YZ sistemleri, heterojen veri kaynaklarını birleştirerek ayrıntılı mükellef profilleri oluşturabildiğinden bu mahremiyet riskini belirginleştirebilir; bu durum vergi idarelerinin veri minimizasyonu, gizlilik etki analizleri ve sürekli gözetim mekanizmaları kurmasını gerekli kılacaktır.

Sonuç olarak, YZ destekli AEOI süreçlerinde tarafsızlık, açıklanabilirlik, gizlilik ve veri bütünlüğü ilkelerine uyum sağlamak, yalnızca hukuki bir yükümlülük değil aynı zamanda toplumsal meşruiyet açısından da önem taşımaktadır. Bu ilkelere riayet edilmediğinde, teknik olarak doğru çalışan bir algoritmanın bile kamu nezdinde kabul görmeyebileceği ve idarenin kurumsal güvenilirliğini zedeleyebileceği söylenebilir.

4.3. Denetlenebilirlik İlkeleri ve Hesap Verebilirlik

YZ tabanlı karar süreçlerinin vergi idaresinde sürdürülebilir biçimde kullanılması, bu süreçlerin denetlenebilir olmasına ve olası hataların geri bildirim mekanizmalarıyla giderilebilmesine bağlıdır. Bir risk-puanlama algoritması nasıl çalıştığı anlaşılamıyorsa ve herhangi bir insan kontrolüne tâbi tutulmuyorsa, demokratik hesap verebilirlik zayıflayabilir

(OECD FTA, 2023). Bu nedenle hem ulusal hem de uluslararası düzeyde YZ'nin kamu politikalarındaki kullanımını çerçeveleyen ilkeler geliştirilmiştir. OECD Yapay Zekâ İlkeleri YZ sistemlerinin şeffaf, güvenilir ve hesap verebilir olmasını ön plana çıkarırken insan haklarına ve demokratik değerlere saygıya vurgu yapmaktadır (OECD, 2019). Benzer şekilde AB Yapay Zekâ Tüzüğü yüksek riskli kamu uygulamalarında insan denetimini ve açıklanabilirliği yasal zorunluluk hâline getirmiştir (European Parliament & Council, 2024, arts. 14-15) .

Önerilen çerçeveler “kararların otomatikleşmesi” yerine human-in/-on-the-loop yapılarını teşvik etmektedir. Bunun somut bir karşılığı olarak Fransa Vergi İdaresi, makine öğrenmesi ile önerilen sahtekârlık vakalarını önce insan müfettişlerce inceliyor; yalnız makul görülen dosyalar resmi soruşturmaya aktarılıyor (Reuters, 2022). Kanada federal yönetimi de “Directive on Automated Decision-Making” belgesiyle YZ projelerinin etki değerlendirmesi ve geri bildirim zorunluluğu getirmekte; sınıflandırma hatalarının insan temyizine açık tutulmasını şart koşturmaktadır (Treasury Board of Canada Secretariat, 2019). Avustralya Vergi Dairesi, 2023 tarihli AI and Analytics Strategy dokümanında “risk iştahı” beyanı yayımlayarak model hatalarının düzenli dış denetime açılacağını duyurmuştur (Australian Taxation Office, 2023).

Hesap verebilirlik ilkesi ayrıca YZ çıktılarının yargısal inceleme ve idari itiraza elverişli olmasını içerir. Mükellefler riskli sayılarak denetime seçildiğinde işlemin hukuka uygunluğunu sorgulayabilmelidir. Açıklanabilir YZ (XAI) yazını, karar mantığının sadeleştirilerek ilgili taraflara sunulmasının mükellef haklarını korumada önemli olabileceğini öne sürer (Kuźniacki et al., 2022). Górski ve ark. (2024) açıklanabilirlik araçlarının, denetleyicinin modelin hangi değişkenlere ne kadar ağırlık verdiğini görmesine imkân

tanındığını ve böylece keyfi uygulama riskini azalttığını belirtmektedir.

Kurumsal düzeyde önerilen adımlar arasında, vergi idaresi içinde YZ projelerini izleyecek bağımsız bir gözetim birimi kurulması öne çıkmaktadır (OECD FTA, 2023). Bu birim, her yeni YZ uygulamasının pilot ölçekte test edilmesini, sonuçların bağımsız uzmanlarca gözden geçirilmesini ve model olgunlaşmadan kitlesel kullanıma açılmamasını tavsiye etmektedir. Böylece hem potansiyel model riski hem de kurumsal itibar zararlarının azaltılması hedeflenmektedir.

Sonuç olarak, YZ destekli AEOI sistemlerinin başarısının yalnız teknik doğrulukla sınırlı olmadığı, şeffaflık, insan denetimi ve hesap verebilir yönetim boyutlarının da en az teknik performans kadar belirleyici olduğu söylenebilir.

4.4. Egemenlik Üzerindeki Etkiler

Otomatik finansal bilgi değişiminin ulus-devlet egemenliği üzerinde çok katmanlı yansımaları olduğunu söylemek mümkündür. İlk olarak, CRS'nin küresel ölçekte benimsenmesi ülkelerin geleneksel banka gizliliği kurallarında kolektif bir yumuşamaya yol açtığı görünmektedir; katı gizlilik rejimiyle tanınan İsviçre'nin 2018'den itibaren CRS kapsamında bilgi paylaşmaya başlaması bu eğilime sıkça verilen bir örnektir (OECD, 2019). Egemenlik literatüründe bu durum, vergi tabanını koruma amacıyla gerçekleşen “gönüllü kısıtlama” olarak yorumlanmaktadır (Gadžo & Klemenčić, 2017). Ancak söz konusu kısıtlamanın herkes için aynı maliyeti doğurmadığı da ifade edilmektedir. Ampirik çalışmalar, gelişmiş ekonomilerin CRS'den elde ettiği gelirin orantısız biçimde yüksek olabildiğine, teknik kapasite eksikliği bulunan ülkelerin ise uyum maliyetini karşılamakta zorlanabildiğine işaret etmektedir (Johannessen & Zucman, 2014; Bénétix et al., 2024). Bu nedenle OECD Küresel Forum son yıllarda kapasite geliştirme programlarını

yaygınlaştırmış ve 2021 raporunda 120’den fazla projeye teknik destek sağlandığını bildirmiştir (OECD Global Forum, 2021).

İkinci düzeyde, veri egemenliği tartışması öne çıkmaktadır. CRS çerçevesinde paylaşılan finansal bilgiler, anlaşmalara göre sadece vergisel amaçlarla kullanılmalıdır; ilgili ülke, bilgiyi kamu düzenine aykırı düşecek bir soruşturmanın parçası hâline geldiğini düşünürse aktarımı reddedebilme yetkisini elinde tutmaktadır (OECD, 2017). Böylece egemenlik mutlak olarak devredilmemekte; fakat dijital çağda “ortak kontrol ilkesi” ortaya çıkmaktadır. YZ entegre vergi denetim araçları bu gerilimi daha da artırabilecektir. Teknolojik açıdan ileri ülkelerin veya çok-uluslu firmaların geliştirdiği YZ yazılımları, algoritmanın şeffaflığı üzerinde tam denetim sağlamayan ülkelere dijital bağımlılık riski getirebilir (Barry, 2021). Bir kısım idare, yabancı bulut yerine yerli veri merkezlerini ya da açık kaynak algoritmaları tercih ederek kontrolü artırmaya çalışmaktadır; AB’nin Yapay Zekâ Tüzüğü de yüksek riskli kamu uygulamalarında insan denetimi ve kod şeffaflığı şartını yasal zemine oturtmuştur (European Parliament & Council, 2024).

Son olarak, çok-taraflı YZ iş birliği egemenlik kavramını yeniden çerçeveleyebilecektir. AB’deki proje konsorsiyumları, üye vergi idareleri arasında ortak risk profilleri ve paylaşılabilir YZ modülleri geliştirmeyi gündemlerine almıştır (European Commission [EC] TAXUD, 2023; EC DG Reform, n.d.). Bu tür ortak platformlar, klasik “ulusal egemenlik”ten çok “paylaşılan egemenlik” biçimine yaklaşan yönetim modellerini gündeme getirmektedir. Dengeli bir sonuç için, gelişmekte olan ülkelerin standart belirleme süreçlerinde daha görünür hâle gelmesi, teknoloji transferinin desteklenmesi ve veri koruma güvencelerinin karşılıklı olarak güçlendirilmesi önerilmektedir (OECD FTA, 2023).

5. TARTIŞMA

Yukarıdaki bulgular, otomatik finansal bilgi değişimi süreçlerine yapay zekâ entegrasyonunun çok boyutlu bir değerlendirmesini ortaya koymaktadır. Bu bölümde, söz konusu boyutlar arasındaki etkileşimler ve denge unsurları ele alınarak bütüncül bir tartışma yürütülecektir.

İlk olarak, veri mimarisi ile algoritmik önyargılar arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Veri mimarisinin kalitesi ve kapsayıcılığı, yapay zekâ algoritmalarının başarımını ve tarafsızlığını doğrudan etkiler. Eğer CRS kapsamında toplanan veri hatalı, eksik veya tek taraflı ise, en gelişmiş yapay zekâ sistemleri bile sağlıklı analiz yapamayacak, hatta bu hataları büyütürken kararlara yansıtacaktır. Bu nedenle, veri mimarisinin tasarım aşamasında veri kalitesi, standardizasyon ve temsil kabiliyeti ön planda tutulmalıdır. Regnology gibi regülasyon teknolojileri alanında çalışan şirketler, verinin toplanmasından kullanılmasına dek her safhada iyileştirmelerin sürekliliğine dikkat çekmektedir. YZ entegrasyonundan maksimum fayda sağlanması, verinin düzgün akışını ve bütünlüğünü temin eden altyapılar sayesinde mümkün olacaktır. Örneğin, CRS XML şeması üzerinde sağlanan her bir veri alanının doğru doldurulması ve muhatap ülkece eksiksiz alınması, sonrasında yapılacak risk analizlerinin isabetini artırır. Aksi durumda, eksik bir doğum tarihi bilgisi veya hatalı bir ülke kodu, algoritmanın ilgili kaydı yanlış sınıflandırmasına neden olabilecektir. Dolayısıyla, teknik standartlar ile algoritmik performans atbaşı gitmektedir. Bu da politika yapıcılar için teknik ve hukuki ekiplerin iş birliğinin önemini göstermektedir: CRS gibi vergisel düzenlemeleri tasarlayanlar, bir yandan da bu düzenlemelerin dijital altyapı üzerindeki etkilerini düşünmek durumundadır.

İkinci olarak, etik ve şeffaflık sorunları ile denetlenebilirlik boyutları iç içe geçmektedir. Bir yapay zekâ

sisteminin önyargısız ve adil olması, ancak etkin bir denetim mekanizmasıyla güvence altına alınabilir. Yukarıda tartışıldığı gibi, algoritmaların karar süreçlerini açıklayabilir kılmak ve insan denetimini mümkün tutmak hem etik bir gereklilik hem de hesap verebilirlik açısından zorunludur. Burada, teknolojik çözümler ile hukukî/kurumsal çözümler birbirini tamamlar. Teknolojik açıdan, açıklanabilir yapay zekâ yöntemleri (örneğin karar ağaçlarıyla karmaşık modellerin çıktılarını sadeleştirme, belirli bir tahmin için en etkili girdileri gösterme gibi teknikler) devreye sokulabilir. Kurumsal açıdan ise, vergi otoriteleri yapay zekâ kullanım politikalarını açıkça tanımlamalı, her bir YZ modelinin sorumlu bir sahibi (accountable owner) olmalı ve periyodik olarak algoritma çıktıları bağımsız birimlerce denetlenmelidir. Bu sayede, olası bir haksız uygulama durumunda sorumluluk ihmalinin tespiti ve telafisi mümkün olacaktır. Ayrıca, yasal çerçeve de sürekli güncellenmelidir: Mevzuatta, yapay zekâ destekli işlemlere karşı mükelleflerin hak arama yolları ve idarenin yükümlülükleri net olarak tanımlanmalıdır. Örneğin, bir mükellef yapay zekâ tarafından hatalı biçimde yüksek riskli ilan edilip haksız bir vergi cezasına maruz kalırsa, bu durumu giderecek itiraz ve düzeltme mekanizmaları etkin olmalıdır. AB'nin Yapay Zekâ Tüzüğü bu konuda üye ülkelere genel bir çerçeve sunmakta, ancak vergisel alandaki spesifik uygulamalar ulusal mevzuatla detaylandırılmayı beklemektedir. Bu boşluğun doldurulması, olası hak ihlallerinin önüne geçmek adına önem arz eder.

Üçüncü olarak, ulusal egemenlik ile algoritmik yönetim arasındaki denge üzerinde durmak gerekir. Küresel vergi şeffaflığı projeleri, doğaları gereği ülkelere belli standartlara uyma zorunluluğu getirir; bu durum egemenlik teorisi açısından ilginç bir örneklem sunar. Vergi alanı, geleneksel olarak devletlerin en münhasır egemenlik alanlarından biri sayılmıştır. Ancak vergi kaçakçılığı ve matrah aşındırma sorunlarının

ulusötesi yapısı, devletleri egemenliklerinin bir kısmını iş birliği lehine paylaşmaya itmiştir. Bu paylaşım, CRS ile somutlaşan çok taraflı vergi yönetişimi mekanizmasında görülmektedir. Yapay zekâ entegrasyonu ise bu mekanizmanın etkinliğini artırma potansiyeli taşımakla beraber, ülkelerin dijital altyapı ve veri kontrolü konularında egemenlik endişelerini tetikleyebilir. Örneğin, bir ülke kendi vergi verilerini işlemek için yabancı bir yapay zekâ aracına bağımlı hale gelirse, bu durum “veri kolonizasyonu” olarak eleştirilebilir. Benzer şekilde, uluslararası kuruluşların (OECD, AB gibi) yapay zekâ konusunda rehber ilkeler belirleyip üyelerinden bunları uygulamasını talep etmesi, uluslararası normların iç hukuk üzerindeki etkisini artıracaktır. Bu gelişmeler karşısında, ülkelerin dijital çağa uyum sağlama kapasitesi kritik hale geliyor. Yapay zekâ çağında egemenlik, yalnızca toprak bütünlüğü veya yasama yetkisi ile sınırlı bir kavram olmaktan çıkıp, veri ve teknoloji üzerinde kontrol anlamını da içeriyor. Bu sebeple, Türkiye gibi ülkelerin hem uluslararası standartlara uyum sağlayacak hukuki düzenlemeleri yaparken hem de kendi milli yapay zekâ altyapılarına yatırım yapmaları önemlidir. Aksi halde, küresel sistemin bir parçası olma avantajı, ulusal çıkarların yeterince temsil edilememesi riskiyle gölgelenebilir. Bunun önüne geçmek için, uluslararası müzakere süreçlerinde daha kapsayıcı temsil sağlanması (örneğin BM çatısı altında bir vergi iş birliği mekanizması geliştirilmesi girişimleri gibi), teknoloji transferinin kolaylaştırılması ve gelişmekte olan ülkelere yönelik kapasite geliştirme programlarının genişletilmesi önerilebilir.

Son olarak, fayda-maliyet dengesi üzerinde durulmalıdır. Yapay zekâ destekli otomatik bilgi değişimi, vergi adaletini ve kamu gelirlerini artırma yönünde büyük faydalar vaad etse de bunun karşılığında getirdiği maliyetler ve riskler iyi yönetilmezse istenmeyen sonuçlar doğabilir. Örneğin, bir vergi idaresi tüm denetim kaynaklarını YZ'nin işaret ettiği alanlara kaydırıp

geleneksel denetim yetkinliklerini ihmal ederse, uzun vadede kurumsal bilgi kaybı yaşayabilir. Bu nedenle, insan uzmanlığı ile yapay zekâ arasında doğru bir iş bölümü kurulmalıdır. YZ'nin güçlü olduğu alanlar (büyük veri analizi, örüntü tanıma, hızlı hesaplama) ile insanın güçlü olduğu alanlar (yansıma yapabilme, etik değerlendirme, sezgisel çıkarımlar) birleştiğinde en iyi sonuç elde edilecektir. Nitekim uluslararası deneyimler, yapay zekânın risk değerlendirmesinde insan yargısıyla birlikte kullanıldığında verimliliği artırdığını göstermektedir; tamamen otonom sistemler ise hata durumunda kimsenin sorumluluk almaması gibi sorunlar yaratabilmektedir. Tartışmanın özüne bakılırsa, teknoloji ne tamamen mucizevi bir çözüm ne de mutlak bir tehdittir. Önemli olan, sağlam ilkelere dayalı yönetim modelleri ile teknolojinin faydalarından yararlanırken zararlarından korunabilmektir. Vergi alanındaki yapay zekâ uygulamaları için şeffaflık, tarafsızlık, hesap verebilirlik ve egemenlik prensiplerini dengeleyen bir yaklaşım, sürdürülebilir ve adil bir dijital vergi idaresi için yol gösterici olacaktır.

6. SONUÇ

Bu çalışma, uluslararası otomatik finansal bilgi değişimi süreçlerine yapay zekâ entegrasyonunu kapsamlı bir çerçevede ele almıştır. Giriş bölümünde OECD'nin Ortak Raporlama Standardı (CRS) ve AEOI sisteminin teknik ve normatif temelleri açıklanmış; küresel vergi şeffaflığı bağlamında yapay zekâ kullanımının ortaya çıkardığı ihtiyaç ve beklentiler ortaya konmuştur. Yöntem itibarıyla birincil kaynaklar ve akademik literatür taranarak dört boyutlu bir analiz yapılmıştır. Bulgular, yapay zekâ destekli bilgi değişiminin veri mimarisi, algoritmik önyargılar ve etik sorunlar, denetlenebilirlik ilkeleri ile egemenlik etkileri boyutlarında incelenen tespitlerini sunmuştur.

Bu bulgular ışığında genel değerlendirme yapmak gerekirse, yapay zekâ teknolojilerinin AEOI/CRS süreçlerine entegrasyonu çift taraflı bir etki potansiyeline sahiptir. Bir yandan, vergi kayıp ve kaçığıyla mücadelede devasa veri setlerinin analizi için gerekli imkânları sunarak vergi idarelerinin etkinliğini artırabilir. Risk analizinde makine öğrenmesi kullanımı, sınırlı denetim kaynaklarının en verimsiz alanlara harcanması yerine gerçekten riskli mükelleflere yöneltilmesini sağlayabilir. Benzer şekilde, şüpheli işlemlerin tespiti ve karmaşık kaçakçılık şemalarının ortaya çıkarılması, yapay zekânın örüntü tanıma gücü sayesinde daha mümkün hale gelmektedir. Öte yandan, transparan olmayan veya önyargılı bir yapay zekâ uygulaması fayda yerine zarar getirebilir. Bu çalışmada tartışıldığı üzere, veriye dayalı önyargılar küçük işletmeler veya belirli gruplar aleyhine sistematik hatalara dönüşebilir ve kamuoyu nezdinde vergi idaresine duyulan güveni zedeleyebilir. Bu nedenle yapay zekâ uygulamalarının tarafsızlığı ve hesap verebilirliği sürekli gözlem altında tutulmalıdır. Mükellef haklarının korunması, sistemin başarısının önkoşuludur; yapay zekâ araçları süreçleri hızlandırırsa da, hukuka uygunluk ve adalet ilkelerinin yerini alamaz. Aksine, teknolojik araçlar bu ilkeleri güçlendirecek şekilde kullanılmalıdır.

Uluslararası iş birliği tarafında ise, CRS ile başlayan çok taraflı uyum sürecinin yapay zekâ alanında da devam etmesi gerektiği anlaşılmaktadır. OECD, Avrupa Birliği ve diğer uluslararası aktörler, vergi alanında yapay zekâ kullanımına ilişkin etik standartlar ve en iyi uygulama rehberleri yayımlamaya başlamıştır. Bu çabaların, gelişmekte olan ülkelerin ihtiyaç ve endişelerini de dikkate alarak kapsayıcı biçimde sürdürülmesi önemlidir. Aksi takdirde dijital uçurum, vergi alanında da bazı ülkelerin geri kalmasına veya sistemden dışlanmasına yol açabilir. IBFD gibi kuruluşların da katkısıyla, vergi idareleri arasında bilgi ve tecrübe paylaşım platformları oluşturulması,

ortak eğitim programları düzenlenmesi mümkün görünmektedir. Son yıllarda Küresel Forum'un teknik yardım programlarının başarısı, siyasi irade olduğunda kapasite inşasının sonuç vereceğine işaret etmektedir.

Sonuç itibarıyla, yapay zekâ destekli otomatik finansal bilgi değişimi, 21. yüzyıl vergi yönetiminin yükselen paradigmalarından biridir. Bu paradigma, vergi adaletini sağlamada sınır ötesi iş birliğini derinleştirirken, kamu yönetiminde veri odaklı bir dönüşümü de beraberinde getirmektedir. Türkiye gibi ülkeler için bu alandaki gelişmeleri yakından takip etmek hem uluslararası yükümlülüklerin yerine getirilmesi hem de ulusal vergi kayıplarının engellenmesi açısından stratejik önem arz eder. Bu çalışmada ortaya konan çerçeve, yapay zekâ entegrasyonunun sadece teknik bir mesele olmadığını, aynı zamanda hukuki ve etik bir dönüşüm olduğunu göstermektedir. Gelecekte, yapay zekâ algoritmalarının daha da gelişmesiyle gerçek zamanlı uluslararası bilgi değişimi, proaktif risk tespiti ve belki de küresel vergi denetim ağları gündeme gelebilecektir. Ancak bu yöndeki her adım, şeffaflık, tarafsızlık, hesap verebilirlik ve egemenlik ilkelerine uygun şekilde atılmalıdır. YZ destekli otomatik bilgi değişiminin başarısı, sadece teknolojik inovasyona değil, aynı zamanda demokratik değerlere ve hukukun üstünlüğüne bağlıdır. Bu denge korunduğu takdirde, yapay zekâ çağında adil ve etkili bir uluslararası vergi sistemine ulaşmak mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

- Amnesty International. (2021). *Xenophobic Machines: Discrimination through Unregulated Use of Algorithms in the Dutch Childcare Benefit Scandal* (EUR 35/4686/2021).
<https://www.amnesty.org/en/documents/eur35/4686/2021/en>
- Avcı, O. (2021). The use and importance of artificial intelligence in tax collection. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(1), 51–63.
<https://doi.org/10.17494/ogusbd.952730>
- Badur, E. (2024). Yapay zekâ sistemleri kullanılarak yapılan işleme faaliyetlerinde kişisel verilerin korunması. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 32(4), 2525-2560.
<https://doi.org/10.15337/suhfd.1522309>
- Bénétrix, A. S., Emter, L., & Schmitz, M. (2024). Automatic for the (tax) people: Information sharing and cross-border investment in tax havens. *Economic Policy*, 39(120), 853-895. <https://doi.org/10.1093/epolic/eiae041>
- Cumberland, T. (2024, 5 Şubat). *A look at the risks and opportunities for AI in tax administrations*. OECD.ai Wonk Blog. <https://oecd.ai/en/wonk/risks-and-opportunities-ai-tax-administrations>
- Diakopoulos, N., & Koliska, M. (2017). Algorithmic transparency in the news media. *Digital Journalism*, 5(7), 809–828.
<https://doi.org/10.1080/21670811.2016.1208053>
- European Commission, Directorate-General for Taxation and Customs Union. (2023, January). *Compliance risk management in the digital era: CRM guide*.

https://taxation-customs.ec.europa.eu/system/files/2024-01/2023_CRM_Guide.pdf

European Commission, Directorate-General for Reform Support. (n.d.). *Data-driven approaches to combat tax evasion and fraud in Italy* [Project page]. Retrieved July 15, 2025, from https://reform-support.ec.europa.eu/what-we-do/revenue-administration-and-public-financial-management/data-driven-approaches-combat-tax-evasion-and-fraud-italy_en

European Parliament & Council. (2024). *Artificial Intelligence Act* (Regulation (EU) 2024/1689). *Official Journal of the European Union*, L , 12 July 2024. <http://data.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj>

Gadžo, S., & Klemenčić, I. (2017). Effective international information exchange as a key element of modern tax systems: Promises and pitfalls of the OECD's common reporting standard. *Public Sector Economics*, 41(2), 207-226. <https://doi.org/10.3326/pse.41.2.3>

Górski, Ł., Kuźniacki, B., Almada, M., Tyliński, K., & Calvo, M. (2024). Exploring explainable AI in the tax domain. *Artificial Intelligence and Law*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1007/s10506-024-09395-w>

Horvath, L., James, O., Banducci, S., & Beduschi, A. (2023). Citizens' acceptance of artificial intelligence in public services: Evidence from a conjoint experiment about processing permit applications. *Government Information Quarterly*, 40(4), 101876. <https://doi.org/10.1016/j.giq.2023.101876>

Huang, X. (2018). Ensuring taxpayer rights in the era of automatic exchange of information: EU data protection

- rules and cases. *Intertax*, 46(3), 225–239.
<https://doi.org/10.54648/TAXI2018024>
- Ilieva, K. (2025, January 10). *Artificial intelligence usage in EU tax administrations*. IBFD EU Tax Focus Note.
<https://www.ibfd.org/sites/default/files/2025-01/artificial-intelligence-usage-in-eu-tax-administrationsv7.pdf>
- Jackson, G., & Brown, H. (2022). The Common Reporting Standard, the “Managed By” entity and the purpose test. *European Taxation*, 62(2), 61–69.
<https://doi.org/10.59403/3heft8j>
- Kuźniacki, B., Almada, M., Tyliński, K., Górski, Ł., Winogradska, B., & Zeldenrust, R. (2022). Towards explainable AI in tax law: The need for a minimum legal standard. *World Tax Journal*, 14(4), 573-616.
<https://doi.org/10.59403/2yhh9pa>
- Lee, S. (2025, May 25). *The future of AEOI: Trends and opportunities*. NumberAnalytics Blog.
<https://www.numberanalytics.com/blog/future-aeoi-trends-opportunities>
- Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2014). *Standard for automatic exchange of financial account information in tax matters*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/9789264216525-en>
- Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2016). *Advanced analytics for better tax administration: Putting data to work*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/9789264256453-en>
- Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2017). *Standard for automatic exchange of financial account information in tax matters (2nd ed.)*.

OECD Publishing.
<https://doi.org/10.1787/9789264267992-en>

Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2019). *Recommendation of the Council on Artificial Intelligence* (OECD-LEGAL-0449). <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/oecd-legal-0449>

Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2020). *Tax Administration 3.0: The digital transformation of tax administration*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/ca274cc5-en>

Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2022). *Tax Administration 3.0 and electronic invoicing: Initial findings*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/2ffc88ed-en>

Organisation for Economic Co-operation and Development. (2022). *Peer review of the automatic exchange of financial account information 2022*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/36e7cded-en>

Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2023). *Tax Administration 2023: Comparative information on OECD and other advanced and emerging economies*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/900b6382-en>

Organisation for Economic Co-operation and Development. (2023). *International standards for automatic exchange of information in tax matters: Crypto-Asset Reporting Framework and 2023 update to the Common Reporting Standard*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/896d79d1-en>

- Ömercioğlu, A. (2024). *Vergi denetimlerinde yapay zekâ kullanımı ve otonom vergi denetimi perspektifi*. *ASBÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, 6(2), 1439–1465. <https://doi.org/10.47136/asbuhfd.1572297>
- Picariello, S., & Chand, V. (2020). The use of country-by-country reporting for tax risk assessment: Challenges and potential solutions. *International Tax Studies*, 3(1). <https://doi.org/10.59403/zyjbmw>
- Regnology. (2022, Ekim 5). *Strengthening data for better AEOI reporting*. Regnology Insights. <https://www.regnology.net/>
- Vergi Usul Kanunu (VUK). (1956). *Kanun No. 213, RG: 10/1/1961-10703*. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=213&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>
- Yücel, A., & Bozdoğanoglu, B. (2024). *Vergi denetimini revize etmek: Algoritmik karar alma süreçlerinde üçüncü taraf kontrolörü olarak insan faktörünün incelenmesi*. *Denetim Dergisi*, 15(2024 Ek Sayı), 47-58. <https://doi.org/10.58348/denetisim.1540801>

SOSYAL BİLİMLER DEĞERLENDİRMELERİ

yaz
yayınları

YAZ Yayınları
M.İhtisas OSB Mah. 4A Cad. No:3/3
İscehisar / AFYONKARAHİSAR
Tel : (0 531) 880 92 99
yazyayinlari@gmail.com • www.yazyayinlari.com